

MODVÆKST

OMSTILLING TIL FREMTIDEN

John Holten-Andersen · Toke Haunstrup Christensen · Kristine Cecilie Holten-Andersen · Steffen Foss Hansen
Kurt Berthelsen Christensen · Safania Eriksen · Maria Gjerding · Helle Heckmann · Jørgen Stig Nørgård · Ole Busck
Petter Næss · Niels Johan Juhl-Nielsen · Peter Nielsen · Inge Røpke · Anders Lundkvist · Jesper Saxgren
Forord af Ejvind Larsen

Modvækst - omstilling til fremtiden
trykt version kan købes på www.noah.dk

MODVÆKST
OMSTILLING TIL FREMTIDEN

MODVÆKST

© Forfatterne, NOAH Modvækst
og Forlaget Hovedland, 2011
Bogen er redigeret af: John Holten-Andersen, Tøke
Haunstrup Christensen, Steffen Foss Hansen og
Kristine Cecilie Holten-Andersen
Redaktionen er ansvarlig for titler, manchetter,
pull-outs, figurer og figurtekster
Omslag: Thomas Pålsson
Illustrationer: Thomas Pålsson
Figurer: Kristine Cecilie Holten-Andersen
Tilrettelæggelse: Finn Brohus
Sat med Mendoza
Trykt hos Specialtrykkeriet, Viborg

Udgivet med støtte fra
Forskningsfonden af 1971 og Gaia Foundation

ISBN 978-87-7070-242-3

www.modvaekst.dk

Forlaget Hovedland
www.hovedland.dk
mail@hovedland.dk

FORORD

Forord bryder ingen trætte, lyder et gammelt ord, hvad det så ellers skal betyde. Men er det ikke fyldt med alt for mange ord behøver det forhåbentlig ikke at trætte – mere end højest nødvendigt. Og forordet i denne bog har strengt taget intet andet formål end på det varmeste at anbefale overvejelse af bogens efterfølgende ord. Dog i dette tilfælde med en begrundelse, som ved et særligt held blev det skænket, da et forord altid er et bagord, nemlig det sidste, der skrives. Her lørdag, den 21. maj 2011, refereres i Information et foredrag, der bl.a. rummer disse ord:

»Vi løber rundt i en kasse som en hovedløs kylling uden rigtig at vide, hvad vi skal stille op – med mindre vi faktisk ser realiteterne i øjnene og frembringer en helt ny økonomisk og social model til håndtering af ... hvad jeg kalder Transitionen. Den store omstilling fra 200 års industrialisme til en æra af knaphed. Da jeg havde spildt fem et halvt år på Københavns Universitet for til sidst at kunne fremvise et dokument, der sagde, at jeg var kandidat i økonomisk videnskab – selv om økonomi intet har med videnskab at gøre – fik jeg at vide, at produktivitet er et spørgsmål om produktion pr. mandtime. I fremtiden vil produktivitet være et spørgsmål om, hvordan vi kan klemme et større output ud af én enhed input. For den begrænsende faktor bliver

inputtet: råstofferne, energien osv. Lang levetid af produkterne bliver tilsvarende et nøgleord i stedet for den indbyggede forældelse, der hidtil har været god økonomi. I dag fortæller reklamerne os, hvordan vi kan forbruge mere. I fremtiden vil de handle om, hvordan vi forbruger mindre. Og ligesom traditionel vækst- og fordelings-teori nu er forældet, er også Adam Smiths grundsætning, om at den enkeltes stræben efter velstand leder til samfundets velstand, passé. Det er rent nonsens i dag. Jo, måske bliver BNP højere, men det betyder ikke længere, at samfundets velfærd gør det. Det er grunden til, at økonomer nu har taget spørgsmålet om lykke op: Hvordan kan vi indrette tingene, så mennesker bliver mere tilfredse og lykkelige, selv om de skal forbruge mindre i materiel forstand?»

Lyder spørgsmålet. Århundredets – måske årtusindets – spørgsmål. Stillet af en tidligere departementschef i det danske udenrigsministerium. Forhenværende ambassadør, nuværende professor i både Singapore og København. Stillet i det pågældende foredrag og i en ny bog *How Asia can shape the World*. Med den sigende undertitel *From the Era of Plenty to the Era of Scarcities* – fra overflodens æra til knaphedens æra. Inkarneret medlem af økologiske mod-vækst bevægelser kan man ikke kalde Jørgen Ørstrøm Møller, som står bag

det pågældende foredrag. Men det behøver man åbenbart heller ikke at være. For at kunne indse, at naturen har sine egne grænser, og at evig økonomisk vækst i materiel forstand derfor er umulig. Og for at kunne godkende naturvidenskabens påvisninger af, at flere af grænserne allerede er – og andre tæt på at være – overskredet.

For udenrigsministeriets afgående administrative chef véd, hvad den toneangivende moderne økonomi og vestlige mentalitet fundamentalt og fundamentalistisk bygger på. Og som den vil falde på: »Kristendom, islam og jødedom siger alle, at Gud har givet naturen til mennesket. Mennesket kan derfor gøre med naturen, hvad mennesket synes er OK – der er ingen religiøse indvendinger mod det misbrug, vi har set de seneste 200 år. I de asiatiske religioner og filosofier er det meget mere kompliceret. Gud kan findes i et træ, i en flod, men hvis Gud findes i et træ, hvordan kan man så hugge træet ned, hvis man ikke behøver det? Der er en stærk barriere mod at udbytte naturen, som det er sket i Vesten. I dag har man indhentet Vesten ved at kopiere den, og nu registrerer man, at værdierne

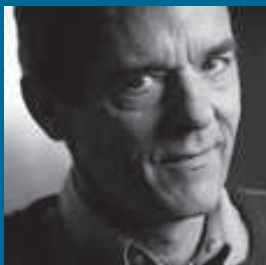
bag den vestlige økonomiske model ikke længere er brugbar.« Da har den asiatiske mentalitet andet end materialistisk forbrug at falde tilbage på. Men hvad har den vestlige? »Derfor tror jeg, Asien vil præstere en ny økonomisk model med rødder i gamle, asiatiske værdier. Jeg ikke bare tror det, jeg håber det også – for ellers ser fremtiden ikke lovende ud for os«

Sagde manden, som dog også sagde: »Man er kun rede til at dele byrder med andre, hvis man er overbevist om, at det sker på en retfærdig og gennemsigtig måde. Og det har meget lidt med økonomi at gøre. Arbejde må være at gøre noget for andre, udøve sociale omsorgsfunktioner, selv om det ikke betyder økonomisk omsætning. Det, der bestemmer lykken, er at gøre noget for andre.« Udtryk for trods alt en helt anden vestlig tradition end den i dag sejrende – og dødsdømte. Derfor er Ørstrøm god, står så alene og alligevel bliver han bare ved. Det skal læseren også gøre. Bare blive ved at overveje – alle de efterfølgende ord.

Ejvind Larsen

INDHOLD

003	Forord Ejvind Larsen	159	Konsensus om vækst Peter Nielsen
007	MODvækst opgør med et dogme	179	Hvor mange kan vi byde velkommen til verden? Jørgen Stig Nørgård
017	Lav som af dem! Kurt Berthelsen Christensen	193	Forbrug er benzin til vækstmotoren Inge Røpke
031	Landbrug i misvækst Safania Eriksen	205	Der er intet naturgivent ved vækst! Petter Næss og Peter Nielsen
045	Vækst og hverdagsliv Toke Haunstrup Christensen	223	Kapitalisme og bæredygtighed er som ild og vand Anders Lundkvist
061	Vækst eller opvækst? Maria Gjerding og Helle Heckmann	235	Symbolets magt John Holten-Andersen
077	Mindre arbejde giver gratis klimagevinst Jørgen Stig Nørgård	253	Det gode liv Jesper Saxgren
093	Bæredygtig beskæftigelse Ole Busck	263	Decrescita Italia. Et manifest for den italienske modvækst-bevægelse
107	Fremtidens arkitektur er landskab Kristine Cecilie Holten-Andersen	269	Modvækst Deklaration Barcelona 2010
127	Den tætte by Petter Næss	273	MODvækst optræk til oprør
145	Omstilling fra neden Niels Johan Juhl-Nielsen		

JOHN HOLTEN-ANDERSEN

Ingeniør, lektor ved DTU og gennem en halv menneskealder aktiv i forskellige grene af miljøbevægelsen.

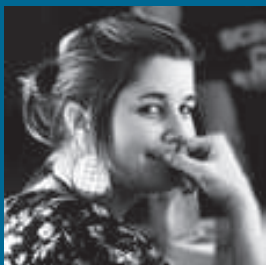
TOKE HAUNSTRUP CHRISTENSEN

Civilingeniør, ph.d., forsker ved Statens Byggeforskningsinstitut, Aalborg Universitet

STEFFEN FOSS HANSEN

Cand. techn. Soc, uddannet i miljøregulering og miljøplanlægning

KRISTINE CECILIE HOLTEN-ANDERSEN

Arkitekt MAA, udøvende landskabsarkitekt og mangeårig græsrodsaktivist

MODVÆKST OPGØR MED ET DOGME

AF JOHN HOLTEN-ANDERSEN, TOKE HAUNSTRUP CHRISTENSEN,

STEFFEN FOSS HANSEN OG KRISTINE CECILIE HOLTEN-ANDERSEN

I denne antologi gør vi op med et dogme: *Dogmet om vækst*. Vi er i denne forbindelse en rimelig overskuelig samling af personer med rod i den danske miljøbevægelse, som siden 2007 under navnet *Modvækst* har organiseret os som en gruppe under miljøbevægelsen NOAH. At begrebet 'vækst' har cementeret sig som et dogme i vort samfund har afspejlet sig i denne gruppes tilbagevendende diskussioner om et passende navn. For selv om vi har været enige om det problematiske i det vækst-paradigme, der nu i flere århundreder har præget vort samfunds udvikling, så har navnet *Modvækst* haft en svær fødsel.

For i vor kultur er *vækst* jo et rungende plus-ord, hvorfor navnet *Modvækst* klinger af noget negativt, noget tilbageskuende, noget der ikke har fremtiden for sig. Ordet *vækst* indgår i vort sprogs forråd af positivt ladede begreber, hvor det følger sig til serien af andre værdiladede ord som: *udvikling*, *modernisering*, *fremskridt* og *frihed*. Til trods for at disse begreber er indholdsmæssigt ubestemte, så er de alle karakteriseret ved, at de næsten per definition er umulige at anfægte. Gør man det, kan man være så godt som sikker på at blive ekskluderet af

det gode selskab, dvs. blive til én af dem, de andre ikke vil lege med.

Bekymrer man sig om den fremadskridende økologiske krise, mens man samtidig ønsker at være 'inde i varmen', har taktikken hidtil været – også i hovedparten af miljøbevægelsen – at tage vækst-begrebet til sig frem for at modsige det. Det har ført til formuleringen af en række bastardbegreber, som f.eks. Bæredygtig Vækst, Afkoblet Vækst, Grøn Vækst osv. Problemet med denne taktik er, at man herved gør begreberne fuldstændig plastiske og derfor tømmer sproget for mening, for de to dele af disse sammensatte begreber udgør jo i bund og grund et umage par: Det er og bliver det fremherskende vækst-paradigme, der har bragt os på kollisionskurs med vores naturgrundlag, hvorfor omstillingen til en bæredygtig fremtid forudsætter et opgør med samme. Og lige netop denne nødvendighed fortrænges med begreber som f.eks. Grøn eller Bæredygtig Vækst.

Om begrebet MODvækst

Efter gentagne diskussioner besluttede vi derfor at melde kulør, kalde en spade for en spade og give vores netværk navnet *Mod-*

vækst, hvilket også er blevet titlen for denne bog.

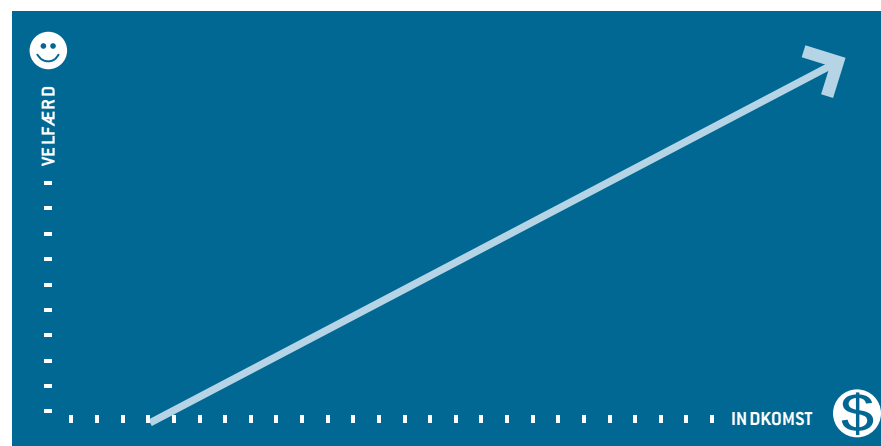
Dette navn signalerer to betydninger. For det første at vi opfatter os som en modstandsbevægelse, der kæmper mod det herskende vækst-paradigme. For det andet at vi arbejder på at fremme en vækst i *modsat* retning af den herskende, dvs. en vækst i alt det, som trædes under fode af det nuværende paradigme, altså f.eks. natur, livskvalitet, nærvær, fællesskab, omsorg, solidaritet – kort sagt de basale livsværdier.

Kunne vi så ikke ligeså godt definere vækst på denne mere livsbekræftende måde og derpå atter melde os ind i det gode selskab og som andre kalde vort projekt for *Grøn* eller *Bæredygtig Vækst*? Nej, for det står ikke i vor magt at omdefinere det herskende paradigmes centrale begreber og slet ikke begrebet vækst. Sammen med de beslægtede begreber som *udvikling*, *moderni-*

sering, *fremskridt* og *frihed* er begrebet vækst slet og ret blevet indbegrebet af en ganske bestemt samfundsmæssig udviklingsmodel, der efter vores mening har vist sig at være destruktiv. Som et led i opgøret med denne model er vi nødt til at gøre os fri af dens herskende begreber, herunder ikke mindst begrebet om vækst.

Om begrebet vækst

Når politikere og erhvervsfolk siger *Vækst* betyder det først og fremmest økonomisk vækst, dvs. vækst i alt det som kan måles i penge, lægges sammen og indgå i diverse opgørelser over et selskabs omsætning eller et lands samlede produktion. Begrebets helt afgørende betydning for det herskende paradigme fremgår af den panik, der breder sig overalt i systemet, når økonomien på selskabs- eller samfundsniveau stagnerer eller – endnu værre – direkte skrumper.

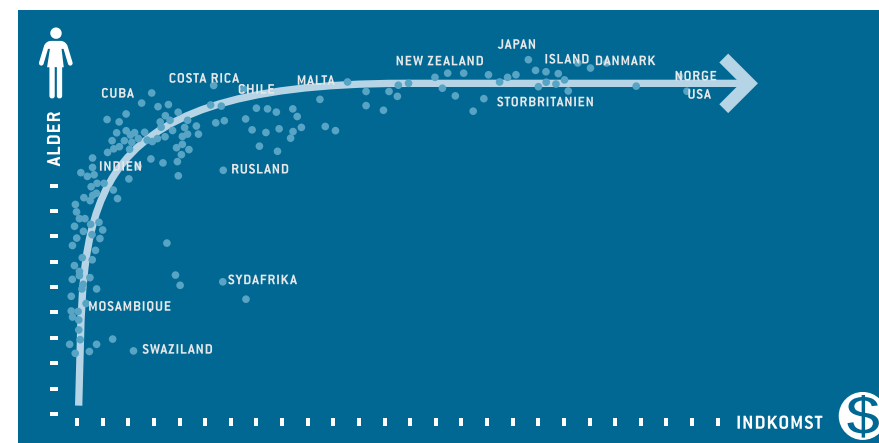
Figur 1. Ifølge vækstdogmet er der en lineær proportionalitet ml. vækst og velfærd.

Så bliver alle sejl rebet for igen at få 'gang i hjulene', og alle andre hensyn sættes resolut til side, inklusiv hensyn til miljø og klima, indtil man igen har fået gang i væksten. Og dermed helt uundgåeligt igen har fået gang i den fremadskridende ødelæggelse af miljø og klima.

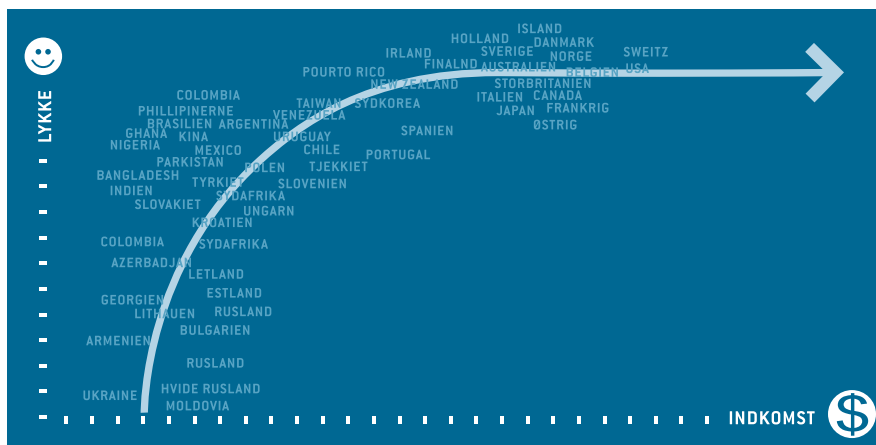
Vækstparadigmet handler kort sagt om, at produktion og forbrug konstant må udvides. Det hviler på en antagelse om, at *det gode* her i tilværelsen – herunder hvor godt vi har det – står og falder med mængden af *goder* vi kan gøre godt med. I denne optik er det erhvervslivets opgave at frembringe goderne, desto flere desto bedre, mens det er politikernes opgave at fordele goderne til alle mulige „gode“ formål. Således rummer dette paradigme også en symbiose mellem det politiske og det økonomiske system, hvorfor så godt som alle ledende aktører i

samfundet bekender sig til vækst.

Når vi sætter *det gode* lig mængden af *goder* så oversætter vi kvalitet til kvantitet. Det gode bliver til et tal, ja, i sidste ende afhænger vores *godhed* af størrelsen på bruttonationalproduktet. Dette tal er summen af samtlige de goder, som et givent samfund frembringer på et år målt i kroner og ører. Problemet med denne målestok er naturligvis, at der er ganske mange kvaliteter her i tilværelsen, der ikke kan måles og kvantificeres og da slet ikke i en måleenhed som kroner og ører. Hvordan sætter vi f.eks. en økonomisk talværdi på rent vand i hanen, på et stabilt klima eller på samvær med andre mennesker? Selvom mange kloge hjerner har forsøgt sig med at sætte økonomiske priser på disse såkaldte 'bløde værdier', så har det hver gang vist sig at være meningsløst. Det lader sig ikke

Figur 2. Reel sammenhæng mellem indkomst og forventet levetid. Kilde: *Prosperity Without Growth?*, Sustainable Development Commission, 2009.

Figur 3. Reel sammenhæng mellem lykke og indkomst. Kilde: *Prosperity Without Growth?*, Sustainable Development Commission, 2009.

gøre, hvilket Einstein har udtrykt på denne måde: „Det er ikke alt, der tæller, som kan tælles, ligesom det ikke er alt der kan tælles, der tæller“.

Når vi er ude af stand til at kvantificere de grundlæggende livsværdier og slet ikke kan sætte en (penge)pris på dem, så hænger det grundlæggende sammen med, at vi ikke kan betragte dem som *ting*. At noget er en *ting* betyder, at vi objektivt kan definere dens egenskaber og derefter frembringe tingen i overensstemmelse med dens definition. Ting er med andre ord noget, vi designer, noget vi udtænker og bearbejder, og derfor også noget vi har fuld kontrol over. Sådanne ting kan vi sælge på et marked. Når vi gør det, er tingen blevet til en *vare*. En vare skal sælges for en *pris*, som i udgangspunktet afhænger af, hvor kompliceret det er at frembringe den, dvs. hvor

meget tankekraft, der indgår i dens design, og hvor meget arbejdskraft, der indgår i dens fremstilling.

Derfor er naturen noget „billigt skidt“, for den har vi jo ikke designet, hvorfor vi heller ikke kan fremstille den som en vare, der kan sælges for en pris. Blomsten i grøftekanten er således ikke noget værd i kroner og ører, før den er gravet ud af grøften, plantet på rad og række, gødet med kunstgødning, sprøjtet med pesticider, høstet og pakket ind i cellofan for endelig at blive solgt i en blomsterbutik på den anden side af kloden.

Om vækst og rigdom

Økonomisk vækst er altså en vækst i alt det, vi kan designe og forme som ting, der efterfølgende kan sælges på et marked for en pris. Et land som det danske, hvis bruttonatio-

nalprodukt er afsindigt højt, er derfor samtidig et land, hvor vi omgiver os med ufatteligt mange ting og derfor per definition er meget rige. Men hvad er det, vi er rige på?

Det fundamentale problem i en samfundsmodel, hvis grundsten er økonomisk vækst, er, at vi er ude af stand til at værdsætte og prioritere alle de aspekter af livet, der ikke kan betragtes som ting, og hvis værdi derfor heller ikke kan opgøres i kroner og ører. Så nok er vi rige på ting, men samtidig er vore have snart tømt for fisk, hver femte dyreart i Danmark er ved at uddø, klimaet er bragt ud af balance, og vi mennesker plages af stress, overvægt og en stribe andre livsstilssygdomme, hvortil kommer, at flere og flere mennesker er kastet af den økonomiske karrusel. For væksten *har* en pris, som imidlertid ikke indgår i nogen økonomisk beregning: Den fortsatte økonomiske vækst, dvs. frembringelsen af stadigt flere ting, betinger nemlig, at vi driver stadig større rovdrift på natur og mennesker.

Men er væksten da ikke godt for noget? Jo, hævder tilhængerne, det er en forudsætning for at hæve folk ud af fattigdom! Ja, det må vi da håbe, for hvis ikke fattigdommen elimineres, når hele samfundet er gearret til at efterstræbe rigdom, så er det da helt absurd. Og dog er også dette argument på mange måder tvivlsomt. For jagten efter økonomisk rigdom i al sin abstrakthed tager jo ikke afsæt i menneskers konkrete og kropsligt givne behov for mad, tøj, husly osv. I et samfund med fokus på økonomisk vækst er det derfor som ho-

vedregel en langt bedre forretning at frembringe luksusgoder til de få end at mætte mundene hos de mange. Derfor fører et sådant samfund næsten uundgåeligt til et ekstravagant forbrug hos en lille gruppe af rige, samtidig med at en meget stor del af menneskeheden må leve på sultegrænsen – eller derunder. I vor globaliserede tidsalder er rigdommen koncentreret i det globale nord, mens fattigdommen er koncentreret i det globale syd.

Om vækst og fællesskab

Det karakteristiske ved økonomisk vækst er, at den på alle måder er uden grænser. Derfor breder vækstens kommercielle logik sig ubønhørligt til stadigt flere områder af tilværelsen. I de sidste 30-40 år har dette betydet, at områder, der før blev drevet efter ikke-kommercielle rationaler, i dag er blevet underkastet markedsøkonomisk tænkning. Det gælder ikke mindst for den offentlige sektor, der dels er blevet udsat for en markant privatisering og dels underlagt vækstrationel styring. Stort set alle politikområder – selv uddannelsespolitik, socialpolitik, miljøpolitik og kulturpolitik – ansues i dag ud fra et snævert, økonomisk vækstperspektiv.

Når flere og flere aspekter af vort liv således underlægges det økonomiske vækstrationale, bliver vore sociale relationer i tiltagende grad erstattet af private pengereationer. Fællesskabet er blevet til en bank, og borgeren er blevet til en kunde. I et sådant samfund er det svært at forestille sig, hvordan et aktivt og medlevende

folkestyre reelt kan fungere. De fleste af os ved inderst inde godt, at vi står overfor en økologisk og human krise med svimlende konsekvenser. Alligevel er vi handlingslammede. Borgerne må, med fyresedlen hængende over nakken, lukke øjne og ører og udføre deres arbejde på trods af produktionens meningsløshed, miljøsvineri og dårlige arbejdsforhold. Virksomhederne må konstant presse deres medarbejdere til at arbejde hårdere og slække på kvalitetskravene for ikke at sakke bagud og miste „konkurrenceevne“. Politikerne må love skattelettelser, nedskæringer og privatiseringer for at stimulere væksten, så de fortsat kan få penge i statskassen og blive siddende på taburetten. Og kapitalisterne, de griske, gamle mænd med cigar og høj hat, er forsvundet og blevet erstattet af os selv – anonyme aktieindehavere i alverdens kapitalfonde, som kun er underlagt ét ansvar: At få vore penge til at avle.

Velfærdsstaten er blevet til en service-stat, hvor borgerne køber ydelser hos staten og kommunen. Folkestyret er blevet tømt for reelle fællesskaber, der tager ansvar og øver indflydelse. Resultatet er, at demokratiet udarter sig til en form for skuespil. Politik bliver til spin og manipulation med folkestemninger – og bag kulissen er det anonyme kræfter, der trækker i trådene. Ingen kan drages til ansvar, for vi er alle vævet ind i vækstens spindelvæv, og det er meget svært at se, hvordan vi hver især kan vikle os ud igen.

Om en gryende bevægelse

Og dog. For i mange dele af samfundet taler flere og flere mennesker mere og mere højlydt om behovet for at gøre op med det vækstparadigme, der nu har bragt os ud i den økologiske og økonomiske krise. Blandt græsrodder og kritiske intellektuelle i stort set alle dele af verden er tilsvarende initiativer i gang, hvorfor ord som mod-vækst, de-growth, de-croissance, de-crescita osv. lyder på flere og flere sprog. I de senere år har disse overvejende lokale initiativer desuden fundet hinanden og er i færd med at danne et internationalt netværk, der på den ene side forsøger at sætte ord på vores uro over den dominerende samfundsudvikling, og på den anden side forsøger at praktisere nogle alternative livsformer, der bryder med det herskende paradigme.

I dette forehavende står vi ikke helt på bar bund, for der er i virkeligheden en lang tradition for vækst-kritisk tænkning i vores kultur. Fra vores civilisations tidligste barndom har vise mennesker advaret os mod 'dansen om guldkalven' og jagten efter 'guld og mammon'. For snart 40 år siden blev denne advarsel fremført på en ny måde. Det var i rapporten „Grænser for vækst“, som en gruppe forskere udgav i 1972. I denne og en række efterfølgende publikationer blev det dokumenteret, at en fortsættelse af den økonomiske vækst ville føre til en udtømmning af centrale ressourcer og samtidig lægge livsvigtige økosystemer øde. Rapportens advarsler blev afvist af stort set hele det eksisterende

etablissement, men den har levet videre i dele af miljøbevægelsen, og den udgør en vigtig del af bagagen for NOAH Modvækst i almindelighed og for denne antologi i særdeleshed.

Den nye modvækstbevægelse, som er vokset frem i de senere år, har imidlertid et bredere perspektiv end den kritik, der blev fremført i „Grænser for vækst“. For det er jo ikke blot natur og miljø, der lider under det fremherskende vækst-paradigme, det gør vi mennesker i tiltagende grad også. Det hænger sammen med, hvad vi i vores 'oplyste' og 'moderne' kultur har glemt, men hvad enhver oprindelig kultur ved: Hvad vi gør ved naturen, gør vi i sidste ende også mod os selv.

Dermed har vækst-kritikken udviklet sig fra primært at skrive sig ind i en miljø-mæssig debat til også at favne mere sociale aspekter, som arbejde, hverdagsliv, opvækst mv.

Udover at kritisere vækstsamfundets skyggesider handler arbejdet med modvækst i ligeså høj grad om at finde frem til alternativer. Belært af historien kan et sådant alternativ efter vores mening ikke tænkes som en stort anlagt 'utopi', men må tværtimod vokse frem gennem en mangfoldighed af praktiske erfaringer. Vi ser da også, hvordan græsrodder i alle dele af verden forsøger at udvikle alternative måder at indrette samfundet på gennem konkrete projekter og eksperimenter. Sådan er vækst-kritikken begyndt at blive en mangfoldig og søgende modvækstbevægelse.

Om denne antologi

Denne antologi er tænkt som et bidrag til denne søgeproces. På den ene side udforsker og udfordrer vi de mange forskellige konsekvenser af det herskende paradigme. På den anden side forsøger vi at give nogle bud på nye tankebaner, værdier og livspraksisser, som kan vise vej ud af den eksisterende blindgyde. Formålet er at give stof til eftertanke og inspiration til handling.

Vi tror på, at et brud med vækst-paradigmet først og fremmest må gro frem fra neden, altså komme fra os selv. Vi tror med andre ord ikke på, at man grundlæggende kan skifte spor ved, at magthaverne gennemfører forkromede reformer fra oven. Derfor vil man lede forgæves, hvis man i denne antologi søger efter SVARET eller LØSNINGEN på den krise, vi befinder os i – økologisk, økonomisk og socialt. Vi kommer heller ikke med anvisninger på, hvordan man kan justere det økonomiske system, f.eks. i form af grønne afgifter, lidt mere miljøvenlige teknologier eller marginale adfærdssændringer i dagligdagen. Det er ikke fordi vi fuldstændigt afviser denne slags tiltag, men vores ærinde er mere fundamentalt: At gøre op med et paradigme frem for at sminke det. Et sådant opgør kan grundlæggende ikke komme inde fra paradigmet selv, men må nødvendigvis gro frem fra kræfter, der er marginaliseret af den fremherskende udvikling. Når disse kræfter om forhåbentlig ikke så forfærdelig længe har groet sig stærke, kan vi begynde at snakke om reformer, der kan formidle overgangen fra det eksisterende til det nye.

Indtil da handler det om at styrke den modvækstbevægelse, der er i færd med at vokse frem.

Helt generelt er hensigten med denne antologi at give spaltepads til en række synspunkter og idéer, der ellers i vidt omfang overhøres i samfundsdebatten. Derfor er den da også en symfoni af mange

forskellige stemmer med meget forskellige baggrunde, som udfordrer vækstparadigmet fra forskellige vinkler.

Vi siger tusind tak til alle bidragydere, ligesom vi takker Forskningsfonden af 1971 samt Gaia Foundation for økonomisk støtte til denne publikation.

KURT BERTELSEN CHRISTENSEN

Miljøaktivist og forhenværende kystfisker.

Jeg har været på havet det meste af mit liv, først som skibskok og fra 1975 og frem til 1990 som fisker. Derfra blev jeg miljøaktivist inden for fiskeri og havmiljø, afbrudt af filosofi og andre studier. Jeg var med til at starte og opbygge Landsforeningen Levende Hav i 1995, som jeg også har været formand for de fleste år frem til 2007. En meget spændende periode af mit liv, hvor jeg i et tæt samarbejde med mange gode mennesker fik udviklet og gennemført flere større og mange mindre fiskeri-, havmiljø- og udviklingsprojekter. Denne artikel er en sammenfatning af mine erfaringer og overvejelser i forbindelse med dette arbejde.

LAV SØM AF DEM! EN FORTÆLLING OM DANSK FISKERI

AF KURT BERTELSEN CHRISTENSEN Dansk fiskeri er på røven – bestandene er truede og fiskerne dybt forgældede. Det er resultatet af en uansvarlig fiskeriforvaltning, som i „udviklingens“ hellige navn har givet milliarder af kroner i støtte til et brutalt fiskeri, som har undermineret erhvervets grundlag. I et sidste desperat forsøg på at redde, hvad reddes kunne, besluttede regeringen i 2005 at privatisere fiskeresourcerne, men det har ikke hjulpet, tværtimod. Hvis fiskeriet skal have en fremtid, må vi starte helt forfra og skabe et fiskeri baseret på fælles forvaltning af ressourcerne til gavn og nytte for såvel havmiljøet som en naturlig erhvervsudvikling i de danske udkantsområder.

Dette er historien om erhvervsfiskeriet i Danmark, som jeg lærte det at kende med overfiskeri, faldende fiskebestande og EUs milliarder af støttekroner. Det er historien om et erhverv, som mistede sig selv, men det er også historien om, hvordan vi måske kan få det vigtigste, og dermed også noget af fiskeriets oprindelige sjæl, tilbage igen og i denne sammenhæng til gavn og nytte for den naturlige erhvervsudvikling i udkantsområderne.

Artiklens titel er taget fra dokumentarfilmen „Jagten på den sidste torsk“ (2002), hvor en norsk kystfisker fortæller, hvorfor det er gået så grueligt galt i fiskeriet, og hvorfor vi hurtigst muligt må afvikle trawlfiskeriet. Journalisten lytter undrende og

længe og stiller så til sidst det indlysende spørgsmål: „Jamen, hvis det, du siger, er rigtigt, hvad stiller vi så op med de mange hundrede store, nye og kostbare trawlere, der nu findes i fiskeriet?“ Uden tøven lyder det fra kystfiskeren: „Lav søm af dem“.

Det er måske ikke en opsigtsvækkende dom i det samfund, som omgiver fiskeriet, men det er det indenfor fiskeriet, hvor hvert fartøj, uanset størrelse, ses som et resultat af den enkelte fiskers indsats og drømme. I fiskerens selvforståelse er han altid på vej fra den lille jolle mod det største fartøj.

Selvfølgelig sætter de mange ophugningsrunder, nye selskabsformer og handel med kvoter store spørgsmålstegn ved denne

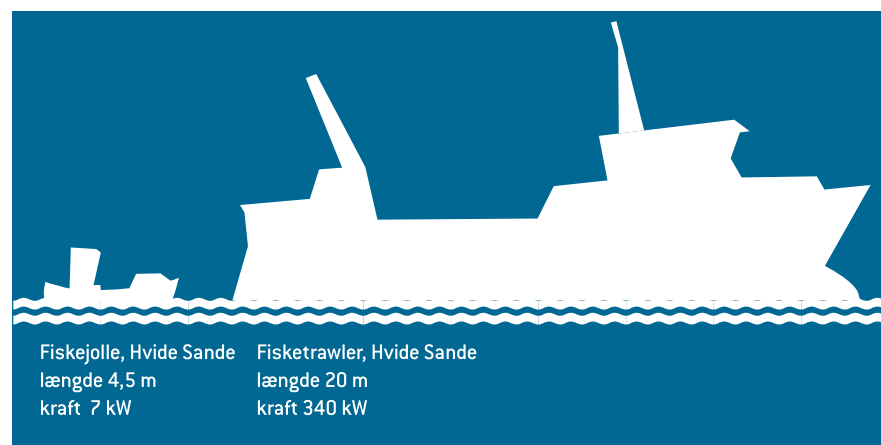
selvforståelse, men det er fortsat de drømme, der driver de fleste fiskere på havet.

Det er ikke fiskernes drømme, som er fiskeriets største problem. For fik fiskeriet lov til at udvikle sig uden økonomisk indblanding udefra, så kunne man et meget langt stykke af vejen godt tale om en „naturlig økonomisk vækst“ i fiskeriet. Et sådant fiskeri ville regulere sig selv og ikke mindst i tide, dvs. før bestandene blev fisket i bund. Men de sidste 30 år er det ikke fiskeriet selv, men derimod fiskeripolitikken i EU, som har formet fiskernes drømme om større og større fangster og mere og mere avancerede fartøjer. Det er sket gennem en helt igen-nem uansvarlig fiskeri- og støttepolitik, der har fjernet ansvaret fra fiskerne.

I dag omsætter fiskeriet i Danmark for ca. 2-2,5 mia. kr. om året og modtager (alt efter om der også er ophugningsrunder)

100 - 200 mio. kr. i støtte. Alligevel viser langt hovedparten af fiskeriet røde tal på bundlinen. Samtidig er fiskeriet det mest olieforbrugende erhverv i Danmark, og det betyder, at når olien er dyr, udgør den op mod 40-50 % af driftsudgifterne, og det til trods for at fiskeriet som det eneste erhverv i Danmark, er fritaget, for at skulle betale kuldioxid-afgift. Når en borger i Danmark betaler 8-9 kr. for en liter dieselolie, betaler de store trawlere 3-4 kr. pr liter.

De moderne trawlere med deres kæmpe trawl og avancerede tekniske systemer er altså i dag meget langt fra et resultat af fiskernes egen indsats. De ville ikke være bygget uden de mange former for offentlig støtte. Det er selvfølgelig umuligt at forestille sig, hvordan dansk, og for den sags skyld europæisk, fiskeri ville have set ud i dag uden de mange mia. euro, der er givet til fiskeriet, siden EU fik sin fiskeripolitik i 1983.

Figur 1. Der er givet mange støttekroner til investeringer i større, mere avancerede og mere forurenende fiskefartøjer.

Et faktum er det imidlertid, at langt størstparten af de store, nye fartøjer, som koster alt mellem 30-150 millioner kroner, ikke ville være søsat uden EU-støtten. Den offentlige støtte er blevet en forudsætning for overhovedet at få finansieret projekterne.

Så den norske kystfisker siger noget nær alt om, hvad der er gået galt i fiskeriet – det har simpelthen mistet sig selv. Spørgsmålet er: Hvordan kan i det mindste noget af dette fiskeri finde sig selv igen? Før jeg prøver at svare på det, må vi først se lidt på historien.

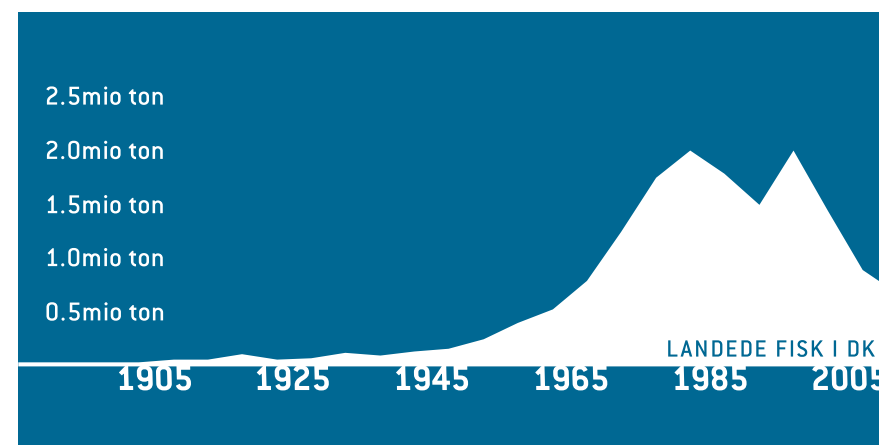
Vækst-katastrofen

Grafen i figur 2 er lavet med udgangspunkt i data for landinger af tons fisk, som prof. Poul Holm og hans gruppe fra Syddansk Universitet har registreret helt tilbage fra 1895. Det ser dramatisk ud, og det er det også. Frem til 2. Verdenskrig er der en jævn stigning i mængderne. I denne periode skete

der store ændringer i fiskeriet, men tilsyneladende ikke ret meget mere, end ressourcerne kunne klare. Fiskeriet blev motoriseret, og samtidig blev fiskeriet bygget op på den jyske vestkyst i Nordsøen. Det skete i takt med anlæg af nye havne samt forbedringer af infrastrukturen på vestkysten. Hvor fiskeriet i de indre farvande helt frem til omkring 1920 var langt det vigtigste, kommer ca. 80% af landingerne i dag fra Nordsøen.

Det mest markante i kurven er imidlertid den store pukkel, der starter omkring 1965 og løber ud i 2010. Denne pukkel afspejler hovedsageligt industrifiskeriet efter sild og tobis til fiskemel og olie, men også torsk gemmer sig i den. I 1965 landede danske fiskere omkring 800.000 tons – og stort set det samme gjorde de i 2009. Heraf er ca. 250.000 tons konsumfisk som torsk, rødspætte, sild osv. i dag.

I perioden fra 1965 til 1980 stiger fang-

Figur 2. Udviklingen i fiskemængden. Kilde: Poul Holm, SDU.

sterne til ca. 2 mio. tons, men så kollapser Nordsøens bestand af sild, hvorefter dette fiskeri må indstilles, og tobisfiskeriet tager over. Nu landes der altså igen noget nær det samme som i 1965. Inden uddybningen af disse forhold, nogle nøgletal: I 1965 var der 18.000 registrerede fiskere og mere end 6000 kommercielle fartøjer. Fiskeriet beskæftigede mere end 100.000 m/k. I dag er der under 700 kommercielt aktive fartøjer, og der er færre end 1500 registrerede fiskere i den aktive flåde. Der er ca. 5000 ansatte i det, man kalder fiskeindustrien, og så er der smede, revisorer, vobindere etc.

I puklen ser vi altså først og fremmest sild og tobis til fiskemel og olie. Dertil skal føjes det store torskefiskeri i Østersøen, som voksede frem i 1970'erne og 1980'erne med landinger på omkring 100.000 tons, hvorefter også det kollapsede. I dag ligger det som før puklen. Fratrækker vi disse markante bidrag til puklen, ser det ud til, at konsumfiskeriet over årene er faldet med ca. 50 % i mængder. Det hænger dog også sammen med, at der i dag ikke spises så meget sild fra de danske farvande som før, hvorfor denne fisk overvejende bruges til fiskemel og olie.

Så ser man på alle fiskemuligheder under et, er der fortsat betydelige fiskeresourcer i havet. Men det ændrer ikke ved det faktum, at den samlede kommercielle fiskebestand er blevet signifikant nedfisket. Og det problem vil blot vokse, hvis vi fortsætter med at fiske, som vi gør i dag.

Hvorfor det? Fordi den vigtigste faktor i hele denne sag ikke er biologisk, men teknologisk. Siden 1965 har der været tale om

intet mindre end en teknologisk revolution indenfor fiskeriet – og den foldede sig ud i en natur, som intet forsvar havde mod denne såkaldte „udvikling“. „Sådan er det jo over alt“, siger man. Og det er jo rigtigt, men denne såkaldte „udvikling“ efterlader altså beviseligt en forarmet natur i sit kølvand. I den første tid kunne man kompensere for elendighederne ved mere teknologi og større investeringer. Man fik større og større skibe, der kunne komme længere og længere ud, fiske på dybere og dybere vand og blive ude i storm og kuling. Man anskaffede sig fiskeredskaber, der i dag sluger en jumbojet i bredden og rundetårn i højden. Og de nye store trawl og vod fik man ved sindrige systemer udviklet til, at man kunne kravle rundt i sten og på de store stenrev. GPS, lod og sonar er i dag udviklet til militær præcision og samtidig er fartøjernes motorer vokset fra de 5 HK DAN diesel, som motoriserede fiskeriet for 100 år siden, til i dag at være på 5000 HK på skruen og 1000 HK ekstra til el og hydraulik.

” Det er offentlige investeringer og støtteordninger, der har presset en „udvikling“ frem, som ikke alene har forarmet havnaturen, men også har taget fiskeriet og lokalsamfundene som gidsel.

Og hele denne såkaldte „udvikling“ er resultatet af en bevidst politik ført fra oven, for det er ikke først og fremmest fiskerne og ej heller de lokale fiskersamfund, der har ønsket det sådan. Det er de massive offentlige investeringer i havne og anlæg sammenholdt med lukrative støtteordninger til de super-effektive fartøjer, der har presset en „udvikling“ frem, som ikke alene har forarmet havnaturen, men også i dag har taget fiskeriet og lokalsamfundene som gidsler.

Tilbage i 1965, hvor denne „udvikling“ for alvor tog fart, kunne man fragte de største trawl på en trækvogn og voddet på en cykel. I dag kommer et enkelt trawl i flere lastvogne med store kraner. Trawl og vod blev bjærget i hånden i 1965. I dag skal der kæmpe spil og kraner om bord til formålet. I 1965 var der selvfølgelig også problemer i fiskeriet, men det var på markedet. Fisk var der mange af, så mange at industrifiskerne kunne levere hele skibslaster af store torsk, kuller og sej til fiskemelsfabrikkerne (og det er ikke noget, jeg har hørt eller læst, det har jeg selv har stået og set på i 70'erne). Der var mange fisk i havet dengang, det er der ikke i dag.

Da jeg selv startede i midten af 70'erne som garnfisker, var 15-20 garn rigeligt til at fange torsk for et fartøj og en mand. I dag ville de ikke engang række til at fange de fisk, jeg selv kan spise. Derfor må man i dag bruge 100 avancerede garn, som i dag må sættes længere og længere fra land. Dengang havde kun de færreste et ekkolod, der i godt vejr meget utydeligt viste skip-

peren, hvor dybt der var, og om der var sten eller sandbund. I dag kan skipperen også i stormvejr, ned til halve meter, finde en bøje midt ude i Nordsøen. Og med sine farveekkolod og sonar i 3D får han direkte viden om hvilke fisk - om nogen - der befinder sig i nærheden af fartøjet eller er på vej ind i trawlet, ligesom han kan se alle forhindringer på bunden. I dag forsøger han heller ikke som før at undgå store sten, vrage eller stenrev, fordi de kunne ødelægge hans redskaber. Tværtimod opsøger han dem, for der gemmer de sidste fisk sig.

Denne teknologiske revolution i fiskeriet er altså ikke resultatet af en situation, hvor det var fiskeriets økonomiske overskud som bestemte udviklingen. Udviklingen blev snarere bestemt af de offentlige tilskud.

Hvordan kunne det gå så galt?

Svaret finder man i fiskeriforvaltningen, dvs. i fiskeripolitikken. Milliarder er gennem årene brugt på ophugning af fiskefartøjer, herunder også store jerntrawlere. Men der blev ikke lavet søm af al den megen metal. For der blev givet ligeså mange milliarder i støtte til bygningen af nye, større og mere effektive trawlere, hvorved man blot accelererede den „udvikling“, som med tiden har undermineret selve grundlaget for fiskeriet.

De ansvarlige har til stadighed bortforklaret kritikken med henvisning til de fiskeripolitiske realiteter i og uden for Danmark: „Vi er nødt til at følge med udviklingen, ellers vil dansk fiskeri blive løbet over

ende i det fælles europæiske hav“, har man sagt. Og det er jo svært at stille de ansvarlige til ansvar, når de blot følger „udviklingen“, men samtidig er det her, fisken ligger begravet, for det er jo netop „udviklingen“, der har ødelagt fiskeriet. Og „udviklingen“ er jo ikke kommet af sig selv, tværtimod er den et resultat af en bevidst politik.

I egen selvforståelse har fiskeriforvaltningen i hvert fald siden 1983, hvor EU fik sin første fiskeripolitik, gjort, hvad den kunne for at bevare fiskeressourcerne. Stillet overfor de faldende fiskebestande har man derfor disket op med et hav af bortforklaringer:

Første bortforklaring: Det er de europæiske fiskeriministre, der har forhandlet sig frem til for store fiskekvoter og set bort fra den biologiske rådgivning.

Anden bortforklaring: Det er „det ulovlige fiskeri“, der er årsag til overfiskeriet.

Tredje bortforklaring: Det er klimaforandringer eller flere fugle og havpattedyr i bestemte områder, der er årsag til de faldende bestande.

” Vi har fået skabt en fiskeflåde bestående af nogle få, men meget kostbare fartøjer, som kun kan drives rentabelt under meget optimistiske betingelser

Den eneste forklaring, man konsekvent undviger, er den, der lægger ansvaret på forvaltningen selv. At det er forvaltningen, der har dræbt fiskeriet, er jeg ikke et sekund i tvivl om. Det står mere og mere klart, at denne forvaltning har gjort noget uopretteligt ved dansk og europæisk fiskeri. Vi har fået skabt en fiskeflåde bestående af nogle få, men meget kostbare fartøjer, som kun kan drives rentabelt under meget optimistiske betingelser: Lave energipriser, høje priser på fisk, en meget lav rente, billig arbejdskraft og meget store offentlige tilskud.

Hvor fiskeriet tidligere blev reguleret i et samspil mellem naturen, fiskerne og de overvejende lokale markeder, er det i dag først og fremmest reguleret af de nævnte politiske betingelser. Og disse betingelser har altså ikke blot ført til en forarmelse af naturen, men også til en affolkning af de lokale kystfiskersamfund samt en gældsætning af fiskeriet.

Lad os se på et par „billeder fra fiskeriet“. Det er ikke videnskabelige sandheder, hvorfor de også tit bliver angrebet af de magthavere, der hævder at basere sig på videnskaben. Men der findes ikke „videnskabelige sandheder“ vedrørende fiskeriet, dertil er emnet alt for kompliceret. Det man derfor kalder „videnskabelige sandheder“ er blot nogle meget forsimplede modeller, der forenkler de komplekse sammenhænge, og derfor ofte giver et forfejlet billede af situationen. Et eksempel herpå er den „fødekæde-model“, som fiskeriforvaltningen bruger til at beregne fiskekvoter for forskellige arter. Problemet med denne type

model er, at den ikke svarer til virkeligheden, hvilket bl.a. er blevet påvist i en artikel i tidsskriftet *Science* fra 1998 med titlen „Fishing Down Marine Food Webs“. Her dokumenteres det, at fiskebestande indgår i komplekse netværk frem for i simple fødekæder. Men når det er tilfældet, så er vi også henvist til at „tegne billeder“ frem for at beregne os frem til den „videnskabelige sandhed“.

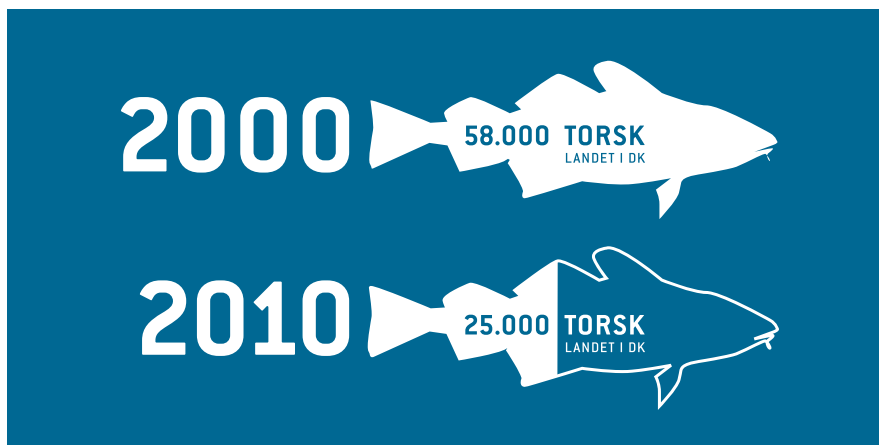
Første billede: Det meget omtalte og meget velundersøgte kollaps af torskefiskeriet på The Grand Banks ved New Foundland og Labrador. Frem til starten af 1950 havde det fiskeri foregået nogenlunde jævnt med et fisketryk på ca. 200.000 tons/år af torsk, sej og kuller. Fra 1950 tog fiskeriet til på de kanter som andre steder, f.eks. i Nordsøen, og da det var på sit højeste høstede man mere end 800.000 tons/år. Fra 1990 var det slut, helt slut. Fiskeriet af torsk døde ud. Fiskerne stiller om og begynder at trawle efter rejer og hummere, og 10 år senere er dette fiskeri, målt på økonomien, lige så stort som det tidligere fiskeri af torsk, sej og kuller. Hvordan nu det? Det er her den ovennævnte netværksforståelse kommer til sin ret. For når man meget hurtigt fjerner de øverste led i et netværk, får det stor betydning for de bestande, som de levede af, hvilket var tilfældet i dette system. Og når fiskeriet fortsætter med et intensivt trawlfiskeri med meget mindre masker end det direkte fiskeri efter torsk, og deraf følgende store bifangster af yngel, er det den bedste forklaring på, hvorfor torsk og sej ikke

vendte tilbage til de områder, selv om det direkte fiskeri af disse arter ophørte.

Andet billede: De indre danske farvande. I dag er der ikke meget tilbage af de bestande af torsk og fladfisk, som tidligere, sammen med ål, udgjorde de vigtigste fiskerier i Danmark. Hvorfor? Forureningen og de deraf affødte tilbagevendende iltsvind er en meget vigtig faktor. Men det er ikke hele forklaringen. En ligeså vigtig forklaring er trawlfiskeriet på sten og stenrev, som har decimeret torskebestanden og derved fået bestanden af jomfruhummer til at vokse. Som reaktion herpå omstillede man fartøjerne til trawlfiskeri af hummer, hvilket bevirkede, at hummerbestandene ikke fik mulighed for at vokse. Alligevel kæmper hummertrawlerne for at holde skruen i vandet. Ikke i kampen for større kvoter, for de fanger sjældent mere end 50% af deres kvoter, men i kampen for mere offentlig støtte som kompensation for de høje oliepriser og de faldende priser på hummere.

Tredje billede: Limfjorden. Fra 1900 og frem til 1980 var der et betydeligt fiskeri i Limfjorden, også af fladfisk og torsk. Her har forureningen også spillet en hovedrolle. Men ligeså vigtig er det, at sammen med forureningen voksede bestandene af blåmuslinger, hvorfor Limfjordsfiskeriet omstillede til skrabning af muslinger, som netop burde blive i Limfjorden, fordi blåmuslinger filtrerer vandet for de næringsstoffer, der nu er alt for mange af. Men også dette fiskeri lever på lånt tid, for i dag kan den danske industri købe langt billigere muslinger, enten i Sydamerika eller

Figur 3. Torskebestanden er for stærkt nedadgående. Kilde: Fiskeridirektoratet.

fra den hastigt voksende opdrætsindustri. Selv om muslingeskrabet af mange gode, miljømæssige grunde burde lukkes i dag og ikke i morgen, er det helt åbenbart en beslutning, som er vanskeliggjort af fiskeri-forvaltningen, som har så meget i klemme. For skiftende ministre, men samme embedsmænd, har igen og igen fremstillet muslingeskrabet i Limfjorden som et mønstereksempel på det forvaltede fiskeri. Derfor har man også postet millioner af kroner i støtte til moderne fartøjer og den tilhørende industri, hvorfor man i dag kæmper desperat for at holde et døende erhverv oven vande.

Fjerde billede: Når du handler et kg frisk hvidfisk hos din fiskehandler, betaler du mere end 100 kr/kg for den hele fisk. Når du handler et kg frossen fileteret hvidfisk (ca. 50 % af den hele fisk) i dit supermarked, er prisen et pænt stykke under

prisen hos fiskehandlerne. Sådan er det her i landet, og sådan er det også i de fiskespi-sende sydeuropæiske lande, dog med den undtagelse, at i de lande koster den friske fisk noget nær dobbelt så meget som her i landet. En dansk fiskers fangst har altså to retninger: Enten går den direkte ud på det ferske europæiske konsummarked for at blive konsumeret hurtigt og til en høj pris. Eller den sendes til en fabrik i Østasien, hvor den skæres til filet og pakkes i farve-strålende miljømærket emballage for endelig at blive solgt som billig, frossen fisk på verdensmarkedet. Og dér i supermarkedets frysediske kan den så ligge i mindst et år, inden sidste salgsdato er overskredet. Denne billige, frosne og ofte næsten tilberedte „fisk“ får folk til at fravælge de ferske fisk. Og hvis folk overhovedet køber ferske fisk, så kommer de i mindre og mindre omfang fra havet, men i stedet fra den eksplosive

opdrætsindustri, hvor fiskene fedes op som grise.

Femte billede: I 2003 ramte dansk fiskeri det seneste store kollaps i en vigtig fiskebestand, da det ellers så højt besungne tobisfiskeri ramte muren. Tilbage lå hundrede af store jerntrawlere og deres industrier i en tilstand af chok og vantro, som i dybde, men ikke i omfang, bedst tåler sammenligning med det, der skete på New Foundlands og Labradors kyster i 1990. Intet kunne redde det store fiskeri og et par år efter, i 2005, stod det VK-regeringen krystalklart, at enten afskaffede de det sidste af den fælles forvaltning gennem en privatisering af alle kvoter og rettigheder, eller også måtte de finde op mod en mia. kroner, som kunne redde Fiskeribanken og de private banker fra de meget store tab, der fulgte med tobisbestandens kollaps. Med en snæver fiskeripolitisk aftale med Dansk Folkeparti overdrog de kvoterne og rettighederne som privat ejendom til de personer, som ejede fiskefartøjerne, i den såkaldte danske FKA (Fartøjs Kvote Andele) model. Uanset de rød-hvide farver er FKA en benhård, privatøkonomisk model, som kun de ansvarlige og hard-core markedsfundamentalister tror, vil gavne og styrke fiskeriet.

Privatiseringen af fiskeressourcerne

Med FKA-modellen overdrager samfundet kvoter og rettigheder til fiskernes private ejendom. Men det er vel at mærke de historiske kvoter og rettigheder, dvs. de samme kvoter og rettigheder, som er årsagen til fiskeriets problemer. Den gav store gevin-

ster til dem, der kom ud af fiskeriet med FKA-modellen, mens den efterlader dem, der købte kvoter og rettigheder med en gæld, der kun kan betales, når alt i fiskeriet fremadrettet går op i en større helhed, dvs.: Lave olie- og mandskabs-udgifter, høje priser på fisken, lave renter og store offentlige tilskud. Sådanne gunstige betingelser eksisterer sjældent i virkeligheden, og derfor er det gået rigtig skidt, og hvad værre er, det bliver ikke bedre i fremtiden.

Der er nu under 700 aktive fartøjer tilbage i dansk fiskeri, hvilket omfatter alle skibe, der omsætter for mindst 241.000 kr. om året, hvilket er så lav en omsætning, at selv en jolle med én mand ombord har svært ved at leve af det. Ud af de disse 700 fartøjer er der ca. 250, som vi med nogle modifikationer kan kalde „kystfiskere“. Det er mindre fartøjer med en eller to mand om bord, som fisker på en måde, der minder om det meste af fiskeriet tilbage i 1965. Resten er et par hundrede mellemstore fartøjer, som er nogenlunde moderne og effektive samt 250 store fartøjer, som er meget moderne og effektive.

Hvorfor lovpriser de ansvarlige FKA-modellen, når den beviseligt udrydder fiskeriet og fortsat giver røde tal på bundlinen? Ja, det gør de selvfølgelig, fordi de selv har skabt den og tvunget den ned over hovedet på fiskerne, som for mere end 70% vedkommende var imod. Forvaltningen kunne ikke få privatiseringen gennemført under ministrene Henrik Dam Kristensen, Ritt Bjerregaard og Marianne Fischer-Boel, som udtalte sig direkte imod systemet. Men

det lykkedes under Hans Christian Schmidt med støtte fra Dansk Folkeparti og de store i dansk fiskeri.

Og da den politiske beslutning var en realitet i oktober 2005, accepterede erhvervet også systemet. Ikke fordi flertallet så lyset, men fordi fiskerne ikke havde noget andet valg end enten at sælge eller købe kvoter og rettigheder. De kloge solgte – de mindre kloge købte! Under forhandlingerne omkring FKA lå ministeren vandret på pendulfart rundt til alle fiskehavne med hilden af sine embedsmænd for at gøre fiskerne klart, at den politiske beslutning var taget, og at de alle gjorde klogest i at rette sig ind efter denne nye politiske realitet. Fiskerne blev ganske enkelt banket på plads.

Hvad skulle de ellers gøre? Alt afhængig af prisudviklingen på markedet for kvoter og rettigheder havde alle jo tilsyneladende fået værdier, som kunne sælges og belånes. Fiskerne blev lokket af hurtigt tjente penge, og i de første år så man nogenlunde lyst på fremtiden. Priserne på kvoter steg oven i købet i de første år, ikke fordi fiskeriet var godt og lovende, men alene fordi bankerne i de år havde rigeligt med penge og var meget villige til at låne dem ud. Da kvotepriserne var højest, kostede en torskekvote omkring 300 kr/kg – i dag er den faldet til det halve. Og sådan er det gået for alle kvoterne, ja, i dag kan mange kvoter ikke engang sælges, hvilket hænger sammen med, at stigende driftsudgifter, faldende

fiskepriser og svigtende fiskerier siden 2006 har givet røde tal på bundlinen.

Fiskeriet i dag er dybt forgældet og frygter mest af alt de forventede rentestigninger. Priserne på fisk falder og falder, og prisen på olie stiger. Men alle holder kæft og forsøger at holde skruen i vandet vha. billig arbejdskraft fra Polen og de Baltiske Lande. Danmarks Fiskeriforening holder kæft, for de støttede jo i sin tid systemet. Kvoteejerne holder kæft for ikke at forringe deres muligheder for at komme af med deres kvoter. Bankerne holder kæft for ikke at skabe panik i en i forvejen kriseramt branche. Og regeringen og embedsapparatet holder kæft, for hele dette system var jo oprindeligt deres opfindelse.

Til gengæld kunne man have forventet, at oppositionen i Folketinget ville have gjort noget mere i denne sag. Men fiskeriet er ikke en sag, som politikerne tager fat i med deres gode vilje, for det er ikke nogen vindersag, tværtimod har der altid kun været tabere på den fiskeripolitiske arena.

Vi må vaske tavlen ren

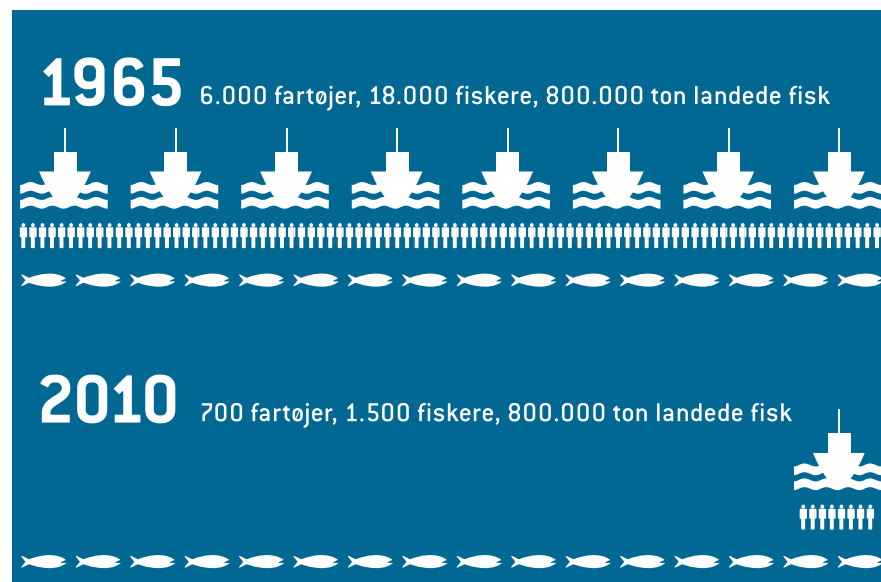
Dansk fiskeri er kort sagt på røven, og det nytter ikke længere at forsøge at redde det med kortsigtede lappeløsninger. Hvis man vil en fremtid for dette erhverv, må tavlen viskes ren, og vi må starte forfra, helt fra grunden af.

Vi må i Danmark, som man allerede er startet på Island, i gang med at få tilbageført kvoter og rettigheder til det, vi meget forenklet kalder „kystfiskeriet“. Kystfiskeriet er ikke et dækkende begreb for frem-

tidens fiskeri, men der starter vi. Vi bliver simpelthen nødt til fremadrettet at give positiv særbehandling til det fiskeri, som er naturskånsomt, og som kan drives på en bæredygtig måde. Og det skal forstås i den brede forstand, der medtager alle miljøpåvirkninger i hele kæden fra hav til bord.

På Island har den nye regering besluttet, at man hvert år vil tilbageføre mindst 5% af kvoter og rettigheder fra privat til fælles ejendom. Det giver de mindre fartøjer og de mere skånsomme metoder en fremtid indenfor fiskeriet. Et andet sted, vi kan lære af, er fiskeriforvaltningen på Nova Scotia. Her har man haft succes med et system, hvor fiskerne selv vælger, om de vil tilhøre et segment, som kan handle med kvoter og rettigheder, eller et segment, som ikke kan gøre det. Den frivillighed sikrer, at alle kan være med og giver dermed også plads til, at de mindre fartøjer kan tilslutte sig det omsættelige segment.

Vi kan drage ved lære af mange forskellige, konkrete erfaringer, men perspektivet må være at genetablere et fiskeri, der er bæredygtigt i såvel miljømæssig, social og økonomisk forstand, hvilket det nuværende fiskeri absolut ikke er. Grundstammen i et sådant fiskeri må være kystfiskeriet, sådan som det også var tilfældet for blot en generation siden. Dette fiskeri var ikke blot skånsomt mod havmiljøet og de forskellige bestande af fisk. Det brugte også langt mindre energi end det moderne, brutale fiskeri. Det leverede friske fisk til den danske befolkning, som dermed fik et både sundt og ernæringsrigt bidrag til kosten.

Figur 4. Udviklingen i erhvervsfiskeriet. Kilde: Fiskeridirektoratet.

Endelig, og meget vigtigt i dag, skabte det arbejdspladser og bidrog til fællesskabet i de mange lokale kystfiskersamfund, som i dag går under navnet 'udkantsdanmark'.

” Den sørgelige historie om „udkantsdanmarks“ forfald er et langt stykke af vejen også historien om kystfiskersamfundenes forfald.

Den sørgelige historie om „udkantsdanmarks“ forfald er et langt stykke af vejen også historien om kystfiskersamfundenes forfald. Derfor er det glædeligt, at mange mennesker i denne glemte del af landet nu åbenbart har fået nok. Men en politik for at vende udviklingen i „udkantsdanmark“ må ikke alene handle om at sikre offentlige institutioner i lokalsamfundene, men må i lige så høj grad rette sig mod at genskabe et lokalt forankret erhvervsliv. Her kan en genrejsning af kystfiskeriet være et vigtigt bidrag.

Anbefalet videre læsning

Hjemmesider

www.levendehav.dk Levende Havs hjemmeside (her findes artikler, rapporter og anden form for information og dokumentation om denne artikels emne)

SAFANIA ERIKSEN

Cand.scient.soc, aktiv i NOAHs Landbrugs- og Fødevaregruppe samt i Græsroddernes Netværk for Bæredygtig Omstilling.

Jeg er uddannet cand.scient.soc. fra Aalborg Universitet og har gennem en årrække været aktiv i NOAHs Landbrugs- og Fødevaregruppe samt NOAH Modvækst. Jeg var med til at danne Civilsamfundets Klimaforum i 2008 og var efterfølgende en nøgleperson i organiseringen af det alternative Klimatopmøde, Klimaforum09, som blev afviklet under COP15 i København, december 2009. Jeg er i dag medlem af bestyrelsen for Klimaforum samt aktiv i Græsroddernes Netværk for Bæredygtig Omstilling, GNB0.

LANDBRUG I MISVÆKST

AF SAFANIA ERIKSEN Det moderne, vækst-baserede industrilandbrug er ikke blot ødelæggende for natur, miljø og klima. Det tager magten fra bønderne og forbrugerne, underminerer livet i landdistrikterne, skaber øget risiko for sygdomme og fører til ringere fødevarekvalitet. En bæredygtig omstilling af landbruget kræver skånsomme driftsformer og produktionsprincipper. Dette forudsætter en social-økonomisk omorganisering af fødevaresystemet i retning af en mangfoldighed af mindre landbrug, der fortrinsvis leverer til lokale markeder.

For omkring titusind år siden begyndte stenaldermennesket gradvist at bevæge sig fra at være jæger og samler til at dyrke jorden. Ifølge den britiske historiker, Clive Ponting, var dette den mest fundamentale ændring i menneskehedens historie. Overgangen til landbrug gjorde det nemlig muligt at brødføde en større befolkning og etablere fastboende samfund, hvilket var den basale forudsætning for udviklingen af byen, staten og senere den kapitalistiske produktions- og forbrugsmåde.

Landbruget var en radikal løsning på menneskets stigende fødevarebehov. Den væsentligste fordel ved landbruget frem for jæger- og samlerkulturen er, at det giver mulighed for et meget større udbytte på et mindre landområde og dermed et fødevareoverskud i forhold til de umiddelbare behov i landbrugerens familie. Dette fødevareoverskud kan anvendes til at opretholde livet for

individer, der ikke indgår i fødevareproduktionen. Størrelsen af overskuddet er på den måde bestemmende for omfanget af et samfunds øvrige funktioner som f.eks. administrative institutioner, militær, religiøse og politiske organisationer osv. Siden landbrugs indførelse og de fastboende samfunds opståen har mennesket således forsøgt at tilegne sig, kontrollere og fordele den overskydende landbrugsproduktion. Gennem historien har samfundets ledende elite forsøgt at overtage styringen af landbruget, inddrive madvarer fra bønderne og organisere fordelingen heraf til andre samfundslag. Dette har ikke alene ført til et samfund, hvor en gruppe mennesker har bedre adgang til fødevarer end en anden, men det har også ledt til en stigende udnyttelse af jorden og marginalisering af landdistrikterne, hvilket gennemsyrrer samfundet i dag.

Vore dages industrialiserede vækstsam-

fund er baseret på global ulighed og ideen om, at mennesket har ret til at udnytte naturen for egen vindings skyld. Nutidens landbrug er et fortsat mere højteknologisk, industrielt erhverv, der er medvirkende til en hastigt eskalerende rovdrift på klodens ressourcer, uanset om disse ressourcer er mineraler, mennesker eller selve jordens frugtbarhed.

” Vore dages industrialiserede vækstsamfund er baseret på global ulighed og ideen om, at mennesket har ret til at udnytte naturen for egen vindings skyld.

I det følgende beskrives en række af de ødelæggende konsekvenser det konventionelle industrilandbrug forårsager, hvorefter der fremlægges bæredygtige og modvækst-orienterede løsningsforslag.

Det konventionelle landbrug – væksten som drivkraft

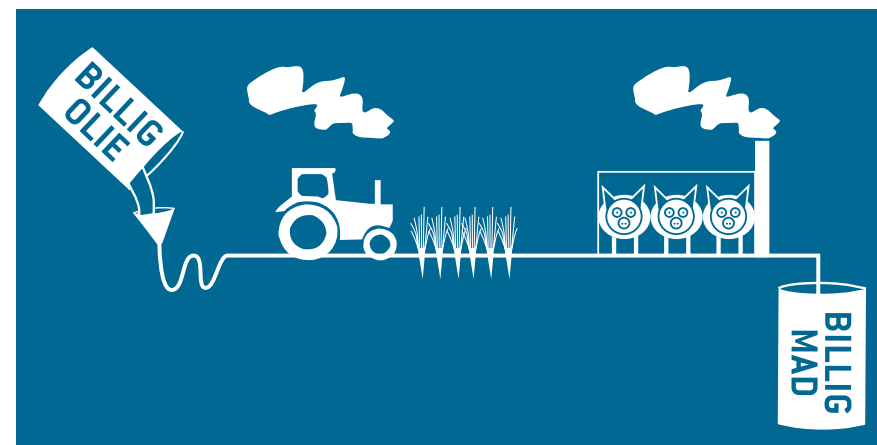
Industrilandbrugets indførelse af sprøjtegifte, kunstgødning og mekanisering har, ligesom indførelsen af landbruget for titusind år siden, radikalt ændret måden, vi producerer mad på. Industrilandbruget er en ny udvikling i landbrugets historie, der er blevet „konventionelt“ inden for de sidste ca. 50 år.

Det konventionelle industrilandbrug,

også kaldet det moderne landbrug, lægger vægt på vækst målt i maksimal produktivitet, effektivitet, kapitalafkast og rentabilitet. Det er et intensivt landbrug, der er afhængigt af „input“, som f.eks. sprøjtegifte, foder, kunstgødning og billige fossile brændsler for at kunne producere „output“ som grøntsager, kød, mejeriprodukter osv. Målet er at øge udbyttet per arealenhed og reducere produktionsomkostningerne bl.a. ved en koncentration af bedrifterne i stadig større enheder og ensretning af fødevareudvalget. Det går ud over de små producenter og underminerer beskæftigelsen, lokalsamfundet og livet i landdistrikterne.

Den industrielle måde at producere mad på kræver masseproduktion af standardvarer, stærk mekanisering og monokultur, dvs. at store arealer tilplantes med samme afgrøde, hvilket står i kontrast til et landbrug, der er baseret på mindre enheder og en rig mangfoldighed af afgrøder (polykultur eller blandingskultur). Med monokultur følger også afhængighed af sprøjtegifte, fordi monokulturer er mere sårbare overfor skadedyr og plantesygdomme. Sprøjtegifte og store arealer af den samme afgrøde bidrager kraftigt til nedbrydningen af biodiversiteten. Monokultur er en profitbaseret dyrkningsform, der satser på maksimalt udbytte – uanset om dette udpiner jorden, forringer den biologiske diversitet og ødelægger miljøet.

Det konventionelle landbrug er dybt afhængig af udefra tilført energi, direkte i form af ikke-fornybare fossile brændsler (til både produktion og transport fra mark til markedet), indirekte i form af ener-

Figur 1. Adgang til billige fossile brændsler er baggrunden for det industrielle landbrug og de billige fødevarer.

gitunge kunstgødningsstoffer og maskiner. Industrilandbruget er ligefrem blevet beskrevet som en måde at anvende jorden til at forvandle kul, olie og gas til fødevarer. Det konventionelle industrilandbrug mindsker ikke udledningen af drivhusgasser, som et bæredygtigt landbrug har potentiale for, men bidrager til den og dermed til den globale opvarmning.

Der er ingen tvivl om, at industrilandbruget er en af de største udledere af klimagasser. På verdensplan er landbruget ansvarlig for 17-32% af de samlede drivhusgasudledninger. I Danmark tegner landbruget sig for omkring 15% af de samlede udledninger, hvortil skal lægges dets andel af drivhusgasudledning fra energi, transport og produktion af kunstgødning (samt fra ændringer i areal-anvendelse f.eks. pga. afskovning). Især den stigende mængde af animalske produkter belaster klimaet i me-

get høj grad. Landbrugets klimabelastning kan altså reduceres, hvis produktion og forbrug af kød reduceres. Klimabelastning afhænger dog ikke kun af hvilke fødevarer, der produceres, men også af hvordan fødevarerne produceres, forarbejdes, distribueres osv.

Det konventionelle industrilandbrug har også store problemer med dyrevelfærd. Husdyr koncentrerer i alt for lidt plads til de enkelte individer. Det skaber bl.a. stigende problemer med at fastholde fødevarernes kvalitet og sikkerhed. Ifølge FNs Organisation for Fødevarer, Landbrug og Fiskeri (FAO) og Verdenssundhedsorganisationen (WHO) fører industrilandbruget til en forøget risiko for epidemier. Den industrielle produktion af kød, æg og mejeriprodukter er den absolut vigtigste årsag til den øgede forekomst af sygdomme, der kan overføres

fra dyr til mennesker, såsom fugleinfluenza, salmonella og svineinfluenza. Det konventionelle industrilandbrug er altså ude af stand til at sikre fødevarerproduktion på en måde, så man tager hensyn til menneskers sundhed, miljøet og naturens bevarelse, madens kvalitet og dyrenes velbefindende.

Endelig er der forholdet til det globale syd: Vi i det rige nord beslaglægger jord i lande, der har store problemer med at brødføde sin egen befolkning. Det areal, vi lægger beslag på i udlandet, bruges bl.a. til dyrkning af gensplejset soja, især i Argentina, til opfodring af de omkring 25 millioner svin, der slægtes årligt i Danmark. Eller til dyrkning af palmeolie især i Malaysia og Indonesien, der bl.a. bruges til sæbe, men nu også i stigende grad til produktion af biobrændstoffer (biodiesel) til forsyning af transportsektoren i det globale nord. Palmeolie og soja dyrkes i store monokulturer, ofte på bekostning af regnskoven. Det er bekymrende, at de danske husdyr og biler har så stor en købekraft, at de kan lægge beslag på den jord, der burde bruges til at dyrke mad til befolkningerne i lande i bl.a. Sydamerika og Asien. Og det er for alvor med til at forvride den ulige fordeling af fødevarer globalt.

” Vi i det rige nord beslaglægger jord i lande, der har store problemer med at brødføde sin egen befolkning.

En FN rapport fra 2008 understreger, at den grundlæggende årsag til fødevarekrise og sult er, at verdens fødevarer er ulige fordelt. Der produceres mad nok i verden til, at alle kan få en fornuftig kost, men verdens fattige har bare ikke råd til at købe den. FAO estimerer, at en milliard mennesker i verden sult. Når mennesker sult, er det altså især, fordi de ikke kan betale den pris, markedet tager for maden. I stedet for at fokusere på at øge fødevarerproduktionen som den eneste farbare løsning, bl.a. via gensplejede afgrøder, må der arbejdes på at reducere ulighederne i det globale fødevaresystem. Vi bør betragte mad som en menneskeret og ikke en handelsvare.

Det konventionelle industrilandbrug bidrager til de globale kriser (klimakrise, ressourcekrise, oliekrise, fødevarekrise) og trækker forurening, sult, sygdom, fejlernæring (både under- og overernæring) og dyremishandling i sit spor. Industrilandbruget forvandler jorden til et produktionsinstrument, der skal producere mere og mere. At dyrke mad har været en af menneskets mest direkte forbindelser til naturen, men i takt med at landbruget er blevet til endnu en industri, og mad bare en anden vare, er naturen blevet fremmed for de fleste mennesker. Kravet om økonomisk vækst, stigende produktion og forbrug har ført til stigende udnyttelse af naturens ressourcer, øget forurening og store mængder affald. Den industrielle model undertrykker natur, miljø, velfærd, kvalitet, biodiversitet, jordens frugtbarhed, ernæring, sundhed og retfærdighed. Det er derfor blikket må

Figur 2. Danmark forbruger 40% flere ressourcer, end vi har til rådighed på dansk areal. Kilde: Miljøministeriet, 2010.

rettes væk fra det konventionelle landbrug og mod bæredygtige, økologiske, lokale og klimavenlige jordbrugsmetoder.

Oprør fra maven

Man kan sige, at mad ikke længere kun opfattes som nødvendig for livets opretholdelse, men er blevet en kilde til økonomisk spekulation, et politisk værktøj, med andre ord et magtfuldt instrument. Som Henry Kissinger sagde i 1970'erne: „Den, der kontrollerer olien, kontrollerer nationer, og den, der kontrollerer maden, kontrollerer mennesker.“ Produktion og distribution af vores mad beherskes i dag af politikere, der indfører fødevarer- og landbrugspolitikker; af frø-virksomheder, der gensplejer såsæd, der ikke kan reproducere sig selv; af kemi-virksomheder, der sætter bønder i dybgæld; af detailhandlere, der efterspørger de samme standardvarer året rundt til deres

forretningskæder; af forarbejdningsindustrien (slagterier, mejerier og supermarkeds-kæder) med de facto monopoler, der bestemmer priserne.

Et modvækstsamfund må baseres på et sundt, lokalt og bæredygtigt landbrug. Således handler bæredygtigt landbrug ikke kun om at producere mad, men også om hvordan maden dyrkes og om at styrke og genskabe lokalsamfund, lokale markeder og relationer mellem mennesker og til naturen. Vi skal væk fra vækst-tænkningen og den hermed forbundne supermarkeds- og samlebåndskultur. Vi skal i stedet gøre det til en menneskeret at have adgang til jord, at kende og have indflydelse på forarbejdningen og fordelingen af, hvad der kommer fra jorden samt at have adgang til fødevarer i tilstrækkelig mængde og af en høj næringsmæssig kvalitet.

”Et modvækstsamfund må baseres på et sundt, lokalt og bæredygtigt landbrug.

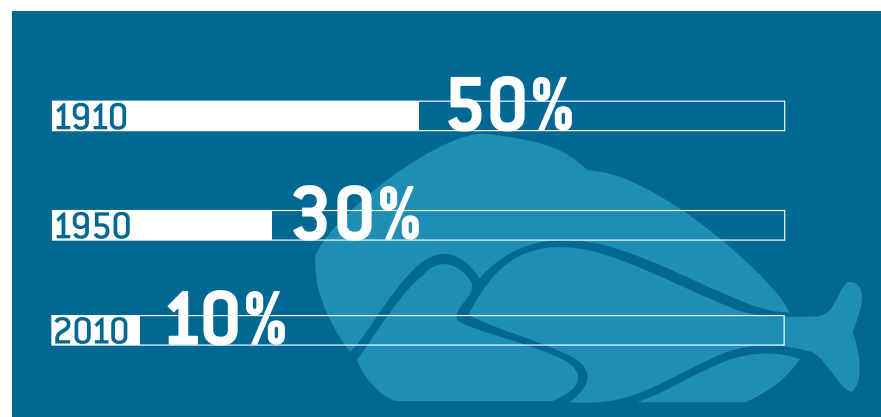
I 1979 skrev Troels V. Østergård, at vi trænger til et oprør. „Ikke et voldeligt oprør med blod og kanoner, men alligevel et oprør. Et oprør mod den måde Danmarks vigtigste natur-ressource, dyrkningsjorden, mis-handles på, et oprør mod det sløseri med ressourcer, der ligger i brugen af kunstgødning, og sidst, men ikke mindst, et oprør mod den forringelse af kvaliteten af almindelige varer, som skyldes de moderne dyrkningsmetoder.“

Et sådant oprør er samtidig et oprør mod den agro-kemiske industri, fødevarer-virksomhederne, supermarkedskæderne og den økonomiske vækst. Og bygger på

erkendelsen af, at det at dyrke mad handler om respekt for begrænsede naturressourcer. Økologisk landbrug er i sit udspring et sådan oprør mod industrilandbruget og tog sit udgangspunkt i en målsætning om et menneskeligt og naturmæssigt helhedsorienteret, bæredygtigt landbrug. I dag befinder økologisk landbrug sig i et spændingsfelt mellem idealerne og det at være et erhverv på markedets og vækstens betingelser.

Økologi på vækstens principper

Det økologiske landbrug er opstået som en reaktion mod det konventionelle industrilandbrugs negative påvirkninger af mennesker, natur og miljø. Den økologiske dyrkningsmetode er en alternativ måde at drive landbrug på og har helt klare fordele: Ingen sprøjtegifte, ingen kunstgødning, ingen gensplejsning, bedre dyrevelfærd og et markant lavere antibiotikaforbrug.

Figur 3. Andelen af indkomst brugt på fødevarer. Kilde: Danmarks Statistik 2010.

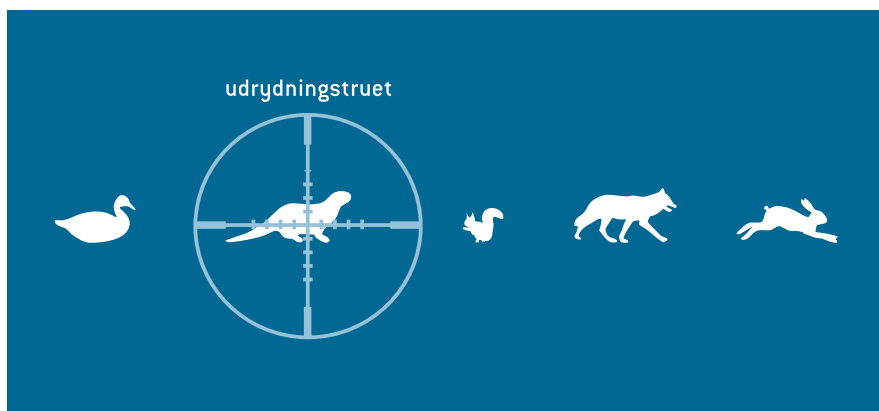
Danmark er i dag et af de mest intensivt dyrkede lande i verden. Langt over halvdelen af Danmarks samlede areal er landbrugsjord og størstedelen er under plov. I 2008 udgjorde det økologiske landbrug ca. 6,5% af den samlede dyrkede landbrugsjord i Danmark (på verdensplan udgør det økologiske areal omkring 0,7% af det samlede landbrugsareal). Der er altså god plads til meget mere økologi, som kan bidrage væsentligt til at fremme biologisk mangfoldighed, miljø- og naturbeskyttelse samt udviklingen af landdistrikter.

De regler, der ligger til grund for det danske økologimærke, er i dag EU-harmoniserede. Det har betydet, at Danmark har måttet gå på kompromis med nogle af de strammere regler, vi tidligere havde, f.eks. om dyrevelfærd. Det er uforeneligt med et økologisk landbrug, der tager hensyn til de lokale naturforhold. Økologi er blevet et regelsæt, hvis principper i højere grad afhænger af, hvordan begrebet defineres og hvem, der deltager i denne definition end om at skabe et bæredygtigt landbrug og sunde fødevarer til alle. Det er problematisk, da en af forudsætningerne for økologien netop er tilliden, til at fødevarerne lever op til de økologiske principper – og de lokalt naturgivne betingelser.

I en markedsøkonomi presses økologisk landbrug også til at skabe vækst. Økologiske landbrug er gradvist blevet mindst lige så store som konventionelle landbrug, de bliver mere specialiserede og højmekaniserede, og mange økologiske marker er efterhånden ren monokultur. Også det økologi-

ske dyrehold er blevet til stordrift med mere intensiv produktion og større enheder, hvilket kan skabe problemer for dyrevelfærd. Økologisk landbrug er altså begyndt at ligne det konventionelle industrilandbrug i størrelse, intensivering, kommercialisering og specialisering. Det er således blevet meget lig det produktionssystem, som økologien oprindeligt opstod som en protest imod. Økologi er blevet mainstream. Selv store, multinationale virksomheder bruger økologimærket til at skabe et grønt image, f.eks. Nestlé. Risikoen er, at de store virksomheder kan bruge deres salgsapparat til at presse de små og måske mere idealistiske producenter ud af markedet.

Der er en stigende international handel med økologiske produkter. I Danmark er eksporten af økologiske varer svagt stigende, mens importen er steget kraftigt. Importen er ikke kun en konkurrent til den danske produktion, men det er også problematisk, at økologimærket ikke stiller krav om et lavt energiforbrug til transport og produktion. Der er brug for at opveje den skævhed, der ligger i, at fødevarernes pris ikke afspejler deres belastning af miljøet. Det gælder også konventionelle fødevarer, der burde pålægges afgifter på f.eks. pesticider og kunstgødning. Udfordringerne handler bl.a. om at produktion, forarbejdning og distribution foregår på tværs af kontinenter, som følge af de enorme prisforskelle på arbejdskraft. Et vigtigt skridt vil være, at økologiske fødevarer i højere grad produceres, forarbejdes og afsættes lokalt og regionalt. Økologisk mad er i dag et privilegium for de få, der har

Figur 4. Det står ilde til med den biologiske mangfoldighed. En ud af fem dyrearter i Danmark er i 2010 erklæret udrydningstruet. Kilde: Danmarks Naturfredningsforening, 2010.

råd til en grøn livsstil, men økologi bør også kunne mætte de mange.

Økologisk landbrug er et anstændigt skridt i den rigtige retning væk fra det konventionelle industrilandbrug, men mainstream økologi er i sig selv ikke en løsning på vækstproblematikken, bl.a. fordi økologi ikke gør op med detailkædernes monopol samt landbrugets generelle strukturudvikling mod stordrift, monokultur og specialisering, brug af tunge landbrugsmaskiner og fossil energi. Løsningen findes derimod snarere hos små bæredygtige jordbrug, der er mere diverse (blandede afgrøder), bygger på økologiske principper og andre jordbrugsmetoder, der er lokalt forankret og producerer til lokale markeder. På den måde kan vi dyrke mad udenom de store virksomheder og supermarkederne – altså agere uafhængigt af fødevarerindustriens dominerende aktører.

Bæredygtigt landbrug: Seks visioner

Et centralt aspekt af modvækst-tankegangen er at påvise alternative måder at organisere økonomi og samfund på. En række sådanne alternative samfundsvisioner er opstået og opstår over hele verden: Omstillings-byer (Transition Towns), kooperativer, økosamfund, farmers markets, Slow Food, lokale byttehandels-ordninger (LETS), byhaver, community supported agriculture (CSA), osv. Det er en lovende udvikling. Et af de helt centrale bindeled mellem disse alternativer er maden, og hvordan vi dyrker den. Og eftersom mad er noget, alle overalt har behov for hver dag, er mad også et godt udgangspunkt. Det kan endvidere hævdes, at et bæredygtigt landbrug er grundlaget for et bæredygtigt samfund og vice versa.

Et bæredygtigt landbrug bør være en syntese af forskellige bæredygtige jordbrugsmetoder. Ingen metode bør stå alene,

det ville være en anden form for monokultur, og hvad der virker et sted, virker ikke nødvendigvis et andet sted. Bæredygtige løsninger kræver således initiativer, der er så mangfoldige som de lokale kulturer og miljøer, som de omgives af. Der findes i dag en række bæredygtige jordbrugsmetoder, der er værd at lade sig inspirere af, og som udgør et stærkt alternativ til industrilandbruget. Her følger en kort beskrivelse af nogle udvalgte eksempler:

Permakultur betyder „vedvarende kultur“. Permakulturens hovedregler er: Om-sorg for jorden, omsorg for mennesker og dyr samt ligelig fordeling af ressourcer. Der arbejdes med følgende principper: Arbejd med naturen og ikke imod den; skab systemer, der producerer mere energi end de forbruger; arbejde for regenerering af jorden; samarbejd gennem tværfaglige netværk; lokal sammenbinding af stofkredsløb. Permakultur handler om, hvordan vi kan indrette en bæredygtig livsstil. Der laves omhyggelige designs, hvor naturens økosystemer bruges som model for, hvordan vi indretter menneskers levesteder og produktionssystemer.

Grow biointensive handler om at genopdage de principper, der ligger til grund for årtusinders traditionelle landbrugssystemer. Grow biointensive er et økologisk landbrugssystem, der fokuserer på at få det største udbytte på det mindste areal samtidig med, at jordforholdene forbedres. Dyrkningsteknikkerne gør det muligt at dyrke fødevarer ved hjælp af mindre

vand, mindre gødning og mindre energi end kommercielle landbrug. Disse teknikker kan producere 2 til 6 gange mere mad pr. arealenhed, hvis de bruges ordentligt.

Biodynamisk jordbrug er identisk med økologisk dyrkning. Forskellen er, at biodynamisk jordbrug også er et spirituelt landbrug, der sætter dyrkningen af jorden og opdræt af dyr ind i en kosmisk, spirituel sammenhæng. Biodynamisk betyder livskraft, hvor *bio*(logisk) står for det levende fysiske, mens *dynamisk* betegner det åndelige, de kosmiske impulser. De biodynamiske regler for dyrkning og forarbejdning er mere restriktive end de økologiske regler.

Skovlandbrug er et dyrkningssystem, hvor man kombinerer skovbrug og landbrug ved at blande skovens træer med buske og landbrugsafgrøder, og hvor husdyr eventuelt kan indgå på det samme areal. Således kan man ofte producere mere og forskellige typer produkter på et mindre areal og i en længere periode, da de fleste planter og træer er flerårige. *Skovhaver* falder indenfor skovlandbrug og er et dyrkningssystem, hvor nødde- og frugttræer, bærbuske, grøntsager og spiselige bunddækkeplanter dyrkes i blandingskultur. Skovhaver er højproduktive, lagrer kulstof, opbygger jordens frugtbarhed og er modstandsdygtige over for sygdomme, skadedyr og tørke.

Bylandbrug er et bredt begreb, der beskriver landbrug i en bymæssig sammenhæng. Den simple logik bag bylandbrug er at bringe bæredygtig fødevarerproduktion, forarbejdning og distribution ind i byområderne. Bylandbrug bringer produktion

af fødevarer til byens åbne rum, tomter, nedlagte jernbanespor og midterrabatten i rundkørslen og tilbage i fælleder, kooperativer og lokalmiljøer. Fødevarerne kan distribueres til lokale restauranter og/eller via lokale markeder til byboerne.

Agroøkologi er en flerdimensionel tilgang til landbrug og økologi, der ser landbrug ikke blot som karakteriseret ved relationen til naturen, men også ved sociale, kulturelle, politiske og økonomiske dimensioner. Agroøkologi er studiet af relationerne mellem planter og dyr, der interagerer med deres fysiske miljøer, som er blevet ændret af mennesket til at producere fødevarer, fibre, brændstof og andre produkter til forbrug og forarbejdning. Agroøkologi bygger på ideen om at ved at forstå naturens økologiske forbindelser og processer, kan landbrugets økosystem manipuleres til at forbedre landbrugsproduktionen og udbyttet på en bæredygtig måde med færre negative, miljømæssige og sociale konsekvenser og færre eksterne input.

Fælles for ovenstående jordbrugsmetoder er, at de er opstået i det 20. århundrede som en modreaktion på, og som et alternativ til, den dominerende måde at drive landbrug på. Disse bæredygtige jordbrugsmetoder er med til at bevare jordens frugtbarhed, binde kulstof og beskytte mikroorganismer i jorden, reducere vandtab, optimere udbyttet samt bevare den genetiske diversitet mm. Metoderne gør op med en række af de myter industrilandbruget har skabt; stordrift og monokultur er ikke lig med højere udbytte

og produktivitet, det er ikke nødvendigt at bruge gift og kemi samt at manipulere med frø (hybrid og gensplejsning) for at brødføde verdens befolkning.

Små, mangfoldige landbrug er i stand til at producere flere næringsrige fødevarer per hektar end store, industrielle monokulturer. De er mere modstandsdygtige over for klimaændringer og er langt mindre energi- og vandintensive. De skaber nye arbejdspladser, kræver ikke dyre teknologier og er enkle at lære og videregive. De er lokalt forankrede og producerer til lokale markeder, de reducerer således transportbehovet, skaber nyt liv i udkantsområderne og sikrer frisk, nærende mad. Den største hindring er adgangen til jord, hvilket er en vedvarende kilde til konflikt mellem rige og fattige befolkningsgrupper og lande.

” Små, mangfoldige landbrug er i stand til at producere flere næringsrige fødevarer per hektar end store, industrielle monokulturer.

Fødevarerensuverænitet

Der er behov for at kombinere bæredygtige jordbrugsmetoder med fødevarerensuverænitet, således at landbruget bliver et integreret element i en social, økonomisk, klima- og miljømæssig bæredygtig verden. Det næste skridt er altså politisk og handler om at

bryde vækstens og virksomhedernes greb om landbrugs- og fødevarerproduktionen gennem decentralisering, lokalisering og regional selvforsyning.

Den internationale bondebevægelse La Via Campesina arbejder netop for fødevarer-suveræniteten, som kort sagt handler om folks ret til sunde og kultur-relevante fødevarer fremstillet ved hjælp af skånsomme metoder samt folks ret til at definere deres egne fødevarer- og landbrugspolitikker. Således skiller begrebet fødevarer-suverænitet sig ud fra begrebet fødevarer-sikkerhed. Betegnelsen fødevarer-sikkerhed har primært to betydninger: I det globale nord betyder det, at den mad, vi køber i butikkerne, ikke indeholder skadelige stoffer, som vi bliver syge af. I det globale syd betyder det, at man er sikret adgang til mad. Men da de globale fødevarerproblemer ikke kun er et spørgsmål om skadelige stoffer og adgang til mad, men især om en ulige fordeling af ressourcerne, er det vigtigt også at tale om fødevarer-suveræniteten.

Det handler nemlig om, at de små jordbrugere skal have retten til den jord og de afgrøder, de dyrker. Befolkningen i et land skal have ret til at bestemme over deres landbrugs- og fødevarerpolitik samt beskytte og regulere landbrugsproduktion og handel. Fødevarer-suveræniteten er altså princippet om at prioritere lokale og nationale økonomier og markeder, styrke jordbrugere og småfamilier samt sikre en social, økonomisk, klimaa- og miljømæssig bæredygtig produktion, distribution og forbrug af fødevarer. For at opnå dette kræver La Via Campesina:

- En fuldstændig afvikling af multinationale fødevarer-virksomheder: de stjæler jorden fra de små producenter.
- Udskiftning af industrilandbruget med små, bæredygtige landbrug.
- Forbud mod genteknologi i landbruget.
- Fremme af fornuftige og bæredygtige energipolitikker, hvilket omfatter mindre energiforbrug samt decentral energiproduktion.
- Gennemførelse af landbrugs- og handelspolitik på lokalt, nationalt og internationalt plan, der støtter bæredygtigt landbrug og lokal produktion/forbrug. Dette omfatter forbud mod tilskud, der fører til dumping af billige fødevarer på markedet.

Fødevarer-suveræniteten gør op med industrilandbruget og de multinationale aktører i fødevarer-industrien. I Danmark arbejder landsforeningen Frie Bønder – Levende Land, som er den danske afdeling af La Via Campesina, med fødevarer-suveræniteten i en dansk kontekst. Frie Bønder har med deres såkaldte Dalby-plan skitseret et bæredygtigt alternativ til den igangværende strukturudvikling i landbruget.

Et lokalt forankret fødevarer-system (der også omfatter forarbejdning, distribution og forbrug) vil øge antallet af små, bæredygtige land- og skovbrug, skabe nyt liv i udkantsområderne, øge antallet af arbejdspladser, skabe grobund for lokale markeder, reducere transportbehovet og dermed mindske afstanden fra jord til bord. Det vil også være med til at reducere emballageforbruget og

dermed affaldet, styrke incitamentet til at føre køkkenaffald tilbage til jorden samt medføre et mindre forbrug, idet der i højere grad lægges vægt på, at man køber efter behov samt spiser mindre kød. Alle tiltag, der er med til at sikre social, økonomisk, klimaa- og miljømæssig bæredygtighed i samfundet.

” Et lokalt forankret fødevarer-system vil øge antallet af små, bæredygtige land- og skovbrug, skabe nyt liv i udkantsområderne og mindske afstanden fra jord til bord.

Fødevarer-suveræniteten er et alternativt paradigme for produktion af fødevarer indenfor både fiskeri, landbrug og skovbrug. Det er et politisk alternativ til de kriser (sociale, øko-

nomiske, klima- og miljømæssige), som det konventionelle industrilandbrug fører med sig overalt i verden. Tiden er inde til radikalt at ændre den industrielle måde at producere, forbruge og handle med landbrugs- og fødevarer på. Mad bør betragtes som en basal menneskeret og ikke som en vare, der handles til gavn for de store virksomheder og de rige i landene i nord. Det politiske arbejde mod et lokalt fødevarer-system er et vigtigt skridt i den rigtige retning og må ses som led i en bæredygtig omstilling af kulturen og samfundet selv. Men der er dog også en række ting, vi som borgere i vækst- og forbrugssamfundet allerede nu kan gøre. Og det er at holde op med at forbruge de varer, der er med til at reproducere det industrielle landbrugs- og fødevarer-system. Kort sagt: Dyrk din egen mad eller køb fra lokale, økologiske producenter, urtekræmmere eller markeder – organiser lokale fødevarerbevægelser til regional selvforsyning og styrkelse af det lokale demokrati.

Anbefalet videre læsning

Clive Ponting: *En grøn verdenshistorie*. Schønberg, 1992.

Derrick Jensen: *Endgame, Volume 1, The Problem of Civilization*. Seven Stories Press, 2006.

Grow biointensive: John Jeavons: *How to Grow More Vegetables*. Ten Speed Press, 2002.

Bill Mollison: *Permaculture A Designers' Manual*. Tagari, 2009.

Patrick Whitefield: *How To Make A Forest Garden*. Permanent Publications, 2002.

Troels V. Østergård: *Økologisk Køkkenhave*. Skarv, 1979.

Hjemmesider

www.levende-land.dk Frie Bønder-Levende Land

www.viacampesina.org La Via Campesina

TOKE HAUNSTRUP CHRISTENSEN

Civilingeniør, ph.d., forsker ved Statens
Byggeforskningsinstitut, Aalborg Universitet.

Miljødebatten har optaget mig gennem det meste af mit liv. Jeg har været aktiv i miljøbevægelsen gennem mange år – først i NOAHs Bæredygtighedsgruppe og siden hen i NOAH Modvækst. Er desuden aktiv i lokal agenda 21-arbejdet i Kalundborg kommune. I mit professionelle liv beskæftiger jeg mig med studiet af, hvordan hverdagsliv og forbrug påvirker miljø og ressourceforbrug. Min drivkraft er erkendelsen af, at vi står over for at skulle gennemføre en gennemgribende samfundsmæssig omstilling, hvis vi ønsker at skabe et bæredygtigt samfund, som respekterer klodens økologiske grænser og sikrer en retfærdig fordeling af dens ressourcer.

VÆKST OG HVERDAGSLIV

AF TOKE HAUNSTRUP CHRISTENSEN Igen og igen hører vi påstanden om, at vi arbejder for lidt, men er dette rigtigt? spørger Toke Haunstrup Christensen – og svaret er nej. Danskernes gennemsnitlige arbejdstid er faktisk steget over de sidste par årtier, og andelen af danskere, der arbejder, er det højeste i EU. Da vi samtidig ikke bruger færre timer i familien, er resultatet mindre tid til fritidsinteresser, foreningsarbejde og samvær med venner og bekendte. Artiklen problematiserer det forjagede og forbrugsintensive hverdagsliv, men introducerer også en række modbevægelser, der arbejder for veje ud af det arbejdsintensive og ressourcekrævende vækstsamfund.

Igen og igen hører vi i medierne, at vi arbejder for lidt. Virksomheder, industriens interesseorganisationer, politikere og eksperter gentager hyppigt dette budskab, som bygger på den historiske udvikling i antallet af timer, som beskæftigede danskere lægger i arbejdet. Disse tal giver anledning til formuleringer som denne fra Jyllands-Posten, d. 19. december, 2008: „I de seneste 50 år er den gennemsnitlige årlige arbejdstid pr. beskæftiget dansker faldet fra over 2.000 timer til knap 1.600 timer.“ Altså har vi aldrig tidligere arbejdet så lidt og haft så megen fritid.

„Danskerne arbejder mindre“ – eller gør vi?

Men holder dette ved nærmere granskning? Som i så mange andre sammenhæ-

ge ligger djæveln gemt i detaljen. Fortalere for synspunktet om, at vi skal arbejde mere, fremhæver nemlig ofte kun den historiske udvikling i *de beskæftigedes* arbejdstid – og ignorerer i samme ombæring udviklingen i danskernes beskæftigelsesgrad. For nok har den gennemsnitlige arbejdstid pr. medarbejder været faldende gennem det sidste halve århundrede, men sideløbende hermed er andelen af befolkningen, som er i beskæftigelse, steget markant. Ikke mindst pga. af kvindernes bevægelse ind på arbejdsmarkedet fra 1960erne og frem. Beskæftigelsesgraden for de 15-64-årige lå ifølge Danmarks Statistik på 79% i 2008 – det højeste i EU, hvor gennemsnittet for alle medlemslandene er 66%.

Stigningen i beskæftigelsesgraden har opvejet faldet i arbejdstiden pr. beskæftiget,

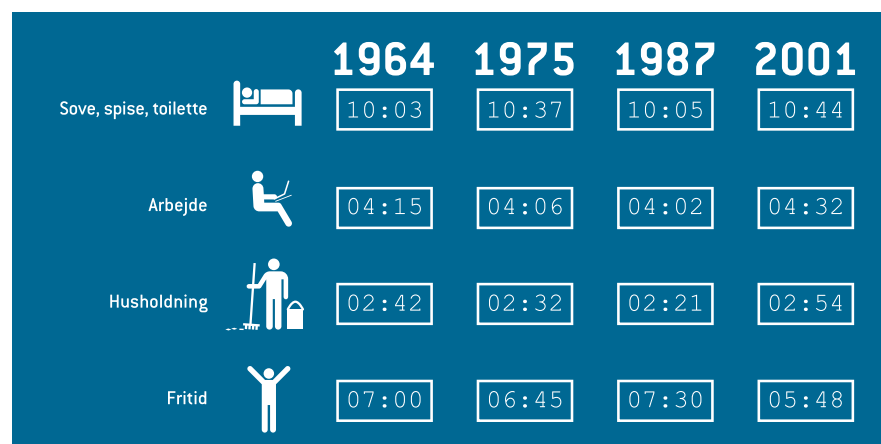
og det samlede resultat er, at danskerne som helhed lægger stort set det samme antal timer i arbejdet i dag som i 1960'erne. Timerne er i store træk blot blevet forskudt mellem kønnene, så mændene arbejder færre timer og kvinderne tilsvarende flere.

” Danskerne arbejder det samme antal timer i dag som i 1960'erne. Timerne er blot blevet forskudt mellem kønnene.

Et mere retvisende billede af udviklingen i danskernes arbejdstid kan findes i de undersøgelser af danskernes tidsforbrug, som er blevet gennemført med ca. 10 års mellemrum siden 1964 af SFI (Det Nationale Forskningscenter for Velfærd, tidligere

Socialforskningsinstituttet). Der er tale om omfattende undersøgelser, hvor et repræsentativt udsnit af befolkningen skal føre en detaljeret dagbog over deres aktiviteter i løbet af en dag. Undersøgelserne giver indblik i de overordnede tendenser i danskeres måde at bruge tiden på. Figur 1 viser danskernes gennemsnitlige tidsforbrug på hovedaktiviteterne „primære behov“, „bruttoarbejdstid“, „husholdningsarbejde“ og „fritid“ for årene 1964, 1975, 1987 og 2001.

Det ses, at den gennemsnitlige bruttoarbejdstid pr. dansker steg ganske markant fra 1987 til 2001; fra 4 timer og 2 minutter til 4 timer og 32 minutter om dagen i 1987 til 4 timer og 32 minutter i 2001. En stigning på 12%, som hverken kan forklares af en stigning i beskæftigelsesgraden eller en lavere andel af ældre uden for arbejdsmarkedet. Det kan derfor konkluderes, at danskernes arbejdsindsats

Figur 1. Gennemsnitlig tidsforbrug pr. dag for borgere ml. 16-74 år. Kilde: Jens Bonke: "Tid og Velfærd", SFI 2002.

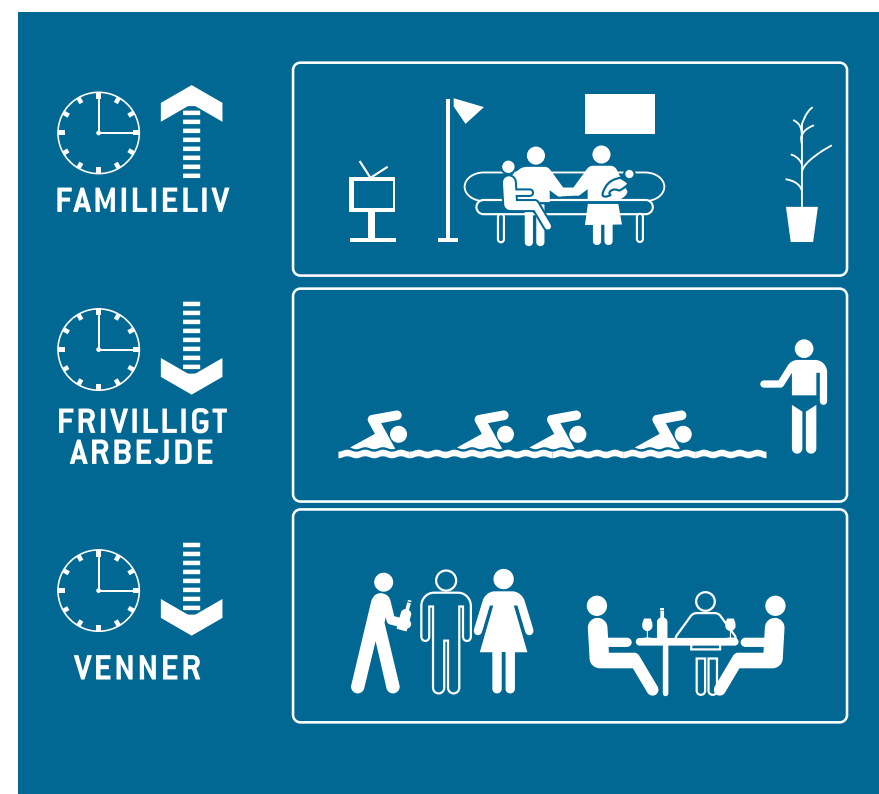
på ingen måde har været markant vigende siden 1960'erne – tværtimod synes der at have været en stigende tendens i årene op til årtusindeskiftet.

Mere tid hjemme

– og mindre med andre

Samtidig med at danskerne generelt bruger mere tid på at arbejde, viser undersøgelserne fra SFI, at især mændene har øget den

del af deres vågne tid, som de tilbringer i hjemmet. I 1987 tilbragte mændene i gennemsnit 7 timer og 33 minutter i hjemmet, mens tallet for kvindernes vedkommende lå på 8 timer og 56 minutter. I 2001 havde mændene øget deres tid i hjemmet med næsten tre kvarter til 8 timer og 13 minutter, mens kvindernes stort set tilbragte en uændret del af deres vågne tid hjemme. Disse tal støtter dermed ikke den ellers

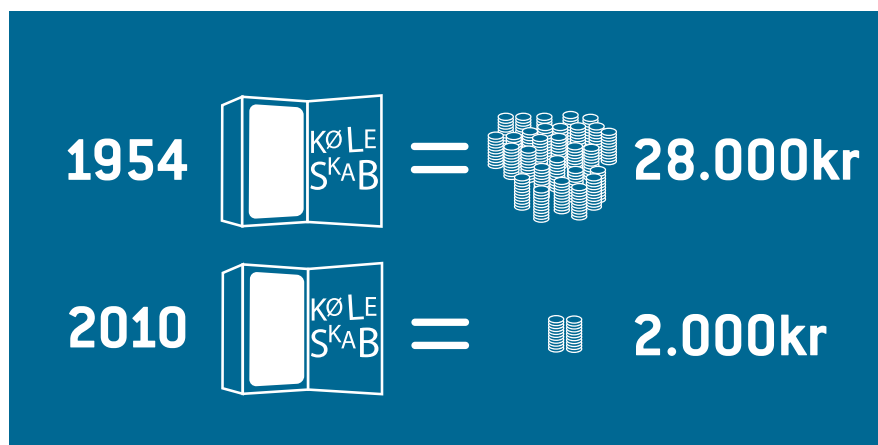

Figur 2. Set i forhold til 1980'erne bruger danskerne i dag mere af deres fritid hos familien og mindre tid sammen med venner og på frivilligt arbejde. Kilde: SFI.

Man kan spørge, om denne udvikling kan have negative konsekvenser. Er det et samfundsmæssigt problem, at danskerne i stigende omfang orienterer sig mod arbejdslivet og til dels også familien, og dermed vender civilsamfundet og samværet med andre end de allernærmeste ryggen? Hvad betyder det for vores evne til at enga-

Det kan virke paradoksalt, at vi over få årtier har været i stand til at fordoble forbruget af produkter og tjenesteydelser uden samtidig at skulle øge arbejdsindsatsen nævneværdigt. Forklaringen på paradokset skal først og fremmest søges i tre forhold: Billig energi og ressourcer, global ulighed

Den imponerende vækst i de industrialiserede landes velstand og materielle forbrugsmuligheder har imidlertid en række negative følgevirkninger, som hænger tæt sammen med de selvsamme forhold, som har muliggjort væksten: Forbruget af energi

Figur 4. Prisen for et køleskab, omregnet til 2010 priser.

og ressourcer har nået et mildest talt perverst niveau, hvor vi er på vej til inden for få generationer at opbruge de ressourcer, som er opbygget over millioner af år. Udnyttelsen af den globale ulighed er med til at fastholde den 3. verden i fattigdom, er uetisk og underminerer mulighederne for global solidaritet. Endelig har den fortsatte effektivisering af produktionen problematiske effekter i form af et hektisk arbejdsliv, hvor færre og færre synes at kunne passe ind.

Hvorfor bliver vi ikke mætte?

Et andet af forbrugsvækstens paradokser er, at vi i løbet af det sidste halve århundrede har været i stand til mere end at fordoble vores samlede forbrug uden, at vi af den grund føler os „mætte“. Tørsten efter øget forbrug og nye goder synes endnu langt fra slukket. Forklaringen på paradokset skal søges i den løbende „normalisering“ af

nyt forbrug – en normalisering, som bl.a. hænger sammen med, at nye forbrugsvaner med tiden indlejres i de samfundsstrukturer, som udgør betingelserne for vores hverdagsliv (se også Inge Røpkes artikel). Dermed bliver det, der tidligere forekom at være et luksusforbrug, efterhånden til et helt normalt og nødvendigt forbrug. Der er tale om en proces, som så at sige foregår „bag om ryggen“ på os.

” Vi har fordoblet vores samlede forbrug uden at vi af den grund føler os „mætte“, og tørsten efter øget forbrug og nye goder synes endnu langt fra slukket.

Et illustrativt eksempel er brugen af informations- og kommunikationsteknologi (IKT), hvor vi siden slutningen af 1980'erne har oplevet en veritabel eksplosion i mængden af apparater til kommunikation og underholdning i hjemmet. En almindelig husholdning råder i dag over et sandt arsenal af IKT i form af mobiltelefoner, mp3-afspillere, Playstation, fjernsyn, dvd-afspillere, digitale kameraer og computere med tilhørende udstyr. Det er udstyr og teknologi, som for få årtier siden ville have lydt som fjern fremtidsmusik, men som i dag opleves som trivielle og nødvendige forudsætninger for det gode liv, og for at hverdagen kan hænge sammen.

Fra forbrugsvækst til vækst i levet liv

Når nyt forbrug integreres i hverdagslivet og samfundets strukturer, bliver det svært at undvære det – og ofte vil forsøg på at ændre vaner og give afkald på forbrug indebære „modstrømsoplevelser“ i form af praktiske og økonomiske ulemper. Mange bilejere vil fx opleve det som vanskeligt at undvære bilen pga. en strukturel udvikling i form af øget centralisering af fritidstilbud, arbejdspladser og offentlig service, nedskæringer i den kollektive transport, spredt boligbebyggelse og høje krav til arbejdstagernes mobilitet. En strategi for „modvækst“ og lavere forbrug må derfor nødvendigvis indeholde et bud på, hvordan man gennem en omstilling af de samfundsmæssige strukturer kan gøre det nemmere for folk at ændre adfærd og forbrugsvaner. Der er i høj grad tale om et politisk projekt, som ikke kan gøres

til den enkelte borgers personlige ansvar alene. Det er et fælles anliggende.

Omstillingen til et mindre forbrug bør ske gennem en kombination af strukturelle ændringer og ændringer i måden, vi tilrettelægger og organiserer hverdagslivet på. En strategi for modvækst bør derfor gøre op med de seneste årtiers ensidige fokusering af miljøpolitikken på det enkelte individs ansvar som forbruger og borger. Dvs. et opgør med store dele af tankegodset bag „økologisk modernisering“ og den „politiske forbruger“. Den ensidige fokusering på individets ansvar for at skabe en bæredygtig omstilling indebærer nemlig en høj grad af „blaming the victim“ (dvs. „give offeret skylden“), idet borgere og forbrugere tildeles et ansvar, som de ikke er i stand til at løfte alene uden samtidige ændringer af de strukturelle rammevilkår for deres hverdagsliv.

Inge Røpke gennemgår i sit bidrag til denne antologi en række forslag til sådanne strukturelle ændringer.

Jeg vil i det følgende i stedet fokusere på mulighederne for at bidrage til modvækst gennem ændringer i hverdagsliv og livsstil. Udgangspunktet er konkrete eksempler på aktuelle bevægelser, som på forskellig vis kan anskues som modbevægelser til det eksisterende forbrugssamfund. Ingen af bevægelserne har endnu vundet bred tilslutning i befolkningen, ligesom flere af dem også kan problematiseres i forhold til, hvorvidt de lykkes med at gøre op med forbrugersamfundets grundlæggende tanker og praksisser. Dette til trods kan

bevægelserne spille en vigtig rolle som „eksperimentarier“ for forsøg med livsformer, som kan danne et alternativ til forbrugs-samfundets arbejds- og ressourcetrævendende hverdagsliv.

Downshifting og Simple Living

I løbet af 1990'erne etableredes i USA og til dels England og Australien to nye bevægelser under navnene „Simple Living“ og „Downshifting“ (sidstnævnte kan oversættes til det danske udtryk „at geare ned“). Der er tale om to overlappende bevægelser, som på mange punkter deler samme værdier og målsætninger. Begge udspringer de af en kritik af en hektisk, moderne livsførelse og et overdrevent materielt forbrug. Der er dog også forskelle mht. de problemstillinger og løsninger, de hver især fokuserer på. Simple Living-bevægelsens ideologiske rødder strækker sig langt tilbage i amerikansk historie og er nært knyttet til begrebet „voluntary simplicity“ (formuleret af Richard Gregg i 1936), som fremhæver værdien af det enkle og asketiske liv. Grundtanken er, at forbruget og jagten på materielle goder afleder menneskers opmærksomhed fra de dele af livet, som reelt betyder noget for menneskers eksistens. Recepten er derfor at give afkald på det overflødige forbrug for på den måde at blive i stand til at fokusere på de egentlige værdier i tilværelsen. Voluntary simplicity har historisk haft tætte bånd til religiøse bevægelser, såsom Kvækerne og The Shakers. Simple Living-bevægelsen har dog ikke som sådan en religiøs overbygning i dag – om end der inden for bevægelsen

også kan findes religiøst motiverede praktikere.

Selv om der er betydelige overlap på det idemæssige plan mellem Downshifting og Simple Living, synes Downshifting i mindre grad at bygge på en omfattende ideologi og i mindre omfang at isolere sig fra det øvrige samfund. Downshiftere er, ifølge den amerikanske økonom Juliet Schor, ikke „tilbage-til-landet-typer“. For det meste er de bymennesker eller forstadsbeboere, som ikke bor sammen. De deler ligeledes ikke en fælles religion og er generelt ikke i udgangspunktet kritiske over for moderne tilegnelser. Den bagvedliggende motivation for mange downshiftere er en oplevelse af, at ens tilværelse ikke er i overensstemmelse med ens værdier – typisk en oplevelse af ikke at have tid til familie, venner og personlig udvikling, ikke at kunne se værdien af ens arbejde, eller at identiteten som forbruger forekommer én meningsløs.

Hvor Simple Living betonere vigtigheden af at skære det overflødige og forstyrrende bort for derved at kunne fokusere på det væsentlige, har Downshifting fokus på at begrænse arbejdslivets fylde i hverdagen for på den måde at skabe rum for andre dele af tilværelsen. En sideeffekt af at reducere arbejdstiden er så en lavere indtægt, hvilket håndteres ved at mindske udgifterne til forbrug – fx ved at flytte i en billigere bolig, købe genbrugstøj i stedet for nyt tøj, gå mindre på restaurant, lave flere ting selv eller undvære bilen. For downshiftere synes forbrugsafkaldet derfor mere at være et middel til at opnå målet om mere tid til fx

familie og fritidsinteresser end et selvstændigt mål. Herved adskiller Downshifting sig delvist fra Simple Living, hvor bestræbelsen på at fjerne det overflødige forbrug udgør et mål i sig selv. Det skal dog endnu en gang understreges, at grænsen mellem de to bevægelser er udflydende, og at mange praktikere kan siges at tilhøre begge på samme tid.

Simple Living og Downshifting handler først og fremmest om livskvalitet. Om at fokusere på det væsentlige i livet og, for Downshifting, at opnå tids-suverænit, dvs. magt og kontrol over ens egen tid. Der er dog også dele af bevægelserne, som knytter forbindelse til målet om at skabe en miljømæssigt bæredygtig udvikling. Fx lyder sloganet for den internationale Downshifting-uge „Slow Down and Green Up“. Hidtil har denne kobling dog kun gjaldt for en lille del af bevægelsen.

Der har i Danmark gennem årene eksisteret adskillige øko-samfund, som på mange måder trækker på de samme ideer som Simple Living og Downshifting. Eksempelvis er en vigtig del af tankegangen bag initiativer som Friland og Steen Møllers byggeri af halmhuse at opnå en højere grad af uafhængighed af lønnet arbejde gennem gældfrihed.

Dét, at Simple Living og Downshifting udspringer af ønsket om øget livskvalitet, udgør både deres styrke og svaghed set med „modvækst-briller“. Begge bevægelser italesætter den utilfredshed med det moderne hverdagsliv, som mange synes at opleve i dag. Dermed er den bærende motivation

ønsket om at skabe et bedre liv for sig selv og sine nærmeste. Dette virker for mange som en langt mere nærværende og engagerende motivation for at ændre livsstil frem for at skulle gøre det ud fra hensynet til overordnede størrelser som miljø, klima, ressourcemangel eller global ulighed. Simple Living og Downshifting kan derfor danne inspiration for udformningen af en positiv vision for de muligheder og kvaliteter, som livet i et bæredygtigt samfund baseret på mindre forbrug kan rumme. Begge bevægelser rummer fortællingen om, at et mindre forbrug måske nok indebærer afkald på materielle goder, men at dette ikke nødvendigvis er det samme som lavere livskvalitet og færre livsmuligheder. Snarere omvendt.

Fraværet af en egentlig miljø- og bæredygtighedsdagsorden kan imidlertid også udgøre en svaghed set ud fra ønsket om at sikre en bæredygtig udvikling. Med et fokus på den personlige livskvalitet er der i princippet ikke noget til hinder for, at folk foretager prioriteringer, som kan være endog meget miljøbelastende. Hvis man for at spare penge eksempelvis skifter sin dyre men relativt lille og energieffektive lejlighed i det centrale København ud med et billigt og dårligt isoleret hus på landet, kan slutresultatet meget vel blive et øget forbrug af energi til opvarmning og daglig transport. Det er derfor vigtigt at sammentænke visionen om øget livskvalitet med hensynet til miljø og ressourcer.

Simple Living og Downshifting rummer også en anden fare, som er vigtig at have in

mente. Som tidligere vist, har der ikke de seneste år været et fald i mængden af tid, som vi tilbringer i hjemmet. Samtidig tales der som aldrig før om et familieliv under pres – mens det i virkeligheden snarere er samværet med venner og bekendte og vores deltagelse i civilsamfundet, som har måttet vige for især øget arbejdstid. I den sammenhæng kan den megen fokus på familielivet og familiens vilkår læses som udtryk for en tendens til, at danskernes engagement og opmærksomhed i stigende grad rettes mod *det private fællesskab* i form af familien på bekostning af *det store fællesskab* i form af (lokal)samfundet og relationen til andre mennesker. Af andre eksempler på denne orientering mod hjemmet og familien kan nævnes de senere års fokus på boligforbedringer i form af nye køkkener, badeværelser osv., ligesom bølgen af hverdagsdramaer i populærkulturen – især på biografernes lærreder og i fjernsynet – kan være tegn på samme.

Med deres fokus på den personlige livskvalitet og fraværet af politisk-ideologiske formuleringer indskriver store dele af Simple Living og Downshifting sig i dyrkelsen af familien og det private liv. Dermed er der en risiko for, at bevægelserne med deres ideer og værdier kan bidrage til en øget orientering mod det private fællesskab og på den måde være med til at skrue idealerne for det „perfekte familieliv“ og den „perfekte forælder“ yderligere op. På den måde kan bevægelserne indirekte bidrage til et endnu mere stresset familieliv. Det er derfor, efter min mening, vigtigt at gøre

spørgsmålet om samværet med venner og bekendte og deltagelsen i civilsamfundet til en central del af diskussionen om livskvalitet og bæredygtig samfundsudvikling. I næste afsnit beskriver jeg to andre bevægelser – Slow Food og Slow Cities – som i mere udstrakt grad kobler spørgsmålet om det gode liv sammen med bestræbelsen på at skabe et vitalt og levedygtigt, lokalt fællesskab.

Slow food og slow cities

I 1989 førte planerne om at åbne en McDonalds ved den spanske trappe i Rom til omfattende protester og demonstrationer. Med baggrund i disse protester opstod begrebet „slow food“. Navnet spillede naturligvis på modsætningen til „fast food“, men endnu vigtigere signalerede det en kritisk reaktion over for symptomerne på den frembrydende globalisering.

Til forskel fra andre sociale bevægelser, fx Simple Living og Downshifting, har der helt fra starten stået en egentlig organisation bag slow food-bevægelsen. Organisationen har base i Italien og har i dag mere end 100 ansatte og et årligt budget på 13 millioner euro. På verdensplan er der over 80.000 medlemmer i mere end 100 lande – heraf mange frivillige i lokale grupper kaldet *conviva* (i Danmark er der i skrivende stund seks grupper).

Slow food-bevægelsen har til formål at modarbejde udbredelsen af standardiserede fødevarer gennem fremme af en lokal, bæredygtig og miljøvenlig fødevarerproduktion af høj kvalitet og forsvaret af traditionelle,

lokale madtraditioner og nydelsen af mad. Der er således et særligt fokus på kvalitet og lokal fødevarerproduktion. Som en udløber af slow food-bevægelsen dannedes i 1999 „slow cities“ (CittàSlow), som har tætte bånd til slow food-bevægelsen og bygger på mange af de samme ideer. Slow cities har som målsætning at arbejde for bevarelse og fremme af kvaliteterne ved det traditionelle og langsomme liv i de mindre byer (herved forstås byer med mindre end 50.000 indbyggere). Dette skal ske ved at støtte og bevare en lokalt baseret økonomi, kultur og livsform. I Danmark er Svendborg medlem af slow cities-bevægelsen.

Som det fremgår, handler slow food og slow cities ikke i udgangspunktet om at mindske forbruget. Fokus er derimod på at fremme kvaliteten af fremstillingen og tilberedningen af fødevarer samt, som en integreret del heraf, at fremme lokal kultur og liv i de mindre bysamfund. Som navnene antyder, er den underliggende filosofi, at vi skal sænke tempoet for i stedet at fokusere på kvalitet og nydelse. Fremme af kvalitet og lokal produktion kan imidlertid bidrage til omstillingen til en mindre ressourcekrævende økonomi og modvirke fortsat vækst og internationalisering af økonomien. På den måde kan slow food og slow cities danne inspiration for modvækst-bevægelsen.

Hverken slow food eller slow cities har endnu for alvor slået rod i Danmark. Forklaringerne på dette kan være mange. Bevægelserne er først og fremmest slået igennem i de sydeuropæiske lande, hvilket

antyder, at deres fokus og værdier i særlig grad afspejler traditionerne og værdierne i disse lande. Eksempelvis giver slow cities-bevægelsens fremhævelse af livet og kulturen i de mindre bysamfund måske bedst mening i fx en italiensk sammenhæng. Her er det nok i højere grad end i Danmark lykkedes at bevare de mindre byers særegne kultur, livsform og lokaløkonomi. I disse lande er der, sat lidt på spidsen, måske endnu en kulturel egenart og et traditionsbundet lokalliv, som kan „forsvares“ mod udefrakommende kommercialisering og industrialisering. Til sammenligning har vi herhjemme i Danmark oplevet en så omfattende udjævning af lokale og regionale forskelle og en så gennemgribende industrialisering af fødevarerproduktionen, at det kan være svært at se, hvad det er, der skal forsvares og bevares. Udgangspunktet er altså et ganske andet i Danmark, hvor udfordringen snarere er at gen- eller nyskabe de lokale økonomier og det lokale samfundsliv.

Omstilling til et bæredygtigt hverdagsliv

En bæredygtig omstilling, som gør op med væksten i forbruget, forudsætter bred opbakning i befolkningen. Og først og fremmest forudsætter det vilje til at engagere sig i diskussionen om måden, vi indretter samfund og hverdagsliv på. Spørgsmålet er så, om denne vilje findes i befolkningen i dag?

” En bæredygtig omstilling forudsætter vilje til at engagere sig i diskussionen om måden vi indretter samfund og hverdagsliv på. Spørgsmålet er så, om denne vilje findes i dag?

Bevægelser som Simple Living, Downshifting, slow cities og slow food har hidtil fundet en ret begrænset tilslutning i Danmark. Det kan derfor ved første øjekast se ud, som om der i befolkningen er en udbredt tilfredshed med status quo og manglende interesse for gennemgribende forandringer.

Under overfladen kan der dog meget vel skjule sig en utilfredshed, som kan udgøre et „uopdyrket“ potentiale for en bæredygtig omstilling. Mange synes at opleve, at tilværelsen er blevet for hektisk, og ønsket om mere tid dukker jævnligt op i avisdebatter, meningsmålinger og studier. Som det blev vist i indledningen, har der da også været en stigende tendens i den mængde tid, vi bruger på at arbejde. Hertil kommer – og det er måske nok så væsentligt – at den fortsatte jagt på effektiviseringer og fremkomsten af en ny og mere individualistisk arbejdsidentitet har bidraget til, at mange i dag oplever tiden på arbejdet som hektisk og stressfyldt.

Den udbredte, men også mangetydige,

misfornøjelse med „tingenes tilstand“ kan danne grundlag for kritisk overvejelse og social mobilisering. Den udgør dermed en mulighed for at bringe modvækst og bæredygtig udvikling på dagsordenen i den offentlige debat og hjemme ved køkkenbordene. Modvækstperspektivet rummer mulighed for at åbne vækstsamfundets „sorte boks“ af tilsyneladende uangribelige og universelle sandheder, fx „sandheden“ om at vækst udgør forudsætningen for trivsel og velfærd. Dermed kan der indledes en diskussion om vækstens skyggesider og alternativer. Sammenkoblingen af ønsket om et større overskud i hverdagen med diskussionen af alternative og mindre ressourcekrævende udviklingsveje kunne sætte skub i en social transformation.

Der synes således at eksistere et potentiale for forandring. Af samme grund kan det da også undre, at hvis oplevelsen af stress og tidspres virkelig er så dybfølt og udbredt, hvorfor er der så ikke mange flere, som allerede nu har meldt sig ud af „rotteræset“ og har skiftet livsbane? Alternativerne har jo allerede eksisteret længe – og tanker som gældfrihed o.lign. er gennem mange år blevet formidlet via udsendelser i fjernsynet som fx Friland og Bonderøven på DR2. Udsendelser som endda har haft meget pæne seertal.

Forklaringen kan være en grundlæggende ambivalens. For samtidig med at mange mennesker kunne ønske sig at arbejde mindre, sætter de også pris på de mange muligheder og aktiviteter, som involverer et materielt forbrug. Folk holder eksempelvis

af at rejse på ferie. Det gælder både familieferien til Gran Canaria med det fortættede samvær mellem forældre og børn og den forlængede par-weekend i Rom, hvor forældrene kan komme væk fra hverdagens forpligtelser og dyrke hinanden. Og selv om vi aldrig tidligere har haft så stort et boligareal pr. indbygger, lever drømmen om en større bolig stadig i bedste velgående. Og er man alene, anser de fleste det som helt ukontroversielt at have sin egen bolig. Sådanne kunne man blive ved med at opremse aktiviteter og muligheder, som alle bygger på et materielt forbrug, men som samtidig anses for et helt naturligt og nødvendigt grundlag for det gode liv.

Miljøbevægelsen og kapitalismekritikken forfalder desværre ofte til at tale om forbruget som fremmedgørende og forbruget som det fremmedgjorte offer. Dette er misvisende. Folk er i reglen langt mere reflekterede og kritisk-bevidste, end kritikken lader antyde. Af samme grund kan kritikken virke nedladende og patroniserende på dem, som man gerne vil have i tale.

Pointen er ikke, at folk er hjernevaskede forbrugere. Forbruget er en integreret del af hundredvis af aktiviteter, som folk finder både meningsfulde og nødvendige for at få hverdagen til at hænge sammen. Dialogen om en bæredygtig omstilling bør bygge på

denne erkendelse, og i stedet for at tale om det „fordummende“ forbrug bør afsættet for dialogen være en fælles erkendelse af, at der til det høje forbrug også er knyttet mange omkostninger. Både for den „store verden“ i form af civilsamfundet, den globale ulighed og miljø og klima, men også for den „lille verden“ i form af eksempelvis vækstsamfundets krav om et tempofyldt arbejdsliv. Disse omkostninger må tages med i det samlede regnestykke over, hvad vi får ud af forbrugsvæksten.

” Forbruget er en integreret del af hundredvis af aktiviteter, som folk finder både meningsfulde og nødvendige for at få hverdagen til at hænge sammen.

På baggrund af denne erkendelse kan vi indlede en kreativ proces, hvor vi i fællesskab udforsker nye måder at indrette hverdagsliv og samfund på i bestræbelsen på at skabe de mest ideelle betingelser for det, som er vigtigt for mennesker og samfundsliv.

Anbefalet videre læsning

Jens Bonke: *Tid og Velfærd*. Socialforskningsinstituttet, 2002.

Jepp Læssøe: *Folkelig deltagelse i bæredygtig udvikling*. I: Dansk Naturpolitik – i bæredygtighedens perspektiv, Temarapport nr. 1. Naturrådet, 2000.

Wendy Parkins og Geoffrey Craig: *Slow Living*. Berg Publishers, 2006.

Thomas Princen, Michael F Maniates og Ken Conca: *Confronting Consumption*. The MIT Press, 2002.

Juliet B. Schor: *The Overspent American. Why we want what we don't need*. Basic Books, 1998.

Hjemmesider

„The International Downshifting Week“: www.downshiftingweek.com

„Simple Living Network“: www.simpleliving.net

Slow cities-bevægelsen: www.cittaslow.org

Slow food, Danmark: www.slowfooddanmark.dk

HELLE HECKMANN

Pædagog og forfatter.

Jeg har siden 1987 arbejdet som pædagog og leder i en integreret institution for børn i alderen 1-7 år. Ved siden af mit arbejde har jeg skrevet artikler og bøger om børns udvikling. Bøgerne er blevet oversat til flere sprog, hvorfor jeg også har holdt en række foredrag ved internationale konferencer, bl.a. UNESCO's børnekonference i Brasilien i 2008.

MARIA REUMERT GJERDING

Mor til to børn og medlem af NOAH Modvækst.

Jeg har været med til at starte NOAH Modvækst og er desuden mor til to børn. Til daglig fungerer jeg som miljøpolitisk medarbejder for Enhedslistens folketingsgruppe. Jeg har en uddannelse i Miljøplanlægning og International Udvikling fra Roskilde Universitet og har tidligere arbejdet som miljørådgiver i en privat virksomhed.

VÆKST ELLER OPVÆKST? MERE TID TIL BØRNENE

AF HELLE HECKMANN OG MARIA REUMERT GJERDING I vækstsamfundet har

barndommen ikke nogen funktion, hvorfor der ikke tages hensyn til børnenes behov! Så hård lyder konklusionen i denne artikel. Børnene er alt for lang tid i institution, kommer i skole i for ung en alder, er for passive i dagligdagen og bestikkes alt for ofte med legetøj, slik og chokolade af trætte forældre. Børn behøver tid og har brug for overskud til at udvikle sig gennem leg og bevægelse og rum til at bidrage til fællesskabet. Arbejdslivet lægger beslag på forældrene i en sådan grad, at børnene ikke får det, de har mest brug for. Helle Heckmann og Maria Reumert Gjerding råber på mere tid til børnene.

I et samfund, hvor velstand og forbrug er de største og altoverskyggende mål, er der ikke brug for børn. Børn har ikke nogen funktion, og i sig selv har barndommen ingen umiddelbar værdi. Ud fra samfundets perspektiv er barndommen noget, der skal overstås, helst så hurtigt som muligt.

Ikke desto mindre er de fleste børn i dag både planlagte og meget ønskede. At have børn er for mange et statussymbol. At få børn er blevet et projekt. Alle forældre ønsker at give deres børn det allerbedste, heriblandt en god og tryk barndom. På trods af at de er ønsket, tilbringer næsten alle børn ældre end et år mere end halvdelen af deres vågne timer i institution. Denne lange institutionstid er samfundsmæssigt helt

accepteret. Det er nødvendigt, at børnene er længe i institution, fordi begge forældre skal passe et arbejde, da to indtægter for de fleste familier er en nødvendighed.

Forældre med fuldtidsjob er splittede mellem to liv: På den ene side livet på arbejdspladsen, hvor man er midt i en karriere, og hvor man indgår i en social sammenhæng. På den anden side livet i familien og som forælder, hvor barnet stiller nogle helt særlige krav om fællesskab, nærhed og ikke mindst masser af tid.

Masser af tid er det eneste moderne, forældre i et vækstsamfund har svært ved at give deres børn. Som konsekvens heraf har begrebet „kvalitetstid“ sneget sig ind i relationen mellem barn og voksen. Dette

begreb bygger på en opfattelse af, at det ikke er kvantitet af tid børn har brug for, men derimod tid af en særlig høj kvalitet, hvor barnet og den voksne er sammen på en intens måde.

Men for barnet giver kort og intens kvalitetstid ikke megen mening. Børn har brug for kvantitet af tid sammen med deres forældre. Det kræver tid at skabe rammerne for, at små børn kan vokse og udvikle sig til selvstændigt tænkende mennesker med indfølelse over for andre mennesker og engagement i den verden, de er en del af. Det kræver tid at opbygge en sund selvtilid og et solidt selvværd, ligesom det kræver en fornemmelse for sig selv og en bevidsthed om egne evner.

Vi er i dag vidne til en bekymrende udvikling blandt børn, som man har svært ved at finde en forklaring på: Siden midten af 90'erne er antallet af børn med psykiske problemer steget med mere end 150%. Vi ser stigende problemer med mobning, der bliver mere og mere rå og brutal. Samtidig er antallet af børn med såkaldte 'adfærdsvanskeligheder' steget markant. Helt konkret bliver flere og flere børn diagnosticeret med ADHD og kommer i medicinsk behandling for deres adfærdsforstyrrelse. Denne udvikling er tegn på, at vi i stigende grad har børn, der har vanskeligt ved at mærke sig selv og sine grænser, at fornemme hvor andres grænser går og at udvise empati.

Noget tyder på, at børnene ikke trives i vækstsamfundets høje fart. Denne artikel har til formål at kaste lys over børnenes og barndommens vilkår i vækstsamfundet. Vi

vil derfor i det følgende betragte vækstsamfundet ud fra det lille barns behov.

Barnets udviklingstrin

Barndommen er noget helt særligt i et menneskes liv. Selve fundamentet for det voksne menneskes fysiske og psykiske velbefindende grundlægges i de første syv leveår. For at forstå barnets behov og hvordan dette behov kan imødegås, er man nødt til at forstå, hvordan børn udvikler sig og modnes, hvordan barnet lærer verden at kende, og hvordan grundlæggende menneskelige egenskaber udvikles.

Det nyfødte barns kontakt med verden er meget begrænset og går primært gennem munden. Øjnene åbnes langsomt og enhver bevægelse er instinktiv og ukontrolleret. Langsomt begynder muskelmassen at bygges op. Bevægelserne bliver mere og mere koordinerede, og barnet begynder at smage på verden. Herefter starter en meget intensiv optræning af barnets krop. Fra kun at kunne ligge på ryggen og kigge op i loftet triller barnet fra side til side, indtil det kan komme rundt på maven og se verden fra en ny vinkel. På denne måde udvider verden sig langsomt for barnet i barnets eget tempo og i barnets egen udviklingstakt.

I det andet og tredje leveår bliver verden fortsat gradvis større, og den fysiske krop bliver stærkere og opøver nye færdigheder. Barnet er et meget alvorligt lille væsen, der med en intens koncentration iagttager verden omkring sig og efterligner, hvad det ser. Når man observerer de helt små børn, er det påfaldende, at de bruger størstedelen

af deres tid på at iagttage deres omgivelser. Intet barn er født med en viden om, hvordan man gebærder sig i verden, og barnet har derfor et indre behov for at lære. Barnet lærer ved at observere og efterligne. Det er derfor afgørende for barnet, at det har voksne omkring sig, der udfører meningsfulde, efterlignelsesværdige ting, der har noget med dagliglivet at gøre. Barnet iagttager, hvad der sker, og efterligner handlingerne i legen. Barnet går fra den spontane efterligning til at udvikle en mere differentieret efterligning af handlingsmønstre. Det er i denne proces barnets sociale kompetencer grundlægges og langsomt udvikles. Udover voksne mennesker er det også af stor vigtighed for barnet, at det har både større og mindre børn omkring sig i denne fase, da børnene spejler sig i hinanden og inspirerer hinanden i udviklingen.

Barnet træner fortsat sin fysiske krop og sin fysiske formåen og øver nye evner og nye bevægelser. Det et- og toårige barn lærer at gå baglæns, at trille rundt og at lægge hovedet tilbage. Det er alt sammen fysiske udviklingstrin, som man har gennemgået det første år, som man gentager det andet og tredje år - bare mere avanceret og i en mere tredimensionel retning. Det toårige barn begynder at kunne forstå verden på en mere nuanceret måde end det etårige barn, men samtidig lever det stadig meget i efterligningen.

I treårsalderen begynder det lille barn at finde sig selv på en ny måde. Det går op for barnet, at det er afsondret fra verden, og der er en tydelig adskillelse mellem „mig“

og alle andre. Denne store og voldsomme erkendelse medfører, at grænserne til verden skal afprøves (denne fase kaldes også trodsalderen). Hvor det de første tre år primært var en fysisk udvikling og en iagttagelse af verden, der optog barnet, så er det i treårsalderen de sociale kompetencer, der udvikles. Barnet bliver deltager i verden. Legen med de andre børn begynder at få en betydning, og fællesskabet er af stor vigtighed. Barnet begynder at få indre billeder, som det gennem det sociale liv afspejler med andre børn, og det begynder at lære at samarbejde med andre.

I dette og de efterfølgende år er det af største vigtighed for barnet, at det er inddraget i en social kontekst, hvor det oplever, at det udfylder en meningsfuld funktion. Barnets sociale fællesskab er familien. I familien skal den treårige tages i brug og have „pligter“ i fællesskabet, så barnet oplever at det bidrager til, at hverdagen hænger sammen. Pligterne kan være at sætte glas på bordet, når der skal spises eller at tørre bordet af med en klud, når der gøres rent. Det vigtigste er, at barnet oplever, at der er brug for det, at det udfører en funktion, og at det er vigtigt for det fællesskab, det tilhører. Det er afgørende for udviklingen af et sundt selvværd, at barnet føler sig påskønnet og vigtig for fællesskabet.

Bevidstheden om, at der er en adskillelse mellem barnet og resten af verden, bliver endnu mere udviklet hos fireårsbarnet. Her træder angsten ind i livet, og barnet erkender, at der er noget uden for „mig“, som er ukendt. Det er en fase, hvor barnet lærer

at overvinde angst. Femårsalderen er barn-
dommens mest harmoniske alder. Barnet
mestrer mange ting og har endnu ikke fået
en vanetænkning, der begrænser den na-
turlige nysgerrighed. Man lever i fantasien,
man sprudler af energi, man kan alting.

Dette står i skærende kontrast til seks-
årsalderen, der er en periode, hvor barnet
går ind i en indelukket tilstand og ikke
føler, det kan noget som helst. Kroppen
udvikler sig kolossalt i denne fase. Arme
og ben vokser, tænderne falder ud, og nye
store tænder vokser frem. I den proces er
det som om, den psykiske udvikling går helt
i stå, og livet forekommer svært. Denne pe-
riode kan fejlagtigt tolkes som om, børnene
keder sig og har brug for nye udfordringer.
Det, børnene i virkeligheden har brug for,
er en periode, hvor der absolut ikke sker
noget som helst, og hvor de kan få lov til at

gå igennem en indre forvandlingsproces.
For når barnet har gennemgået denne pro-
ces, sker der en forvandling. Omkring de
syv år får børnene et enormt overskud. De
er skolemodne og klar til at indtage verden.

Udvikling gennem krop og sanser

Barnet udvikler sig de første syv år gennem
kropslig udfoldelse og lærer sig selv og ver-
den at kende gennem sanserne. Det er der-
for afgørende, at barnet ikke indskrænkes i
sit fysiske felt, men derimod får ro og plads
til kropslig udfoldelse og til langsomt at ud-
vide sit fysiske felt i sin egen udviklingstakt.
At kunne gå langt, løbe, klatre, falde uden
angst og løfte sig op over jorden giver barnet
en sund sikkerhed og tryghed i sig selv samt
en bevidsthed om sig selv, sine egne grænser
og hvilke udfordringer, der mestres. Heri-
gennem opbygger barnet en naturlig selvtil-

lid og et solidt selvværd. Et barn, der kan
føle sig selv og sine egne grænser, har også
en naturlig fornemmelse for, hvor andre
børns grænser går. Børn, der ikke har mu-
lighed for bevægelse og for gradvist at lære
deres krop og egne fysiske begrænsninger at
kende, udvikler ikke denne fornemmelse for
egne grænser eller begrænsninger.

Udover plads til fysisk udfoldelse har
det lille barn brug for ro til uforstyrret at
kunne arbejde med sine færdigheder og
bruge sine sanser. Det er alle sanserne, der
tages i brug, når verden skal udforskes. Der
bliver smagt på jorden, hoppet i vandpyt-
ten, og hænderne begravet dybt i mudderet.
Et barn kan bruge timer på at undersøge
indholdet i en vandpyt eller på at begejstres
over en snegls langsomme vandring hen ad
stien. Det er i denne proces, at barnet lærer
verden at kende og bliver fortrolig med den.

Barnet har ikke brug for nye impulser
hele tiden, tværtimod har det brug for en
rytmisk og genkendelig hverdag, det kan
trives i. Når hverdagen er rytmisk, og bar-
net derfor ved, hvad dagen bringer, tvinges
det ikke til hele tiden at forholde sig til
uforudsete begivenheder. I stedet kan det
bruge sin energi på at opdage verden og sig
selv. For barnet opleves en hverdag byg-
get op omkring den samme genkendelige
rytme ikke som ensformig og trivial. Dette
skyldes, at barnet udvikler sig så meget i de
første syv leveår, at verden fremstår på en
ny måde ved hvert nyt udviklingsstrin, det
tager. Når barnet får fred til at udvikles i sit
eget tempo, opøver det evnen til at fordybe
sig, og det gør barnet trygt.

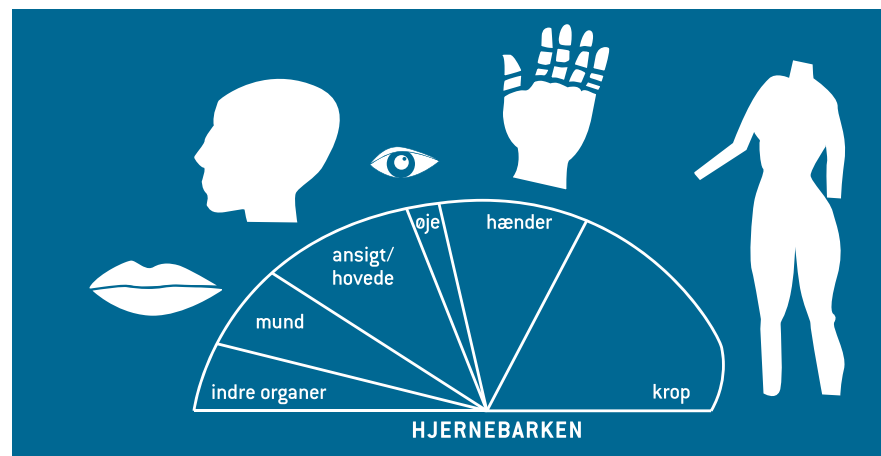
Læring gennem iagttagelse og handling

Et barn er ikke et tænkende individ på
samme måde som en voksen, og det forstår
ikke abstrakte begreber som 'at skynde sig'
eller 'lige om lidt', ligesom det overhovedet
ikke forstår lange, velmente forklaringer og
udredninger. Et barn er meget konkret og
lever i nuet. Det, der gælder, er det, der sker
her og nu. Børn lærer gennem handlingen,
først senere udvikles følelserne i forhold til
f.eks. at mærke lyst og ulyst, og senere igen
udvikles den reflekterede tænkning. Dette
er stik modsat den voksne, der først tænker,
så føler og mærker efter og til sidst – må-
ske – handler. På mange måder kan man
sige, at et barn er en „omvendt voksen“, der
lever først i handlingen, så i følelsen og så
i tanken, og altså absolut ikke er en „lille
voksen“.

Børn er heller ikke født moralske, så de
ved ikke umiddelbart, hvad der er rigtigt
eller forkert. Det er noget, de skal lære
af det samfund, de lever i, og fordi det er
børn, er det noget, der skal læres ved at se
det i handling. Man kan f.eks. ikke forklare
et barn, at det skal passe på naturen, det
er i stedet noget barnet skal lære ved at se
voksne, der gennem handling viser, at det
at passe på naturen er noget, man gør som
en selvfølgelig handling. Den moralske
handling vil da udvikles i barnets underbe-
vidsthed som en naturlig ting.

Overskud kræver søvn og god mad

En rytmisk og genkendelig hverdag, hvor
barnet har ro og plads til fysisk udfoldelse
og mulighed for at iagttage og efterligne

Figur 1. Den kapacitet hjernen bruger på at oversætte elektriske impulser fra kroppens sanseapparat. Kilde: Pen-
field & Rasmussen, 1950.

voksne, der udfører meningsfulde efterlignelsesværdige handlinger, er det centrale for barnets sunde udvikling de første syv år. Men samtidig er det de basale behov for mad og søvn, der er det vigtigste for det lille barn.

Børn er utrolig afhængige af at få nok søvn. Hvis et barn ikke har sovet nok, har det meget svært ved at have kræfter til det sociale liv og det, det kræver, at være sammen med andre børn. Med andre ord, så afhænger en god dag af en god nats søvn. Børn mellem tre og syv år har brug for omkring 12 timers søvn, og det er afgørende, at barnet selv får lov at vågne om morgenen og altså ikke skal vækkes. Et barn, der skal vækkes, har ikke sovet nok.

I søvnen gennemlever barnet dagens begivenheder. Derudover udskilles vigtige væksthormoner, så for lidt søvn kan få alvorlige konsekvenser. Undersøgelser har vist, at børn, der sover bare en time for lidt i døgnnet, kan udvikle samme symptomer som børn med adfærdsforstyrrelsen ADHD. For at søvnen kan blive god, må barnet være træt. Det vil sige, at det må have bevæget sin krop så meget, at kroppen har brug for hvile. Hvis det kun er hovedet, der i løbet af dagen har været i brug, formår barnet ikke at finde hvile i kroppen, og barnet kan ligge længe uroligt i sengen, inden søvnen indfinder sig.

Igen er det således bevægelse, der er kernen i barnets trivsel. Udover at bidrage til den gode søvn giver bevægelse også god appetit. En aktiv krop kræver en god ernæringsrigtig mad, som er i stand til at opfylde

kroppens krav om brændstof. Men mad er mange ting og i høj grad langt mere end brændstof. Hele oplevelsen af måltidet, dvs. stemningen og æstetikken, har lige så stor betydning som det, man faktisk indtager. Det har altså betydning, hvordan optakten til måltidet i form af fællesskabet omkring madlavningen er, ligesom det æstetiske omkring borddækningen og serveringen af maden er vigtig og ikke mindst den ro, man mødes i som familie omkring måltidet. Det er alle disse elementer, der er med til at give brændstof til barnet. Et måltid alene foran fjernsynet giver ingen kræfter ligesom et barn, der oplever en konfliktfyldt spisesituation, reagerer ved at blive kræsen og opmærksomhedskrævende.

Nutidens fokusering på mesterkokke har fjernet fokus fra den simple, basale ernæring, som kan laves i fællesskab uden det store tidsforbrug. Børn har ikke behov for fremmedartede specialiteter eller eksotisk mad. Snarere tværtimod. Den gode risengrød eller grøntsagspostej med årstidens grøntsager opfylder til fulde alle kravene til et godt måltid for et sundt barn. Børn er simple spisere, og deres små maver har brug for den mest lødige kost, hvilket gør, at det betyder noget hvilken kvalitet og mængde, de tilbydes. Den misforståede belønningsbespisning med kager, chips og lordagsslik har barnet hverken brug for eller godt af.

Søvn, bevægelse og god mad giver barnet kraft og lyst til det sociale liv med andre børn. I legen, som er det vigtigste redskab for barnet til at arbejde sig ind i livet, opstår mødet med andre, hvori man kan spejle sig

selv. Voksne kan ved deres forbillede vise børnene vejen, men børnene må nødvendigvis gå den selv. Rytmen, man pakker alle disse elementer ind i, giver mening for børnene, da de gennem den tilbagevendende rytme kan genkende tidligere erfaringer, som de senere i livet kan bearbejde intellektuelt. Livets gentagelser på forskellige udviklingsstadier gør barnet rede til at møde livets udfordringer med selvtillid og begejstring. Barnet forventer ikke evig lykke men evig gentagelse.

Barnet i vækstsamfundet

Da barnet ikke har nogen funktion i vækstsamfundet, bliver der ikke spekuleret ret meget over barnets behov i den måde, samfundet er bygget op. I et vækstsamfund, hvor de arbejdsdygtige – børnenes forældre – konstant skal arbejde mere og hårdere for at oppebære et stigende forbrug, er børnene de store tabere.

”I et vækstsamfund, hvor forældrene konstant skal arbejde mere og hårdere for at oppebære et stigende forbrug, er børnene de store tabere.

Barnet i vækstsamfundet tilhører flere og meget omskiftelige fællesskaber, hvilket gør barnets liv uroligt. For eksempel bliver 30-40% af alle forældre skilt, inden barnet

bliver to år, og barnet skal dermed forholde sig til fællesskaber i flere familier. Mange af barnets kræfter på hjemmefronten bruges til at orientere sig om, hvor det er, og hvor det skal hen i morgen eller i næste uge. Daginstitutionen bliver i denne sammenhæng børnenes genkendelige base, hvor de ved, hvad der skal ske, og hvor de ikke behøver bruge kræfter på at forholde sig til en omskiftelig hverdag. Daginstitutionen bliver dermed utrolig væsentlig for børnene, fordi det her er muligt at skabe en hverdag, der er rytmisk, genkendelig, og hvor der er de samme børn og (forhåbentlig) også de samme voksne.

Desværre er fællesskabet i institutionen også meget omskifteligt. I løbet af de første syv år har barnet tit været mange forskellige steder: dagpleje, vuggestue, småbørnsstue, børnehave, fritidshjem (SFO), børnehaveklasse. Dette betyder, at barnet i løbet af de første syv år med jævne mellemrum skal skifte omgivelser og får en ny gruppe af voksne og børn at forholde sig til og, vigtigst af alt, en ny rytme, som barnet skal falde ind i, før det kan finde ro og tryghed.

Det daglige ophold i rigtig mange daginstitutioner er heller ikke tilpasset barnets behov. De fleste børn befinder sig i daginstitutionerne otte - ti timer hver dag (undtagen weekenden). I den tid bliver børnene oftest placeret i et rum med omkring 25 andre børn og presses dermed uvilkårligt til at være sociale i otte-ti timer hver dag. Dette sker i en fase af deres udvikling, hvor de kun er ved at lære at være sociale. På trods af at voksne har helt andre sociale færdig-

Figur 2. De forskellige institutioner barnet bliver introduceret for i sine første leveår.

heder end børn, var der ingen voksne, der ville kunne holde ud at være sociale med 25 andre voksne hver dag i otte-ti timer, uden pauser og uden mulighed for at trække sig tilbage. Der findes da også regler for, hvor mange timer ad gangen voksne må opholde sig i børneinstitutionerne, men ingen tilsvarende regler for børnene.

Når barnet på den måde tvinges til at være socialt i så mange timer med skiftende børn og voksne at forholde sig til, risikerer man, at det lukker af for omverdenen eller udviser aggressiv adfærd overfor andre børn. Børnepsykologer anbefaler da også, at børnene maksimalt opholder sig i institutionerne fem-seks timer om dagen – en anbefaling der, hvis den faktisk blev fulgt, ville undergrave forudsætningen for vækstsamfundets fortsatte ekspansion.

At barndommen i sig selv ikke anses for at have nogen reel værdi ses også afspejlet

i, at skolealderen gradvist fremrykkes, så børnenes år i daginstitutionerne reduceres. Dette er et resultat af en fuldstændig mangel på indsigt i barnets udviklingstrin, og hvor vigtigt det er at afvente den skolemodenhed, der indtræffer omkring barnets syvende år. I Danmark har man gradvist fremrykket skolestarten, så børnene starter, når de er fem-seks år. I USA starter børnene i skole allerede som fireårige. Børnene anskues som vækstsamfundets fremtidige vækstmotorer, og udvikling sammenlignes med et kapløb: Jo før man kommer i gang, jo længere når man. Med andre ord mener man, at barnet kan få et „forspring“ ved f.eks. at lære at læse så tidligt som muligt.

Men der er ingen solide studier, der bekræfter hypotesen om, at et barn, der starter tidligt i skole, skulle opbygge et intellektuelt forspring. Tværtimod strider al forskning i barnets kognitive og intel-

lektuelle udvikling imod denne logik. Dette bekræftes af det hidtil største studie af sammenhængen mellem tidlig læring og evnen til at læse og skrive senere i livet. Studiet, som er udført af Dr. Sebastian Suggate på University of Otago i 2009, konkluderer, at børn, der lærer at læse som femårige, ikke har større læsefærdigheder som 11-årige end børn, der lærer at læse senere (som syvårige). Studiet udfordrer altså den udbredte – men ikke videnskabeligt anerkendte – opfattelse af, at børn, der lærer at læse tidligt, beholder dette forspring senere hen i livet. Dette fik forskerne til at stille det omvendte og meget relevante spørgsmål: Kunne tidlig skolestart have den modsatte effekt, at der var en ulempe for børnene ved at starte i skole før syvårsalderen? Dette spørgsmål er endnu ikke tilstrækkelig belyst, men yderst relevant. For ved at sætte børnene i skole i fem-seksårsalderen, hvor de befinder sig i en indre modningsproces og mest af alt har brug for ro, forstyrrer man barnet i den udvikling, det foretager. At barnet får lov at forblive i sine vante rammer, indtil det syvende år er ikke ligegyldigt, men tværtimod af altafgørende vigtighed for, at barnet kommer godt i gang med livet som skolebarn. Ifølge professor David Elkin vil nogle børn klare for tidlig skolegang uden mén, mens det for andre vil få alvorlige konsekvenser langt ind i voksenlivet.

Mere tid til børnene

Ligesom der er en grænse for, hvor mange timer et barn kan tåle at være væk fra hjemmet, er der også en grænse for, hvor

mange timer en forælder kan tåle at være væk fra sit barn uden at miste fornemmelsen og følingen med barnet. Man er ikke født som forælder. At blive forælder er noget man skal lære, bl.a. skal man jo lære barnet at kende, og den proces kræver tid.

Det fællesskab, der burde fylde mest i barnets liv – livet som medlem af en familie – reduceres til få timers intens „kvalitetstid“. I den tid, hvor familien er samlet, skal mange andre gøremål fra hånden, så det er vanskeligt at finde tid til at inddrage barnet. Samtidig er barnet udmattet og træt efter otte-ti timer i institution. Denne tid, fra institution og til aftensmaden står på bordet, er også kendt (og frygtet af mange der har oplevet det) som „ulvetimen“. I den situation er det ofte langt lettere, hurtigere og mere effektivt at passificere barnet f.eks. foran skærmen, mens aftensmaden klargøres, og der ryddes op. Målet er at nå frem til det forjættede tidspunkt, hvor der er ro og plads til kvalitetstid med barnet. Pligterne er ordnet, og der skal leges.

” Begrebet ‘kvalitetstid’ er et farligt begreb, for det er fuldstændig det modsatte af, hvad et lille barn har brug for.

Begrebet „kvalitetstid“ er imidlertid et farligt begreb, for det er fuldstændig det modsatte af, hvad et lille barn har brug for. Et barn har ikke brug for, at far eller mor en

time hver aften intensivt helliger sig at bygge en togbane eller at lægge et puzzlespil. Det har derimod brug for at blive inddraget i det sociale fællesskab ved at bidrage til de daglige gøremål, der sikrer, at hverdagen hænger sammen, f.eks. madlavning, opvask, borddækning, rengøring samt at have alderssvarende pligter i fællesskabet. Samtidig har barnet brug for at kunne iagttage de voksne udføre meningsfulde handlinger, som barnet kan efterligne i legen. Derudover har barnet brug for at få mulighed for at afprøve sine færdigheder til f.eks. at tage tøj på i praksis. Men at inddrage barnet på barnets præmisser kræver tid. Meget tid. Det kræver, at der er mulighed for at madlavningen tager tid, at det at vaske op og gøre rent bliver en social aktivitet, frem for noget der bare skal overstås, ligesom der skal være god tid både morgen og aften til, at barnet selv får lov at tage tøj på.

Sådan er hverdagen i meget få familier. Der er simpelthen ikke tid, og i misforstået kærlighed bliver alting gjort for barnet. Den manglende tid i hverdagen stresser barnet og giver ikke barnet mulighed for at fordybe sig og opleve verden i sit eget tempo. Som forældre oplever man ofte, at man bliver nødt til at manipulere med barnet for at nå det hele. Om morgenen kan det f.eks. være nødvendigt at få barnet til at skynde sig, for der er slet ikke tid til, at det skal tage tyve minutter at iføre sig en strømpe. Barnet føler i disse gentagne, stressede situationer, at det ikke bliver taget alvorligt, fordi der ikke er tid til at dvæle ved de ting, barnet oplever.

Sideløbende med inddragelse og nærvær har barnet brug for, at det kan være sig selv. Børn har brug for privatliv uden andre børn, og hvor der ikke står voksne bøjet over det og tilbyder det nye ting, og fortæller det hvad det skal gøre, og hvad det må og ikke må. Der tales utrolig meget til barnets forstand, på trods af at barnet slet ikke er på et stadie i sin udvikling, hvor det forstår udredninger og forklaringer.

Når barnet får fred, plads og ro til at være sig selv, begynder det at lege. Barnets leg er procesorienteret frem for målorienteret, og for barnet er det den dybeste alvor. I legen efterlignes de voksnes handlinger på egne præmisser, indtil barnet har forstået, hvad det handler om. Hvis det ikke får fred til at lege selv, får det aldrig lov til at udspille sin egen efterligning af verden; det afskæres fra at lære verden at kende på sine egne præmisser.

Børnesygdomme er det meget vanskeligt at få plads til i vækstsamfundet. Når et barn bliver syg, har det brug for at være hjemme, indtil det bliver rask, hvilket kan strække sig over flere uger. Forældre har ret til at være hjemme med deres barn på barnets første sygedag og for nogen også på barnets anden sygedag. Dernæst må andre tage over. Det er derfor påkrævet, at alle børnefamilier har et udbygget netværk af bedsteforældre og andre, der ikke længere er aktive på arbejdsmarkedet, og som er i stand til at passe barnet i sygdomsperioder. Men også det er i modsætning til vækstsamfundets logik, hvor man også ønsker, at de ældre trækker sig tilbage senere og

senere. Resultatet er, at antallet af børn, der ankommer til institutionen fyldt med panodil, er stigende.

Mange børnefamilier føler sig stressede og utilfredse og har svært ved at få det hele til at hænge sammen. Samtidig er mange forældre plaget af dårlig samvittighed over for børnene. Dårlig samvittighed over, at man ikke har tid nok sammen, dårlig samvittighed over, at når man så er sammen, så er man som forælder både træt og udmattet, fordi arbejdet har fået de bedste timer af ens dag, og ikke mindst dårlig samvittighed over, at man som forælder engang imellem bare ikke kan overskue at være sammen med sine børn. Her kommer et stærkt stigende forbrug af legetøj ind som kompensation. Man køber sig til aflad for sin dårlige samvittighed. Man køber sig til engang imellem at kunne få en lille smule fred.

” Som forældre køber man sig til aflad for sin dårlige samvittighed – køber sig til engang imellem at kunne få en lille smule fred.

Materialismen er dermed kommet ind i familiens liv, uden barnet på nogen måde har bedt om det. Dermed ikke sagt, at barnet ikke begejstres ved nye ting. Børn er fantastiske forbrugere. De vil ha' alt, fordi de er nysgerrige og siger ja til alt. De fascineres

ved former og farver. Men interessen for det nye legetøj forsvinder hurtigt, fordi barnet først og fremmest har brug for redskaber til at lære verden at kende. Praktisk regntøj til at ligge i pytten og opdage regnormen. Legetøj med en høj sandhedsværdi, der giver barnet mulighed for at efterligne verden af de rigtige materialer, til at bygge og rive ned og bygge noget nyt i en anden form. Børn kan omforme tre klodser, en pind og en bunke sand til 100 forskellige ting, og det er i denne proces, at nysgerrigheden og kreativiteten bliver grundlagt. Lego og computerspil er netop det modsatte af at lade kreativiteten blomstre. Her findes der kun én – forudprogrammeret – løsning, som det bliver barnets opgave at finde, hvilket kan være fint, men primært i en senere alder.

En vej ud

Kampen for et godt børneliv er kontroversiel, idet den kræver, at barnets tarv sættes i centrum, og at der helt grundlæggende gives plads til, at forældre får mere tid sammen med deres børn. Samfundet vil imidlertid have noget helt andet fra børnenes forældre, nemlig at de er til rådighed for arbejdsmarkedet og bidrager til at få vækstsamfundets hjul til at køre hurtigere og hurtigere.

Dette dilemma får forældrene til at føle sig splittede mellem to modsatrettede sæt af krav.

Splittelsen er meget reel og meget dyb. Fremtidens store udfordring bliver at få bygget bro mellem forældrenes liv på arbejdsmarkedet og forældrenes liv med deres

børn på en måde, der skaber rimelige vilkår for børnene. Hidtil har det været vækstsamfundet, der har vundet kampen om forældrenes tid.

Et godt børneliv står i skærende kontrast til vækstsamfundets krav om stigende velstand, længere arbejdstid, effektiviseringer og højere tempo. Konsekvenserne af denne dybe modsætning viser sig i form af både børn og voksne med psykiske problemer. Så hvis vi vil have sunde og raske mennesker med betydelige ressourcer, er det nødvendigt at satse på børnene og bringe barndommen i centrum. Hele menneskets fundament bliver grundlagt de første syv år, derfor bør det være ethvert menneskes ret at have syv rolige år, hvor man får den tid, man har brug for til at blive menneske.

Dette vil imidlertid kræve et arbejdsmarked, der er indrettet til, at mennesker en del af deres arbejdsliv kan trække sig helt eller delvist tilbage for at hellige sig et helt andet type fuldtidsarbejde: Livet som forælder. Det kræver et arbejdsmarked, der er organiseret ud fra, at børn ikke skal opholde sig i institutionerne mere end fem-seks timer om dagen, at børn bliver syge, og at børnene har brug for deres forældre under sygdom (i mere end to dage).

Daginstitutionerne udgør en vigtig kilde til fællesskab og socialt samvær med andre børn og giver børnene noget, de ikke kan få i familien. Men daginstitutionerne bør indrettes, så de tager hensyn til barnets behov for at forblive i de samme genkendelige omgivelser. Man kan derfor med fordel integrere institutionerne på tværs af alder,

så vuggestuebørn og børnehavebørn fysisk befinder sig samme sted, selvom de vil tilhøre forskellige grupper og beskæftige sig med forskellige aktiviteter. Daginstitutionerne bør også indrettes i mindre enheder, så barnet har mulighed for at kende de børn, det går sammen med og at føle sig tilknyttet. Derudover skal daginstitutionerne indrettes, så børnene har mulighed for masser af tid udendørs, f.eks. ved at de kommer ud af byen og ud i naturen, hvor de får mulighed for masser af bevægelse og fysisk udfoldelse

At give plads til børnene vil også give plads til en række nye typer af fællesskaber: Fællesskaber mellem familier i lokalområdet eller omkring fritidsaktiviteter uden for hjemmet. Hvis langt flere familier var hjemme en større del af dagen, kunne børnene i højere grad lege i gaderne, og fædre og mødre ville have et socialt samvær. Samtidig ville det give plads til en anden ro og fordybelse omkring hverdagssituationer som f.eks. madlavning, hvilket kunne medføre en bevægelse fra fast food til slow food, i takt med at familien kræver sin plads i samfundet tilbage.

I „gamle dage“ sagde man, at der skulle en hel landsby til at opdrage et barn, fordi barnet skulle have indsigt i alle de funktioner, der var nødvendige for, at fællesskabet kunne bestå. Barnet skulle således kende skomageren, slagteren, postmanden osv. Dette står i diametral modsætning til i dag, hvor barnet er sat helt uden for samfundet i sin helt egen enklave, hvor det bliver ak-tiveret sammen med jævnaldrende. Barnet

Figur 3. Barnet har brug for tid til at bidrage til fællesskabet, tid til at klare sig selv og tid til fordybelse.

ser ikke livets gang og deltager ikke i fællesskabets aktiviteter på sine egne præmisser. Selvom det ikke er livet i landsbyen som i „gamle dage“, vi skal tilbage til, er der alligevel en del sandhed i det gamle mundheld, som er værd at huske på: At vi skal leve sammen med vores børn. Vi skal skabe den plads og tid, der er nødvendig for, at de på egne præmisser kan blive en uundværlig del af fællesskabet.

” Vi skal skabe den plads og tid, der er nødvendig for, at børn på egne præmisser kan blive en uundværlig del af fællesskabet.

Anbefalet videre læsning

- Christina Alftan: *Umulige børn styres med en diagnose*, Avisen.dk; 3-9-2007.
 Mona Samir Sørensen: *Små børn skal tidligt i seng – hver eneste dag*. Politiken; 10-4-2010.
 David Elkin: *Much Too Early*, „Education Next, a Journal of Opinion and Research“, Summer 2001 issue. Hoover Institution, Stanford University, Stanford, CA.
 David Elkin: *The Hurried Child*. Perseus Publishing, 2001.
 David Elkin: *Reinventing Childhood*. Modern Learning Press INC, 1998.
 Helle Heckmann: *Barndommens baghave: Inspiration til at skabe en hverdag ud fra det lille barns behov*. Solspejlet, 2007.
 Helle Heckmann: *Nøkken – en have for børn* (Ved Jean-Paul Bardou), Rudolf Steiner Børnehaven Nøkken. Pimpegryden, 2003.

JØRGEN STIG NØRGÅRD

Civilingeniør og lektor emeritus ved DTU.

Jeg er født 1933, har arbejdet som gartner og maskinarbejder, før jeg påbegyndte en uddannelse som civilingeniør, senere lic.techn., ved Danmarks Tekniske Universitet (DTU). Siden 1960'erne har jeg arbejdet tværfagligt med fremtidsforskning, mest på DTU, men i frugtbar kontakt med forsknings- og miljøorganisationer i ind- og udland, med fokus på mulighederne for globalt at kombinere god livskvalitet for alle mennesker med kraftig reduktion af belastningerne af klima, biodiversitet og natur. Mit hovedperspektiv har været bedre fordeling, mindre forbrug i de rige lande og mere miljøeffektiv teknologi, alt sammen i en demokratisk ramme.

MINDRE ARBEJDE GIVER GRATIS KLIMAGEVINST

AF JØRGEN STIG NØRGÅRD Det er absurd, at vi fortsat skal arbejde så meget med pengeøkonomien på trods af, at arbejdsproduktiviteten har været stigende gennem hele det tyvende århundrede. En fundamental præmis for vækstsamfundet er, at den stigende produktivitet ikke omsættes til lavere arbejdstid, men til øget forbrug. Jørgen Stig Nørgård opfordrer os til at „tage tiden tilbage“ og dermed bidrage til et bedre miljø, en solidarisk deling af arbejdet og aktiviteter drevet af lyst og kærlighed.

I et brev i slutningen af 2. verdenskrig så den kendte, britiske økonom John Maynard Keynes tre mulige løsninger på den stigende arbejdsproduktivitets tendens til at skabe arbejdsløshed: 1) Øgede investeringer 2) Øget forbrug og 3) Reduceret arbejdstid.

Keynes betragtede den første, øgede investeringer, som en hurtig nødløsning og den tredje, reduceret arbejdstid, som den ultimative, endelige løsning på teknologisk arbejdsløshed. De nu erkendte begrænsninger, som klimatruslen og andre ressource- og miljøproblemer sætter for vores ekspansion i forbrug og investeringer, havde Keynes ikke inde i billedet. Med dem in mente er det kun den tredje løsning, der har et langsigtet perspektiv plus en fjerde, som næsten alle glemmer, nemlig: 4) Reduceret produktivitet til fordel for andre gevinster.

De gode, gamle dage?

Hvorfor arbejder vi? Det umiddelbare svar har gennem historien været, at det er vi nødt til for at skaffe os føden og andre livsfornødenheder.

Arbejdets rolle i den menneskelige økonomi har imidlertid varieret meget gennem historien og i forskellige kulturer. Økonomisk udvikling, teknologisk udvikling, kulturelle strømninger og miljøbekymringen har gennem tiden ændret synet på arbejde. Ser vi mere end 500 år tilbage var Nord-europa for en stor del dækket af skov, med små landsbyer med primitivt landbrug i skovrydninger. Økonomien mindede stadig en del om det, som Sahlin betegner stenalderøkonomi baseret på samlere og jægere. I modsætning til den almindelige opfattelse, ser det ud til, at arbejdstiden dengang var kortere end i dag med sneesevis af hel-

ligdage, lange høstfester, meget få daglige arbejdstimer i den mørke vinter osv.

Foruden opgørelse af arbejdstiden er det imidlertid også værd at tage arbejdets *belastninger* og *kvaliteter* ind i en sammenligning med i dag. Det meste arbejde var dengang omkring landbrug, hvor husdyr som kvæg, svin, får og fjerkræ blev drevet ud i skov og på eng for at finde føde i form af græs, blade, rødder, olden og forskellige andre frugter. Foruden en variation af kød kunne dyrene så forsyne mennesker med mælk til oste, uld til klæder, læder til sko, dun til dyner og tælle til lys. Udendørs gøremål bestod bl.a. i at samle nødder, bær og svampe i naturen, fiske i søer, floder og havet eller gå på jagt i skoven, som så malende beskrevet af Mads Lidegaard i 1972. Vel hjemme blev maden tilberedt over åben ild.

Når man vurderer disse arbejdsopgaver i fortiden, er det værd at bemærke, at meget få i vor del af verden i dag behøver at bruge tid på den slags, men mange gør det alligevel. De er endda villige til at betale for at få lov til at engagere sig i den slags aktiviteter med at samle svampe, tage ud at fiske, gå på jagt osv.! Om aftenen kunne vore forfædre – ikke blot godsejerne – sætte sig til et bord med f.eks. østers, dyreryg med blåbærsyltetøj og en nøddetærte, alt sammen skyllet ned med et krus mjød.

Disse udmalede, „paradisiske“ tilstande skal ikke tages som et ønske om at vende tilbage til den tids forhold. Selv om arbejdet var varieret og umiddelbart meningsfyldt, var alt naturligvis ikke lutter lagkage. Livet var kort og skrøbeligt. Sygdom og sultedø-

den lurede ligeledes. Men det kan give nogle tips om, hvor vores økonomi kørte af sporet og gjorde livet mere brydsomt og mere ødelæggende for miljøet end nødvendigt.

Tidlige miljøproblemer og protestantisk etik

I dag strejfer det nok ikke mange, især ikke på den politiske venstrefløj, at iveren efter at „skabe arbejde“ har rod i deres protestantiske arv. Holdningen til det at arbejde blev gennem protestantismen proklameret som en dyd i sig selv sammen med et nøjsomt liv.

Reformatorerne har dog næppe grebet denne promovering af hårdt arbejde ud af den blå luft. På daværende tidspunkt var der en stigende bekymring for et sammenbrud i dansk økonomi, som domineredes af landbrug, dels på grund af et voksende befolkningstal og dels på grund af skovfældning, der bl.a. resulterede i sandflugt i nogle områder og stigende grundvand på andre egne, sådan som det beskrives i historikeren Thor-kild Kjærgaards bog *Den danske revolution 1500-1800* fra 1991. For at redde dansk landbrug, og dermed dansk økonomi, ud af disse menneskeskabte, økologiske problemer, var det simpelthen nødvendigt at gøre en ekstra arbejdsindsats med at grave drækanaler, plante læbælter og generelt gøre landbruget mere kultiveret og arbejdsintensivt. Hvem var nærmere til at udbrede denne nye holdning end datidens kommunikationskanal og autoritet, den nye protestantiske kirke? Det holdt hårdt, men det lykkedes efter flere generationers prædiken at indprente en grundlæggende værdinorm om, at man bør

arbejde hårdt og metodisk. I England blev børn ligefrem fjernet fra deres hjem og fra forældres 'dovne' holdning for at blive indoktrineret til at værdsætte flid. Når det så først på den måde er lykkedes at ændre folks grundlæggende værdier, sidder de dybt og føres videre til fremtidige generationer, helt til vor tid. Mon ikke de fleste af os stadigvæk er lidt stolte af at have arbejdet hårdt med et eller andet. Holdningen afspejler sig da også i den hyppigste politiske begrundelse for økonomisk vækst, nemlig *at skabe arbejde* frem for at deles om det, der skal gøres.

” Den hyppigste politiske begrundelse for økonomisk vækst er *at skabe arbejde* frem for at deles om det, der skal gøres.

En befolkning, der således er indstillet på, at arbejdet bærer lønnen i sig selv, blev naturligvis en gave for den spirende industrialisering. Den ekstra arbejdsindsats gav nemlig mere produktion end, hvad der krævedes for, at arbejderne kunne klare dagen og vejen, så der blev råd til, at *nogle* borgere kunne spare op og investere. I 1800-tallet blev der arbejdet både hårdt og usundt, ofte over 70 timer om ugen og uden ferier.

Ironisk nok er den arbejdsmoral, der udsprang af en truende økologisk katastrofe for hundrede år siden, blevet udbredt til det meste af Verden og overspillet i en

sådan grad, at vi i dag er ved at rive kloden i stykker blot for at have noget at rive i. Ikke desto mindre kan Sarah Beder i bogen *Arbejdsmoral til Salg* beskrive, hvordan der stadig er kræfter, der kæmper for at vedligeholde den „protestantiske arbejdsetik“.

Industrialiseringens arbejdskamp

Den amerikanske økonomis hurtige udvikling til at være verdens største i løbet af hundrede år rummer nogle interessante aspekter med hensyn til at håndtere beskæftigelsesspørgsmålet. Industrialiseringens kolossale teknologiske udvikling øgede produktiviteten af arbejdernes indsats, så *de per times arbejde* kunne producere mere og mere. Spørgsmålet var dengang – og er stadig væk – hvad denne produktivitetstigning skulle udmønte i: Mere produktion og indkomst *eller* mere frihed, dvs. mindre arbejdstid? Med op til 70 timers fysisk hårdt og usundt arbejde om ugen i 1800-tallet var der for så vidt ingen tvivl blandt arbejderne om, hvad der stod højt på deres ønskeliste. En væsentlig del af produktivetsgevinsten skulle bruges til at nedsætte arbejdstiden.

” Spørgsmålet er, hvad produktivitetstigningen skal udmønte i: Mere produktion og indkomst *eller* mere frihed, dvs. mindre arbejdstid?

Den stigende organisering i fagforeninger gav arbejderne styrke i kampen for kortere arbejdstid, og deres argumenter var flersidede. Dels ville en kortere arbejdstid udmatte dem mindre, og dels ville de få mere tid til andre aktiviteter. I det hele taget var fagforeningernes vigtigste opgave at kæmpe for nedsat arbejdstid, hvilket yderligere ville styrke deres anden opgave: At presse timelønningerne opad, eftersom det ville betyde et mindre udbud af arbejdstimer på arbejdsmarkedet.

Resultatet blev, at ca. en tredjedel af produktivitetsstigningen i årtierne omkring århundredskiftet blev omsat i nedsat arbejdstid, som i USA faldt fra at være knapt

60 timer om ugen i 1900 til en snes år senere at være nede på 48 timer, nemlig 6 dage á 8 timer.

Arbejderbevægelsen fortsatte dog kampen for endnu kortere arbejdstid. Faktisk var arbejdsgiverne ikke altid imod en reduktion af arbejdsugen, og mange indførte frivilligt kortere arbejdstid, bl.a. fordi arbejderne produktivitet ved slutningen af en lang og hård arbejdsdag alligevel ikke var særlig høj. Henry Ford var blandt pionererne for frivillig nedsættelse af den daglige arbejdstid til 8 timer, og fra 1926 holdt hans bilfabrikker helt lukket om lørdagen. Fords argument for dette skridt var, at almindelige folk skulle have tid til at bruge

industriens forbrugsgoder, f.eks. bilerne.

Mere ideologisk kom der også støtte til nedsat arbejdstid fra en overraskende kant, nemlig fra den politiske højrefløj i USA, der korrekt argumenterede for, at mere fritid ville forøge amerikanernes individuelle frihed, der er en grundlæggende amerikansk værdi.

Forbrugerismens fødsel

Med depressionen først i 1930'erne forstærkedes argumentet for nedsættelse af arbejdstiden for på den måde at begrænse arbejdsløsheden gennem arbejdsdeling. På baggrund af en opfattelse af fortsat fald i arbejdstiden som en naturlig udvikling udspandt der sig i de år i forskellige kredse debatter om, hvordan det skulle foregå, hvornår tiden nu var inde til det næste skridt, og hvorledes fritiden skulle udnyttes. Politisk var man i foråret 1933 kommet så vidt, at et lovforslag om 30 timers arbejdsuge var kommet igennem Senatet, og det forventedes i løbet af nogle uger også at komme igennem Repræsentanternes Hus og derpå blive underskrevet af den nyvalgte præsident, Franklin D. Roosevelt, som havde anbefalet loven.

Men så vendte stemningen pludseligt. Efter pres og trusler fra erhvervslivet, der egentlig havde støttet forslaget, men nu fik kolde fødder og bl.a. frygtede, at loven ville blive permanent, gav Roosevelt efter. Han foretog en kovending.

I stedet for den planlagte 30 timers uge, blev der nu i stedet efter et par måneder i 1933 vedtaget beskæftigelsesfremmende

initiativer med bl.a. store, offentlige investeringer. Arbejdstiden blev i stedet for de forventede 30 timer om ugen sat til 40 timer og er i USA ikke siden nedsat. Der var tale om en kursændring af vidtrækkende kulturel betydning, idet der nu satsedes på gennem reklame og andre forbrugsfremmende tiltag at fremme *arbejdsskabelse* i stedet for den kort forinden højt besungne *arbejdsdeling*, der lå bag 30 timers ugen.

Vedtagelsen i 1933 må betragtes som forbrugerismens fødsel, idet forbrug nu ikke blot skulle ses som en tilfredsstillelse af borgernes behov, men som et krav fra økonomien. Fra da af var hensigten ikke, at folk skulle dele arbejde og penge, men i stedet indrette sig på en ganske vist tidsbegrænset, men til gengæld meget vareforbrugende fritid.

Man kan diskutere, om det ud fra en livskvalitetsmæssig betragtning var en klog beslutning set i lyset af den dengang almindelige opfattelse af klodens ubegrænsede ressource- og miljøkapacitet. Men i bagklogskabens lys var det næppe hensigtsmæssigt, at verdens største industri-nation viste denne blinde vej ud af den stigende produktivitets dilemma.

Folk ønsker stadig mere fritid

Vender vi blikket fra ovennævnte udvikling i det teknologisk og økonomisk førende USA og ser på Europa, og herunder Danmark, så kan man kort konstatere, at fra starten af industrialiseringen var amerikanerne i lang tid førende med hensyn til at omsætte den voksende produktivitet til øget

Figur 1. Den amerikanske arbejdsgiverforening tog i 1937 æren for verdens korteste arbejdstid på 40 timer. I dag har amerikanerne en af verdens længste arbejdsuger. Foto: Dorothea Lange

fritid. Men under depressionen i 1930'erne skiftede de pludselig spor og fastlåste arbejdstiden på 40 timer om ugen. I Europa kom vi senere i gang og havde også mere at tage os til med genopbygningen efter verdenskrigene, så de 40 timer blev her først nået omkring 1980'erne. Men vi fortsatte med at reducere arbejdstiden, bl.a. i form af Danmarks nuværende 6 ugers ferie og 37 timers arbejdsuge, så de, der er på arbejdsmarkedet i Danmark, tilbringer ca. 1550 timer om året på jobbet mod 1824 timer for en amerikaner. Til gengæld er kvinderne i EU meget mere med i arbejdsstyrken, så ser man på årlig arbejdstid *pr. indbygger* er forskellen knap så stor med 796 timer *pr. dansker* og 865 timer *pr. amerikaner*.

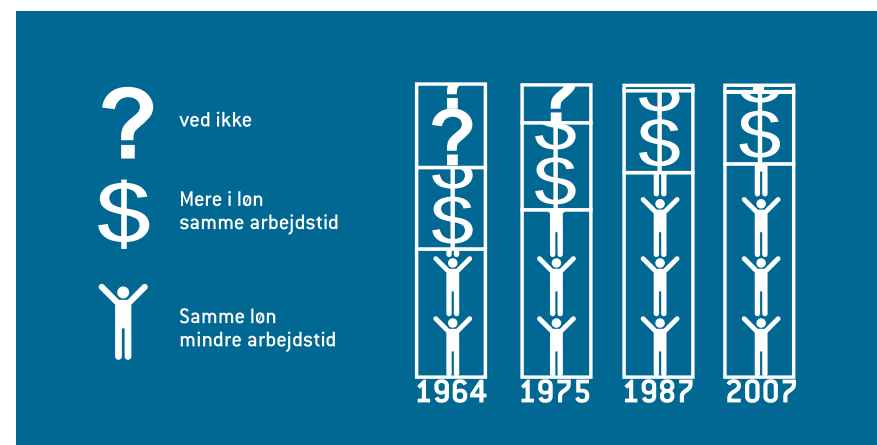
Skal vi i vores overflødsøkonomi opnå den nødvendige, drastiske reduktion i resourceforbruget, står vi over for at skulle opmuntre borgerne i de rige lande til at reducere deres indkomst og daglige forbrug. Det kan begrundes ærligt og solidt i miljøets begrænsninger, den ulige globale fordeling og et behov for bedre plads til andre levende væsener. Men det vil uden tvivl være befordrende for succes, hvis disse udmærkede, idealistiske, kollektive gevinster kunne suppleres med mere personlige belønninger. En af de konsekvenser, der næsten automatisk umiddelbart følger af et nedsat forbrug, er mindre arbejde. Kan folk overtale til at acceptere en deling af arbejdet, så hver får mindre arbejdstid, dvs. mere frihed, frem for mere i lønningsposen og større forbrug? Undersøgelser peger på, at det ikke skulle blive svært. Ja, faktisk vil

de fleste allerede foretrække mindre arbejdstid, hvis man skal tro de grundige undersøgelser, som Socialforskningsinstituttet i Danmark har gennemført siden 1964, se figur 2.

Interessen for at vælge mere fritid har været støt stigende, og i 1987 havde den gruppe, der ønskede at omsætte produktivitetsstigningen i mere fritid frem for større indtægt og forbrug nået 70% (sammenlignet med 45% i 1964). Denne holdning faldt ikke i god jord i politiske kredse, hvor det for både højre og venstre side syntes umuligt at passe dette ønske fra vælgerne ind i deres vækstorienterede programmer. Reaktionen på disse undersøgelser var derfor mest tavshed. Og da næste undersøgelse i denne serie om, hvordan danskerne bruger deres tid, og hvordan de ville foretrække at bruge tiden, i 2002 løb af stablen, var netop dette ene spørgsmål udeladt! Forskningsmæssigt var det en beklagelig disposition at afbryde en så landsigtet serie, specielt fordi denne holdning til arbejde og forbrug synes mere relevant end nogen sinde set i lyset af vort stigende forbrugs trussel mod klima og miljø.

Heldigvis tog Institutet for Konjunkturanalyse udfordringen op og inkluderede præcis det samme spørgsmål i deres næste undersøgelse i 2007, se figur 2. Nu var andelen af de, der foretrak mere fritid, øget til 73% trods mellemliggende stigning i reklameaktiviteter og andre tiltag for at øge forbruget.

I store træk stemmer resultaterne også med tendenser i andre lande, selvom

Figur 2. Danskerne viser en stigende interesse for at arbejde mindre frem for at hæve lønnen. Kilde: SFI og IFKA.

Danmark synes at være førende på dette område, som påvist af svenskeren Christer Sanne. Det må også forekomme ret naturligt, at der med stigende materiel komfort følger et voksende ønske om mere tid til at nyde denne komfort og livet i det hele taget. Resultaterne må naturligvis ikke tolkes derhen, at folk ikke værdsætter målsætningen om et job til alle, der ønsker det. Dertil spiller jobbet en al for stor, social rolle i de fleste menneskers tilværelse. Men jobbene kan netop sikres gennem en solidarisk deling af arbejdet gennem kortere arbejdstid.

Hvor pålidelig man synes disse undersøgelser er synes ofte at afhænge af, i hvor høj grad resultaterne passer ind i ens personlige holdning og situation. Mange af de, der bliver stødt af danskernes udbredte ønske om nedsat arbejdstid frem for øget forbrug, tilhører sandsynligvis en lille elite af akademikere eller lignende, der selv er velsignet

med et interessant arbejde og derfor ikke selv har så travlt med at komme hjem fra arbejde. Denne privilegerede, personlige situation overfører man så måske ubevidst til alle andre. I 1930'ernes USA svigtede de intellektuelle ligeledes arbejderne i deres kamp for en 30 timers arbejdsuge. Under alle omstændigheder bør holdninger med mindre vægt på indkomst og dermed også på forbrug bydes meget velkommen som et frivilligt, demokratisk bidrag til en reduktion i miljøbelastningen.

Det er nærliggende at spørge, hvorfor det flertal, der ønsker mindre arbejdstid, så ikke individuelt vælger dette eller på demokratisk vis kæmper for det f.eks. i deres fagforbund? Der er flere faktorer, der spiller ind. Individuelt er det ikke altid let at finde et deltidsjob inden for sit arbejdsområde, så valget bliver mellem 37 timer om ugen eller nul, bl.a. fordi virksomhedernes produkti-

onskapacitet skal udnyttes maksimalt. For det andet vil det på mange arbejdspladser være socialt problematisk kun at være sammen med kollegerne en del af dagen. Behovet for mere lige fordeling af velstand taler også for mere kollektive aftaler på arbejdsmarkedet. Men for den enkelte er det at gå aktivt ind for kortere arbejdstid gennem sit fagforbund paradoksalt nok arbejdskrævende og frister ikke de, der allerede føler sig overbebyrdet. Dette er blot en af mange vanskeligheder ved at gå imod det konventionelle dogme om vækst.

Bruttonationalproduktet er ikke lykken

I 1930'erne var nobelpristageren i økonomi, Simon Kuznets, hovedkraften bag etableringen af et statistisk mål for de aktiviteter i et lands økonomi, der kunne opgøres i penge, nemlig Bruttonationalproduktet, BNP. Han advarede dog straks mod at bruge det som et mål for folks velfærd eller velvære. Ikke desto mindre er BNP i praktisk politik blevet den universelle målestok, der bruges som mål for, om det går godt eller dårligt. Selv om nationaløkonomer nok alle vil give Kuznets medhold i BNPs afgørende mangler som mål for velfærd, så spiller de med på at bruge det som „det bedste mål, vi har“ og anfører ikke i f.eks. nationalregnskaberne bemærkning om, hvor uanvendeligt det er.

En af de overraskende mangler ved BNP er, at alle økonomiske aktiviteter, uanset om de er udtryk for en gevinst eller omkostning ved udviklingen, tælles positivt i BNP. Det er i sandhed et specielt regnskab,

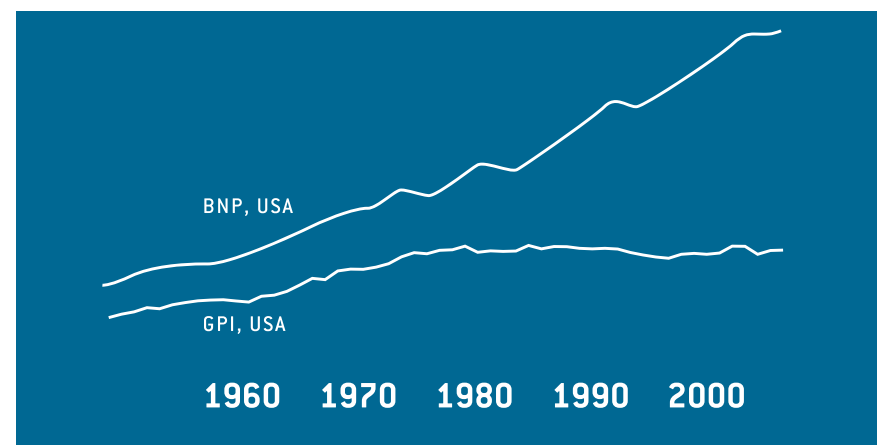
og det forklarer, hvorfor lande med BNP-vækst udmærket kan nå et punkt med negativ netto marginal nytte, en udvikling som den amerikanske, økologiske økonom Herman Daly betegner som *uøkonomisk vækst*.

Der er altså gode grunde til at forsøge at opstille et – eller måske hellere flere – bedre mål for fremskridt og velfærd. Men der er ingen grund til at fortsætte med at bruge det misvisende BNP, indtil vi har fundet den „perfekte“ afløser.

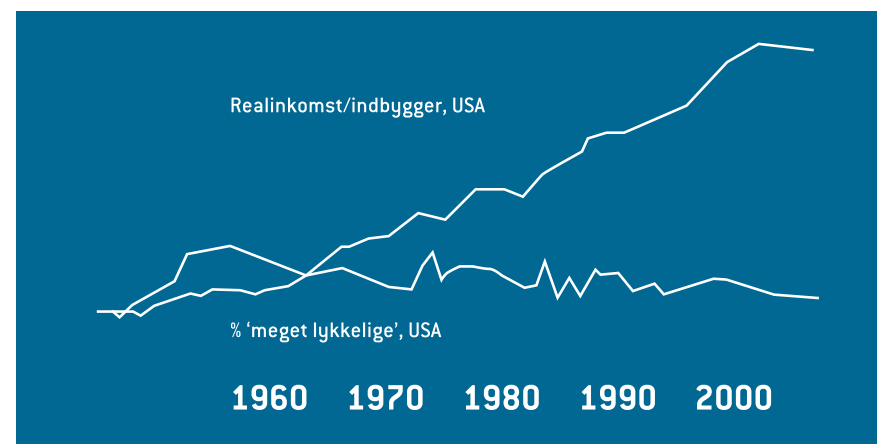
De fleste forslag til et bedre velfærdsmål tager udgangspunkt i BNP og forsøger så at luge de værste tidsler ud, bl.a. ved at skifte fortegn til minus for omkostningerne, f.eks. ved udskiftning af nedslidte, varige goder eller ved oprensningen efter de miljødelæggelser, som økonomien skaber. Figur 3 viser et sådant forsøg, hvor udviklingen i den såkaldte „Sand Fremskridts-indikator“, *GPI*, er udregnet for USA fra år 1950.

Som det ses, har der ifølge denne indikator ikke været sande fremskridt i USA siden først i 1970'erne, mens BNP pr. indbygger har fortsat sin vækst.

En af de økonomer, som har bebrejdet sine kollegaer for stiltiende at acceptere BNP som mål for folks velfærd, er den svenske nobelpristager i økonomi, Gunnar Myrdal. Han skriver i 1973 netop om arbejde og definitionen af BNP: „Det er f.eks. klart, at beslutningen om ikke at regne fritid med som en indkomst er højst vilkårlig.“ Han var også mere socialt orienteret, end de fleste økonomer var og stadig er.

Figur 3. Udviklingen i bruttonationalproduktet, BNP, og det korregerede mål, Genuine Progress Indicator, GPI, for USA. Kilde: Redefining Progress.

Figur 4. Udviklingen i indkomsten per indbygger i USA sammenholdt med andelen af indbyggere, der erklærer sig 'meget lykkelige'. Kilde: Layard 2005.

Hvis vi skal tage velfærdsmålet et skridt videre, end f.eks. det på figur 3 viste GPI, hvor udviklingen jo stadig måles i penge,

så må vi springe til økonomiens ultimative nytteværdi, som bedst kan udtrykkes ved befolkningens lykke. Forsøg på at registrere

lykken har længe været holdt i baggrunden, fordi det ikke er en indikator, der umiddelbart er let at måle objektivt og sætte tal på. Heldigvis har der alligevel været forskere, der i årtier har registreret folks fornemmelse af lykke, som vist på figur 4 for USA.

I erkendelse af BNPs uegnethed som mål for velfærd nedsatte den franske præsident, Sarkozy, i 2008 en komite, ledet af nobelpristagerne i økonomi Stiglitz og Sen, med det formål at finde på noget bedre.

Lykken er en hel økonomi

Økonomi handler i bund og grund ikke om penge, som det ofte er opfattelsen i dag, men om at holde hus med de ressourcer vi anvender. Kun en del af vores daglige virke, men en voksende del, kan „tilfældigvis“ måles i penge, se figur 5. Denne del, som her betegnes „professionel økonomi“, bidrager til BNP og dominerer derfor i dag noget ufortjent den politiske opmærksomhed.

Den hele økonomis effektivitet kan beskrives som forholdet mellem den opnåede menneskelige lykke og de dertil udnyttede naturressourcer, f.eks. målt i „økologisk fodaftryk“. Med udgangspunkt i de seneste årtiers omfattende forskning i lykke og tilfredshed har den britiske New Economic Foundation, NEF, for en lang række lande udarbejdet et såkaldt *Happy Planet Index*, HPI. Størrelsen er defineret som:

$$\text{HPI} = (\text{tilfredshed med livet} \cdot \text{forventet levetid}) / \text{økologisk fodaftryk}$$

Her er tilfredsheden registreret som et indeks på en skala fra 1 til 10 ud fra spørgsmålet: Alt i alt, hvor tilfreds er du for tiden med dit liv som helhed?

Listen over de mange landes HPI byder på visse overraskelser. Nok har danskerne kunnet bryste sig af at være et af de lykkeligste folk i verden, men den position opnås med en enorm omkostning i form af miljøbelastninger, som *andre* nulevende og kommende folkefærd så må trækkes med i form af udryddelse af dyre- og plantearter, klimaændringer, udtømmning af naturressourcer, forurening af havene osv. Alle disse omkostninger er danskerne åbenbart i stand til at fortrænge, når de udtrykker sig godt tilfredse med deres tilværelse. Når danskeres tilfredshed sættes i forhold til omkostningerne som i ovennævnte HPI, ryger vi fra en topplacering ned som nr. 105 af de 143 involverede lande. Ved insistende at søge lykken i den forbrugerisme, som erhvervslivet i USA i sidste øjeblik i 1933 fik Roosevelt til at vælge frem for nedsat arbejdstid, har vi altså i de vestlige lande forfulgt en „dyrekøbt lykke“, som det udtrykkes i titlen på en svensk bog om emnet. Det kan være en fattig trøst, at USA er endnu længere nede på HPI-listen, nemlig som nr. 114.

Hvem er det da, der gør det bedre? I toppen ligger en række latinamerikanske lande med Costa Rica som nr. 1. Ikke fordi de er meget lykkeligere end danskerne, eller fordi de lever meget længere. På disse områder er disse lande ca. på linje med os. Men latinamerikanerne opnår disse ultimative mål

med en miljøbelastning, der er meget lavere end vores. Deres økologiske fodaftryk er kun omkring en femtedel af danskernes. I vores stræben efter drastisk at reducere miljøpresset fra Danmark og øvrige overflodslande var det måske en ide at skele til den livsanskuelse, der præger de latinamerikanske lande og visse andre såkaldte udviklingslande. Det skal bemærkes, at løsningen ikke ligger i blot at blive fattige. Nogle af verdens fattigste lande besætter bundplaceringerne i HPI-listen, ikke bare fordi folk der har et ulykkeligt og kort liv, men også fordi deres økologiske fodaftryk er betydeligt. Zimbabwe ligger som nr. 143 og sidst.

Da målet for Danmark og det øvrige EU må være at reducere naturens miljøbelast-

ning med bevarelse af folks lykke, er det værd at kaste et blik på Den hele økonomi i figur 5 og prøve at finde lykken ad andre veje i økonomien.

Den lykke, der skabes gennem den professionelle økonomi, dvs. den økonomi, der hovedsageligt drives af penge, opnås primært gennem produktion og forbrug og i væsentlig grad ved materielt forbrug, som f.eks. tilfredsstillelsen ved en modestytet udskiftning af bil, tøj, køkken, osv. Det er som nævnt en miljømæssigt dyrekøbt lykke, hvilket forstærkes af, at det er en flygtig lykke, hvilket ligesom med narkotika yderligere accelererer forbruget.

I den professionelle økonomi vil arbejdsproduktiviteten være en afgørende faktor, og processerne styres efter dette

Figur 5. „Den hele økonomi“.

mål, f.eks. gennem aktionærernes krav om maksimalt udbytte. Derfor kan der ikke i den professionelle økonomis processer gives højest prioritering til medarbejdernes glæde og tilfredsstillelse. Medarbejderne har i den nuværende professionelle økonomi som regel ikke mange muligheder for selv at bestemme, hvad de vil lave og i hvilket tempo og omgivelser. Denne mangel på individuel frihed i arbejdstiden, som vel nærmest er en definition på arbejde, søges kompenseret med løn og forbrug, men den forklarer også det udbredte ønske om en anden balance mellem det at arbejde professionelt og det at have mere frihed til andre gøremål efter ens eget ønske.

Amatørøkonomien

Holder man sig til danskernes ønske om mere fritid frem for mere indkomst og forbrug, passer det umiddelbart fint ind i en fremtid med nedgang i generelt forbrug, som 'belønnes' med mere fritid. Det er en ofte fremført misforståelse, at med mere fritid vil forbruget vokse, selv om det, som undersøgelsen faktisk viser, er, at et flertal ønsker mere fritid i stedet for mere generelt forbrug.

Lad det være sagt med det samme. Mere fritid vil ikke automatisk sikre en lavere miljøbelastning. Men den vil rumme kimen til en mere miljøvenlig levevis. Hvor-
dan f.eks. energiforbruget vil udvikle sig med mere fritid afhænger naturligvis af, hvordan folk vælger at bruge den ekstra tid. En time mindre på arbejdspladsen vurderes i gennemsnit for en dansker at spare 25

kWh. Men bruges den ekstra times fritid til en af de mest energiintensive fritidssysler, nemlig en times ekstra kørsel i bil, ryger der typisk 50 kWh energi. Den ekstra fritid kan imidlertid direkte spare energi, f.eks. blot ved at bruge timen på at køre langsommere i bil eller til at skifte til kollektiv transport, cykel eller gang. Fritidens forbrug af energi og andre ressourcer kan og må i en økologisk økonomi styres af en passende afgifts- og skattepolitik og vil let kunne holdes på et lavt niveau. Nylige statistiske undersøgelser af bl.a. Nässén ved Chalmers Universitet i Sverige peger på, at en nedsættelse af arbejdstiden med f.eks. 25% vil medføre en næsten tilsvarende reduktion i klimabelastningen. Amerikanerne kunne skære 20% af deres klimabelastning ved at sænke deres årlige arbejdstid til europæernes niveau.

” Mere fritid vil ikke automatisk sikre en lavere miljøbelastning. Men den vil rumme kimen til en mere miljøvenlig levevis.

Den i indledningen nævnte fjerde vej til at undgå arbejdsløshed skabt af øget arbejdsproduktivitet er, som nævnt, at bremse eller reducere produktiviteten. Det er ikke helt så uhørt, som det umiddelbart lyder. Store forbedringer i sikkerhed, sundhed, komfort og arbejdsglæde på arbejdspladserne er

faktisk gennem årene blevet gennemført på trods af omkostninger i tabt produktivitet, ofte på initiativ og pres fra de ansatte og deres fagbevægelser.

Denne proces kan fortsætte, men der er en anden vej til at ombytte noget af arbejdsproduktiviteten med større arbejdsglæde. Det kan ske ved fortsat at kræve mindre arbejdstid i den professionelle økonomi og i stedet virke i, hvad der her betegnes „amatør-økonomien“, dvs. en økonomi, der er drevet ikke af penge men af lyst og kærlighed (amour = kærlighed), se figur 5. („Amatør“ er ikke her brugt i en negativ betydning, sådan som ordet ofte opfattes af de „professionelle“). Det omfatter mange forskellige aktiviteter, dels i familiens hjem, dels frivilligt, kollektivt arbejde uden for hjemmet.

Grunden til, her at skelne mellem de tre, i figur 5 viste, økonomiske strømme, er deres forskelle i selve processerne. I den „gratis økonomi“ til venstre tilbyder naturen bidrag til menneskers lykke ganske uden beregning og endog uden menneskelig aktivitet, hvis blot vi forstår at tage imod dem. I den „professionelle økonomi“ er arbejdsproduktiviteten generelt høj, mens arbejdsprocessens glæde er begrænset. Endelig er „amatør-økonomien“ karakteriseret ved en lav arbejdsproduktivitet, men til gengæld en høj grad af glæde og tilfredsstillelse ved fremstillingsprocessen.

Gennem hele industrialiseringen har der været en tendens til at trække mere og mere af de amatør-økonomiske aktiviteter over i den professionelle økonomi. Som

et eksempel har en stor del af Danmarks vækst i BNP over de seneste årtier bestået i at professionalisere pasning af børn, gamle og syge. Denne udvikling har haft mange gode sider, men illustrerer også et menneskeligt dilemma om, hvor langt man vil gå i forhold til professionaliseringen, når der i dag f.eks. er en tendens til, at travle forældre hyrer professionelle til at arrangere deres børns fødselsdage. Hvor megen omsorg vil fremover komme fra kærlige nærtstående og hvor meget fra lønnede og veluddannede professionelle?

Tag din tid tilbage

Der kan være gode grunde til at se kritisk på denne udvikling hen imod professionalisering af stadig flere gøremål og evt. vende denne udvikling. Der er på mange områder en tendens i retning af „at tage sin tid tilbage“, dvs. bruge mindre tid i den, af andre styrede, professionelle økonomi og mere i amatør-økonomien, hvor man selv frit vælger både proces og produkt.

” Der er en tendens i retning af ‘at tage sin tid tilbage’, dvs. bruge mere tid i amatør-økonomien, hvor man selv frit vælger både proces og produkt.

Ved at flytte nogle økonomiske aktiviteter, - f.eks. dyrkning af egne fødevarer, pasning

af egne børn, eller anlæggelse af en fælles cykelsti – fra den professionelle økonomi til amatør-økonomien vil der givetvis blive „produceret“ mindre pr. time, mens glæden ved det må antages at være større. Tiden er gået med at have det rart og sjovt. En time tilbragt med amatør-økonomi er almindeligvis *mindre produktiv* og derfor også mindre miljø- og ressourceforbrugende, men *mere tilfredsstillende* end en time tilbragt i den professionelle økonomi. Som amatør går tiden godt med noget rart, uden at man når at ødelægge så megen natur, som hvis man arbejdede i det produktive erhvervsliv.

Lysten til selv f.eks. at dyrke sine egne fødevarer hænger bl.a. sammen med den umiddelbare meningsfuldhed, der ligger i at virke *med* naturen og fremstille mad, som er et direkte basalt behov. Tilsvarende lyst er i spil ved selv at tilberede måltider, at sy sit tøj, lave sin egen havebænk eller lignende, hvor både processen og produktet giver større glæde.

Den kendsgerning, at mindre arbejdstid giver større individuel frihed behøver ikke at indebære, at folk tilbringer den ekstra fritid udelukkende med at engagere sig individuelt med deres hobbyer som i ovennævnte eksempler. I praksis vil tiden ofte bruges til forskellige fællesaktiviteter. Den britiske økonom Tim Jackson betegner i

sin bog *Prosperity without Growth* disse aktiviteter som Askepot-økonomier med hentydning til, at de spiller en stor rolle ude i kanten af forbrugerøkonomien, men ikke bliver påskønnet i den officielle økonomi. Sådanne fællesaktiviteter kan være meget ressourcebesparende, f.eks. ved at organisere samkørsel i bil, forbedre forhold for cyklister og fodgængere, redde den sidste lokale brugs osv.

Omkring en tredjedel af alle unge i Danmark bruger en større eller mindre del af deres fritid med frivilligt, ulønnet arbejde i en eller anden organisation. Der kan være tale om socialt hjælpearbejde med syge, indvandrere, ældre, svagt stillede eller udviklingslande. Nogle arbejder med direkte miljørelaterede opgaver som genbrug, lokal energi og naturpleje. For flertallet af disse frivillige er hoveddrivkraften deres personlige tilfredsstillelse ved at hjælpe med meningsfulde opgaver i et socialt netværk.

At tage noget af den professionelle økonomi tilbage til amatørøkonomien vil uden tvivl betyde et fald i BNP, men det vil også betyde fald i miljøbelastningen og forøgelse af den ultimative nytte, lykke og tilfredshed. Set i en „hel økonomi“ er det ikke blot en gratis miljøgevinst, det er en miljøgevinst med en ekstra forlystelseskupon.

Anbefalet videre læsning

Benjamin Kline Hunnicutt: *Work without End – Abandoning Shorter Hours for the Right to Work*. Temple University Press, 1988.

Richard Layard: *Happiness – Lessons from a New Science*. Penguin, 2005.

Herman Daly: *Nødvendighedens Økonomi*. Forlaget Hovedland, 2008.

Sarah Beder: *Arbejdsmoral til salg – fra puritansk prædikestol til moderne virksomheds-PR*. Forlaget Klim, 2004.

Gary S. Cross: *Time and Money – The Making of Consumer Culture*. Routledge, 1993.

Tim Jackson: *Prosperity without Growth – Economics for a Finite Plane*. Earth Scan, 2009.

Christer Sanne: *Keynes barnbarn – en bättre framtid med arbete och välfärd*. Formas, 2007.

OLE BUSCK

Tidligere skibsbygger og konsulent i SID, i dag lektor ved Aalborg Universitet.

Jeg er uddannet cand.fil. i dobbelt forstand, idet jeg både er kandidat fra samfundsfag ved Københavns Universitet og skibsbygger fra Helsingør værft. I 14 år var jeg miljøkonsulent i SID (i dag 3F), hvor jeg arbejdede med både arbejdsmiljø og miljø. Efter nogle år i Mellemamerika har jeg de sidste 8 år været ansat ved Aalborg Universitet, hvor jeg anvender alle de erfaringer, jeg har gjort i fagbevægelsen og i arbejdet med de globale miljøproblemer.

BÆREDYGTIG BESKÆFTIGELSE

AF OLE BUSCK Det synes umiddelbart svært at forestille sig fagbevægelsen kæmpe for noget andet end økonomisk vækst, for det har den jo altid gjort. Men hvis det virkelig er beskæftigelse og gode arbejdsforhold, fagbevægelsen kæmper for, så kan økonomisk vækst ikke længere være svaret. Ved i stedet at sætte bæredygtig jobudvikling i centrum kan fagbevægelsen engagere medlemmerne og genskabe sin historiske position som samfundsforandrende kraft.

Fagbevægelsen har i tidligere faser af kapitalismen haft en enorm betydning som samfundsaktør i den proces, hvor en tøjlesløs markedsøkonomi blev reguleret til i højere grad at tjene almene interesser. Det en kendsgerning, at fagbevægelsen i Norden, i det meste af Europa og i de angelsaksiske lande, til og med i USA, har spillet en stor rolle i tilblivelsen af de „socialstater“ og den „blandingsøkonomi“, som voksede frem især efter 2. verdenskrig. Det var ikke uden grund, at Margaret Thatcher og Ronald Reagan vendte sig mod fagbevægelsens samfundsmæssige styrke, da de satte deres nyliberale felttog ind i 1980'erne.

Herhjemme har fagbevægelsen „sejret ad helvede til – godt“ med LO-formand Thomas Nielsens ord, omend arbejdsgivernes ret til at lede og fordele arbejdet og virksomhedernes konstante fokus på rationalisering og produktivitetsforøgelse aldrig er blevet antastet. Velstanden voksede, og også velfærden, især i de første årtier efter

krigen. Bortset fra den voksende gruppe af udstødte på overførselsindkomster har fagbevægelsen kunnet indfri sit hovedmål: At sikre beskæftigelsen. På arbejdspladserne sikrede samarbejdsregimet mellem arbejdsgivere og fagbevægelsen, at styrkepositioner kunne opretholdes, og at arbejdsgiverne kunne fastholdes på forhandling og kompromis.

Det blev sværere at opretholde styrken både på arbejdsmarkedet og i samfundspolitikken i øvrigt efterhånden som, den nyliberale politik slog igennem fra slutningen af 1970'erne. Den såkaldte velfærdskapitalisme blev erstattet af en „konkurrencekapitalisme“ allerede i 1990'erne og „Welfare“ blev til „Work first“. Under den borgerlige regering har den danske „flexicurity“ model for arbejdsmarkedet fået et afgørende knæk: Mens virksomhederne fortsat kan hyre og fyre uden begrænsninger, er lønmodtagernes sikkerhedsnet som ledige alvorligt forringet.

Parallelt med denne udvikling har LO-fagbevægelsens medlemmer i stigende grad vendt den ryggen. 2-300.000 medlemmer er over få år forsvundet, og interessen blandt de yngre har aldrig været lavere. Selv ikke den stærkt stigende ledighed fra 2008 har vendt billedet, i 2009 meldte 34.000 sig ud. Nogle mener, det er fordi medlemmerne oplever, at fagbevægelsen har solgt ud af sine mærkesager, især lønnen, andre peger på ændringen af a-kassereglerne, der har givet de „gule“ fagforeninger frit spil for slagtilbud. Men der kan tænkes andre, dybere årsager til, at lønmodtagerne har mistet interessen for fagforeningen. Uanset hvad, så er medlemmernes manglende opslutning og den stærkt faldende faglige aktivitet på arbejdspladserne et fatalt svaghestegn. Det giver arbejdsgiverne og den borgerlige fløj blod på tanden og styrker deres filosofi om, at enhver er sin egen lykkes smed, som markedet rækker sin usynlige hånd til.

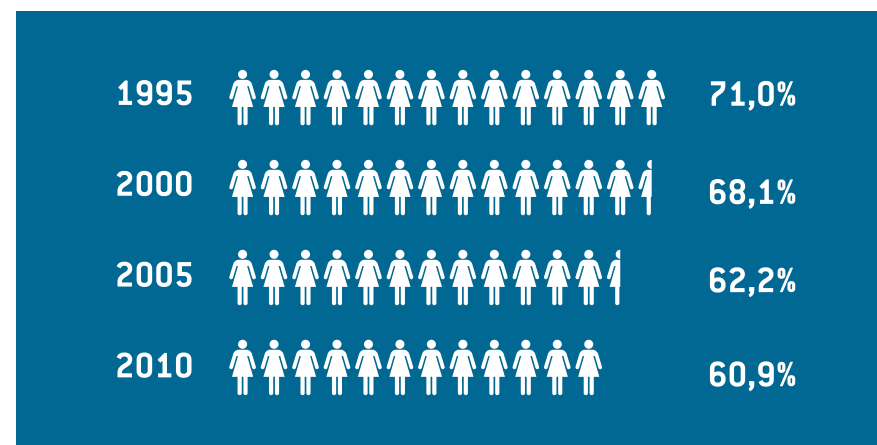
Der savnes i fagbevægelsen en erkendelse af, at tiden med en mere reguleret kapitalisme, der respekterede fagbevægelsen som en vigtig medspiller i opretholdelsen af social stabilitet og dermed også økonomisk vækst, er uigenkaldeligt forbi. Denne Keynes-inspirerede form for kapitalisme, der indebar en slags „social kontrakt“ mellem samfundsklasserne til gavn for både beskæftigelse og vækst, fungerede fra midt i 1930'erne og frem til 1970'erne, hvor den blev fundet hæmmende for kapitalens fortsatte ekspansion. De samfundsmæssige institutioner og reguleringen af økonomien

blev anset som en lænke i jagten efter ressourcer og profiler, som i tiltagende grad foregik på tværs af nationale grænser. Selv ikke den nylige finanskriser synes at have bragt kontrol og regulering af kapitalen på mode igen. Med gigantiske statstilskud synes politikerne tværtimod opsat på at give finanskapitalen kunstigt åndedræt.

” Der savnes i fagbevægelsen en erkendelse af, at tiden med en mere reguleret kapitalisme, der respekterede fagbevægelsen som en vigtig spiller, er uigenkaldeligt forbi.

Historien gentager sig

I historisk perspektiv er den nyliberale udviklings forherligelse af markedet for længst beskrevet af blandt andre Karl Polanyi i *The Great Transformation* fra 1944. Opgivelsen af markedsregulering har historisk altid resulteret i en frigørelse af økonomien fra ethvert samfundsmæssigt ansvar. Det interessante for Polanyi var de uundgåelige sociale konsekvenser af sådanne historiske bølger. Ligeså falsk som forestillingen om markedets selvregulerende kraft er, ligeså sikkert er det, at frisættelsen af markedet resulterer i en folkelig, samfundsmæssig modbevægelse som reaktion mod tøjlesløsheden og dens sociale effekter. Hvilken politisk karakter denne modbevægelse får,

Figur 1. Organisationsgraden blandt de beskæftigede har været stødt faldende de sidste årtier. Kilde: Jesper Due & Jørgen Steen Madsen, KU 2010.

er det derimod ikke til at forudsige. For Polanyi var fascismen et lige så sandsynligt resultat som den regulerede socialstat, der voksede frem med arbejderbevægelsens deltagelse i nogle europæiske lande og til dels i USA.

Det synes i dag udelukket at forestille sig en tilbagevenden til mellem- og efterkrigstidens regulerede kapitalisme. Keynesianisme, statskontrol og genskabelsen af en „social kontrakt“ er uspiselig for de nuværende magthavere. De strukturelle forudsætninger har med globalisering, multinationale selskabers og finanskapitalens dominans også ændret sig radikalt. Dertil kommer, at arbejderbevægelsen langt fra udgør den folkeligt mobiliserende og samlende kraft, som tidligere gjorde den til en uomgængelig medspiller. Endelig er der i befolkningen sket en kulturel

individualiseringsproces, som afspejler en myndiggørelse, men også en rodløshed. Lønmodtagerne identificerer sig ikke længere automatisk med fagbevægelsen eller et arbejderparti.

Hvilken form for folkelig modbevægelse er da mulig? Og hvem skal gå forrest i kampen for et alternativ til en tøjlesløs markeds kapitalisme, som udover sine indbyggede krisetendenser tilmed løber ind i stigende vanskeligheder og konflikter ved fremskaffelsen af de ressourcer og bortskaffelsen af det affald, som vækstparadigmet er forbundet med?

Der har allerede længe tegnet sig konturerne af en folkelig modbevægelse, der ligesom fascismen ser årsagen til den sociale utryghed i kraft af økonomiens frisættelse i „de fremmede“. Det er xenofobien, herhjemme udtrykt ved Dansk

Folkeparti. Det er uvist, hvor stor og omfattende denne modbevægelse kan blive, men fronterne skærpes nationalt som globalt. Det værste er, at partiet formentlig med rette kalder sig Danmarks største arbejderparti. På byggepladserne, i fabrikernes og butikkernes kantiner mv. høres ofte partiets retorik, når talen falder på, hvorfor beskæftigelsen er truet og den sociale trykthed forsvundet.

Fagbevægelsens svar

Det er i denne sammenhæng fagbevægelsen skal kende sin besøgstid. Den har ikke længere den position eller magt, der skal til for at afbalancere kapitalens finansielle og globale udskejelser. At fastholde den gamle strategi som vækst-partner for kapitalen er ikke længere et troværdigt svar på den rodløshed og utryghed, der præger dagens arbejdspladser. Både på private og offentlige arbejdspladser er styringen efter markedskoncepter i tiltagende grad tilrettelagt af en fjern ledelse, og risikoen, for at arbejdets indhold og formål forandrer sig, er blevet et belastende pres, som fællesskab og tillidsfolk ikke længere kan hamle op med. Det ses i statistikkerne over psykiske arbejdsskader og udstødning, som har været i stigning samtidig med, at den nye „fleksible“ kapitalisme har bredt sig, og det ses i den manglende opslutning til det faglige arbejde. Rodløsheden næres af arbejdets og arbejdsforholdets uophørligt skiftende karakter, og den næres af manglen på fællesskab og orientering i den samfundsmæssige tilværelse.

Fagbevægelsens svar på medlemskrisen synes i de mere bevægelige dele af den, som ikke blot tyer til udvidelse af service-orienteringen, at være inspireret af den engelske fagbevægelses svar på Margaret Thatcher: En genoplivning af den lokalt organiserende aktivitet i bevægelsen. Det drejer sig om at komme ud på arbejdspladserne, være i direkte dialog med medlemmerne og i sin politik og aktivitet afspejle deres umiddelbare interesser. Det forekommer at være en god strategi, som fanger blandt de engagerede kadrer i bevægelsen.

Den opfylder således et væsentligt krav til en folkelig modbevægelse: Den skal komme nedefra, være forankret i almindelige menneskers erfaringer og liv. Men den savner et fremadrettet perspektiv om et bedre liv og en bedre verden. Hvad stiller organisatoren op over for den utryghed i arbejdslivet, som han eller hun møder på arbejdspladsen og den afmagt, som folk føler i deres samfundsmæssige liv? Her kommer fagbevægelsen, ja hele arbejderbevægelsen til kort, for den har ikke noget svar på den globale kapitalismes skalten og valten med både menneskelige og naturlige ressourcer.

Man kan ikke forvente, at fagbevægelsen umiddelbart stiller sig op og råber: „Modvækst“. „Stop den fatale væksts spiral, skru ned for ambitionerne om øget forbrug!“ For den tænker, fodslæbende, stadig i det gamle økonomiske paradigme, hvor vækst også gav mere beskæftigelse. Men man kunne måske forvente, at den lyttede mere til medlemmerne og orienterede sig

mere realistisk mod de forandrede samfundsmæssige vilkår. For det første er der nu miljø- og ressourcemæssige grænser for, hvor meget 'kagen' kan vokse, for det andet er der mange tegn på, at væksten i de vestlige lande er blevet jobløs.

” For det første er der grænser for, hvor meget 'kagen' kan vokse, for det andet er der mange tegn på, at væksten i de vestlige lande er blevet jobløs.

Grønne job

Noget er der sket i fagbevægelsen. Hardy Hansen, SID's tidligere formand, der med støtte fra Svend Auken i miljøministeriet kortlagde muligheden for „grønne job“ i 90'erne, var den første, der tog miljøtruslen alvorligt. Tanken om på en gang at markere fagbevægelsen i miljøkampen og skabe ny beskæftigelse for medlemmerne har bredt sig. Noget herhjemme, men endnu mere i den europæiske fagbevægelse – ja, selv i USA's fagbevægelse – hvor man arbejder for øgede miljøkrav til produktionen og klart støtter det forslag om en „Green New Deal“, der blev lanceret af FN's miljøorganisation UNEP.

Bortset fra forbund i bestemte sektorer som bilindustrien, der er særlig ramt af krisen, tror fagbevægelsen i stigende grad på beskæftigelse gennem miljøinvesteringer.

Der foreligger da også en lang række undersøgelser af, hvorledes miljøkrav og grønne investeringer kan give beskæftigelse uden at belaste samfundsøkonomien. Den formentlig største undersøgelse af perspektiverne ved en grøn omstilling af økonomien er udført ved det amerikanske Cornell universitet for UNEP og ILO (*Green jobs: Towards decent work in a sustainable low-carbon world*, Cornell University, 2008). Denne undersøgelse dokumenterer, at en global omstilling til en mindre fossilt baseret og mere bæredygtig økonomi kan skabe et stort antal grønne job på tværs af en række sektorer og dermed blive en motor for udvikling. I Californien kæmper de fossilt baserede erhverv mod statens planer om miljøomstilling med argumentet om, at det vil koste job, mens andre, nyere erhverv påstår det modsatte.

Al Gore fremhæver i sin bog *Vores valg* de mange jobmuligheder, der ligger i en mere bæredygtig energiforsyning. Han tror på en grøn markedsøkonomi, den skal blot hjælpes på vej gennem omlægning af skatter og afgifter og investeringer i nye energiformer. Tim Jackson fra den engelske regerings „Commission for Sustainable Development“ er mere radikal og går direkte i kødet på den fatale produktions-forbrugs spiral i vækstmodellen. I rapporten *Prosperity without Growth* fremhæver han i modsætning til Gore, teknologiens uformåen i forhold til at sikre den øgede effektivitet i ressourceforbruget, der kan hamle op med fortsat økonomisk vækst. Hans søgen efter en makroøkonomisk model, der kan sikre

økonomisk vækst og social stabilitet uden samtidig at overbelaste miljøet ender resultatløst, men dermed sætter han præcist fingeren på det ømme punkt, nemlig selve „vækstmaskinen“. Derfor spørger han til sidst, om ikke det er selve tanken om en sådan maskine, den er gal med. For ikke alene truer denne maskine natur og miljø, den fører også bestandigt til højere arbejdsproduktivitet, hvorfor den uafsladeligt skaber arbejdsløshed.

Det er på dette centrale punkt, at fagbevægelsen kunne tænkes at have et andet bud, som ikke bare ville sikre beskæftigelse, men også kunne vende dens nedgang og stigende impotens til fremgang og betydning. Frem for at satse på fordeling af arbejdet, som svar på et vigende udbud af arbejde, handler det om at satse på et andet og et bedre arbejde, som også skal være tilgængeligt for flere. Arbejdet skal måles på andet end dets rent kvantitative resultat, det skal også handle om dets kvalitet, herunder om det bidrager til et bæredygtigt samspil mellem menneske og miljø.

For et ordentligt indhold i arbejdet

Fagbevægelsen må og skal tænke beskæftigelse. Men i stedet for blot at begribe det som et resultat af vækst må den se det som et formål i sig selv, der må gå hånd i hånd med miljøhensyn. Den må så at sige ind i produktionens værksted. Selvom den måske ikke umiddelbart kan gå ind for „modvækst“, må den i hvert fald gå imod, at nogle lønmodtagergrupper arbejder mere og mere, samtidig med at flere og flere

udstødes. Den må kunne foreslå en vej til ikke blot at sikre jobbet for dem, der har et, men også nye og bedre jobs. Den kunne starte med at lytte langt mere til de ønsker, lønmodtagerne har om at lave et ordentligt stykke arbejde og forholde sig til den udbredte frustration over altid at blive presset på arbejdstempoet, blive målt på produktivitetresultater og ikke have tid til at lave ordentlig kvalitet i produktet, servicen eller omsorgen.

Forskning i psykisk arbejdsmiljø viser, at det er her årsagerne til stress, depressioner og udbrændthed ligger. Faktisk viste en LO-undersøgelse allerede i starten af 1990'erne, at medlemmerne vurderede værdien af et ordentligt arbejde højere end lønnen. Begge dele er imidlertid blevet udhulet under den nye „fleksible“ kapitalisme, hvor arbejdsgiverne under kodeordet „omstillingsparathed“ har gjort de ansattes arbejdsforhold mere usikre både i ansættelsesform, arbejdstid og måden at organisere arbejdet på.

Europæiske kortlægninger viser, at både arbejdsintensitet og jobautonomi har været stigende over en årrække, f.eks. gennem selvstyrende teams. Man kunne så tro, at jobautonomien kunne kompensere for det større pres, men et nærmere eftersyn viser, at det kun er i den helt umiddelbare arbejdsudførelse, de ansatte har fået mere at skulle have sagt. Virksomhederne har som middel til at øge produktiviteten delegeret kompetence og ansvar ned til den enkelte eller teamet, nogle har sågar fået „selvledelse“, samtidig med at arbejdskoncepterne i produktionen eller servicen er blevet stan-

Figur 2. Produktivitetsmodellens evige rationaliseringer betyder stadig flere arbejdsløse, mere stress og lavere produktkvalitet.

dardiseret, og kontrollen centraliseret. „Du bestemmer selv, så længe du er en succes“, som en bankdirektør er citeret for i en nylig undersøgelse (Knudsen m.fl.: *Medarbejderdeltagelsens betydning for arbejdsmiljøets kvalitet*, Aalborg 2009). Kravene, som skal drive arbejdsproduktiviteten i vejret, involverer medarbejdernes totale ressourcer i virksomhedens interesse, også ud over arbejdstiden. Arbejdslivet er blevet grådigt og grænseløst.

” At lave et ordentligt stykke arbejde betyder for de fleste mennesker også at lave noget, der er nyttigt for andre.

At lave et ordentligt stykke arbejde betyder for de fleste mennesker også at lave noget, der er nyttigt for andre. Det er tvivlsomt, om det opleves som særligt nyttigt blot at skrabe profit hjem til sin virksomhed – eller rettere dem, der ejer eller har aktier i den, og som for øvrigt kan finde på at sælge den i morgen. Dengang man havde et job, hvor man byggede et godt skib eller et hus, der var værd at bo i eller kunne give børn, syge eller ældre den omsorg, de havde brug for, var der god mening i arbejdet. Men hvis du under pressede arbejdsforhold blot laver en lille del af et produkt, der i øvrigt bliver fremstillet i Kina, til et marked, der egentlig ikke har brug for det, mister du meningen med at gå på arbejde. Eller hvis du bare skal sikre den størst mulige patientomsætning, elevomsætning, passageromsætning, godsomsætning, pengeomsætning osv. uden

Figur 3. Fagbevægelsen har været med til at sætte forbrugsevnen som det ultimative mål for arbejdsindsatsen.

hensyn til kvaliteten eller nytten af det du laver, taber du også meningen af syne. I stedet søger folk en mening i forbruget. Pisket af politikere, medier og markedsføring sættes forbrugsevnen som målet for arbejdsindsatsen.

Meningen med arbejdet og livet omsættes til omfanget af materielle goder og ny erhvervelser. Men det er en syg og uholdbar kompensation, og de fleste ved det godt.

Allerede Karl Marx havde fat i arbejdets skabende betydning for mennesker. Sociologen Richard Sennett har beskrevet, hvorledes den nye liberaliserede og globaliserede kapitalisme underminerer de traditionelle værdier og den håndværksmæssige eller professionelle stolthed, der trods alt kunne opretholdes under tidligere kapitalistiske produktionsformer. Men erfaringen om værdien af og glæden ved at kunne lave et ordentligt stykke arbejde er ikke forsvundet.

Det er erfaringen om uretfærdig behandling heller ikke, som sociologen Axel Honneth har vist.

Det er her, fagbevægelsen skal finde kraften til at tage kampen op mod kapitalens skalten og valten. En kraft som yderligere understøttes af, at flertallet af lønmodtagere ifølge mange undersøgelser godt er klar over, at det, de laver, langt fra er miljømæssigt holdbart. Hvis de fik lov, kunne og ville de ansatte gerne bidrage til at gøre deres arbejde og arbejdsplads grønnere: „Vi ville da ikke producere noget, vi ikke kunne drømme om selv at spise“ citerer Nielsen og Nielsen i Social Kritik således nogle ansatte i fiskeindustrien for at sige.

Heri ligger altså indholdet i den dialog, som fagbevægelsen skal ud og føre med medlemmerne på arbejdspladserne. I diskussionen af hvordan arbejdets indhold og mening kan generobres, og hvordan folks

kreative evner kan udnyttes til at øge den samfundsmæssige nytte af arbejdet, åbnes der et perspektiv om et bedre liv og en anderledes verden, som kan få medlemmerne til at lytte og tro på, at det nytter at engagere sig. Afmagtsfølelsen og rodløsheden er stor på arbejdspladserne, men troen på fællesskabet er der stadig, som den nyeste undersøgelse af fagbevægelsens medlemmer viser (Bild m.fl.: *Arbejdsliv og politik*, 2007). Fagbevægelsen kan give lusten til fællesskab orientering og være katalysator for at medlemmernes utilfredshed og indignation rettes mod konstruktive forbedringer af arbejdets mening og kvalitet. Hvis fagbevægelsen forstår at håndtere dette, har den et potentiale til at blive en vigtig medspiller i den kamp om økonomiens indretning, som uvægerligt vil komme, efterhånden som resourcekrisen spidser til, og den økonomiske vækst kaster mindre og mindre arbejde af sig. Den kan dermed sikre, at der skabes en mere attraktiv modbevægelse til kapitalens tøjlesløshed end fremmedhadet.

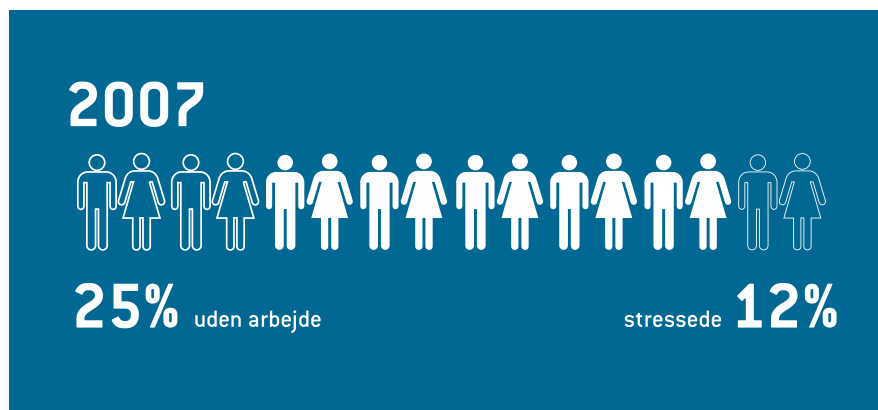
Et potentiale for mobilisering af medlemmerne

Bevægelsen skal komme fra neden, fra de ansattes egne erfaringer, forslag og initiativer, som skal næres og støttes af fagbevægelsen. At give arbejdet ny mening og indhold rummer et potentiale, der kan mobilisere de fleste lønmodtagere, fordi det udgør så stor en del af deres liv. Arbejdets kulturelle betydning kan ikke undervurderes, hverken i tidligere epoker eller i dag. For den enkelte er det foruden en livsnødvendighed også en

(mulig) skabende aktivitet med mulighed for selvrealisering, personlig udvikling og mening samt en social samværs- og danselsesform, der er afgørende for identitet og selvværd. Noget som forbrugerkulturen på ingen måde kan erstatte.

Omvendt er der ikke tvivl om, at de fleste på dagens arbejdsmarked bliver presset til at arbejde mere, end de egentlig har lyst til. Ifølge en undersøgelse fra 2008 (IFKA) ønsker 73% „kortere arbejdstid“ frem for „højere indtægt“ (IFKA-Analyse 2008). Kortere arbejdstid, så vidt muligt tilpasset folks individuelle behov, bør således være en del af fagbevægelsens strategi, og det er et oplagt svar på produktivitetssæset på arbejdspladserne, at rationaliseringsgevinster i stedet for øget indkomst og forbrug omsættes til nedsat arbejdstid. USA er det klareste eksempel på det modsatte. Her er arbejdstiden i gennemsnit øget konstant siden 1970'erne. Når fagbevægelsen i foråret 2010 lidt nølende sagde ja til S-SF-planen om at forlænge arbejdstiden med 12 minutter dagligt, var det nok mere ud fra ønsket om at komme på banen i det politiske spil end ud fra troen på, at det var medlemmernes ønske.

Men det er samtidig vigtigt at fastholde kampen for andre former for beskæftigelse, både fordi der er en mængde samfundsnyttige opgaver, der skal udføres, og fordi en masse, der står uden arbejde i dag, har brug for det. Måske svarer folk, at de vil arbejde mindre, fordi de i virkeligheden er utilfredse med arbejdets indhold, og det kan også være årsagen til, at så mange vælger en

Figur 4. I 2007 var ca. 25% af arbejdsreserven uden arbejde, mens 12% af alle mellem 25-66 år led af stress i hverdagen. Kilde: Danmarks Statistik og Sundhedsstyrelsen 2007.

tidlig efterløn.

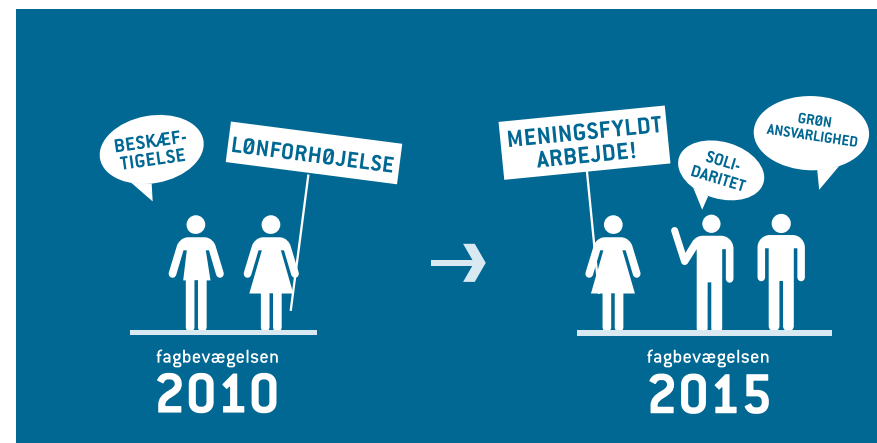
Inde i folks hoveder ville det være en kulturel kortslutning, hvis det at arbejde blev gjort til noget ligegyldigt, underordnet udfoldelsen i fritiden eller som borger i samfundet. Folks behov for arbejde, også erhvervsarbejdet, skal tages alvorligt, men det skal være et ordentligt og meningsfyldt arbejde. Hverken tanken om at arbejde mere eller fordele krisens byrder gennem nedsat arbejdstid uden at ændre ved arbejdets indhold er farbar.

En ny beskæftigelsespolitik i fagbevægelsen, som også er en politik for et nyt indhold i arbejdet, vil betyde, at der bliver plads til en god del af de mange, som er udstødt fra arbejdsmarkedet, netop fordi de ikke kunne holde til det meningsløse tempo. Flere og flere får for lidt tid, mens andre får for meget tid. Omkring hver femte i den erhvervsaktive alder står i dag uden arbejde.

Den aktuelle arbejdsmarkedspolitik retter sig alene efter virksomhedernes behov. „Vi brænder violiner for at holde dampmaskinerne i gang!“ siger sociologen Ulrich Beck og tilføjer: „De mest værdifulde menneskelige og naturlige ressourcer ødelægges for at holde et ikke længere fremtidsdueligt beskæftigelsesmaskineri i gang“.

Nye rammer for beskæftigelsen og arbejdets indhold

Et af de vigtigste mål for en ny beskæftigelsespolitik må være at få gjort op med produktivitetsræset og rationaliseringshysteriet ikke mindst i den offentlige sektor, hvor en stor del af det samfundsnyttige arbejde bliver udført. Produktivitetsmålinger og kontrol smadrer simpelthen de offentligt ansattes lyst til at udføre et ordentligt stykke arbejde, som alles velfærd er så afhængig af. Hjemmehjælpernes udførelse af egne

Figur 5. At se fagbevægelsen som katalysator for lønmodtagernes ønske om et ordentligt arbejde med mening i er en videreførelse af dens egentlige opgave: At sikre ordentlige og retfærdige arbejdsforhold under nye, historiske vilkår.

gøremål i arbejdstiden er nok det klareste udtryk for protesten imod det.

Men det kan også godt være, at arbejdet med at restaurere naturen, forbedre den kollektive transport og tage sig af syge og ældre ikke nødvendigvis skal udføres af kommune eller stat, men af nye strukturer og organisationer, som arbejder på et ikke-profitgivende grundlag. Denne „tredje sektor“, også kaldet „socialøkonomien“, udviser i andre lande et væld af forskellige organisationsformer. I Danmark har vi tidligere været gode til at oprette almennyttige foretagender, der gav os vand, elektricitet, uddannelse og meget mere. På denne måde kunne der skabes mange job. Derfor er det så vigtigt, at fagbevægelsen er en del af den modbevægelse, der skal sikre et socialt alternativ til vækstøkonomiens nedtur og i sidste ende forankre økonomien i samfun-

det igen. Det er ikke nogen naturlov, at et ordentligt arbejde med ordentlige rammer i form af lovbestemmelser eller overenskomster skal foregå i enten privat eller offentligt regi. Det kan også ske i regi af almennyttige selskaber, andelsforeninger mv.

” En ny og bæredygtig beskæftigelsespolitik kræver et begreb for arbejdsproduktivitet, der inkluderer kvaliteten af det udførte arbejde.

En ny og bæredygtig beskæftigelsespolitik kræver et større opgør med hele den

økonomistiske tænkemåde, der præger de politiske institutioner i dag. Det kræver et nationalregnskab, der ikke blot måler på økonomiske processer, uanset om de har samfundsmæssig nytteværdi eller ej, og det kræver et begreb for arbejdsproduktivitet, der inkluderer kvaliteten af det udførte arbejde. Den sociale stabilitet i samfundet kræver beskæftigelse. Beskæftigelse i en økonomi, som er underlagt kapitalens og især finanskapitalens herredømme, kræver økonomisk vækst i et ikke længere muligt omfang. Der er ikke anden vej for fagbevægelsen end at kæmpe for en anden udvikling, som indebærer bæredygtigt og socialt nyttigt arbejde. Det kan godt være, at nye job indenfor disse områder bliver til en lavere løn end hidtil, men det samme vil ske, hvis vi vælger at fortsætte ad det nu-

værende spor. Det vil også medføre mindre forbrug og skade vækstspiralen, men den skal der under alle omstændigheder findes et alternativ til.

Den foreslåede nye strategi for at opretholde beskæftigelsen vil til gengæld kunne skabe mere meningsfulde jobs og et bedre arbejdsliv, hvorfor den vil kunne retablere fagbevægelsen i en vigtig samfundsmæssig rolle. At se fagbevægelsen som katalysator for lønmodtagernes ønske om at bevare eller få et ordentligt arbejde og få mere mening i det er ikke en omtænkning af fagbevægelsens grundlæggende berettigelse og funktion. Det er snarere en videreførelse af dens egentlige opgave: At sikre ordentlige og retfærdige arbejdsforhold under nye historiske vilkår.

Anbefalet videre læsning

Kurt Aagaard Nielsen og Birger Steen Nielsen: *En solidarisk økonomi*. Social Kritik nr. 112, 2007.

Tim Jackson: *Prosperity without growth: the transition to a sustainable economy*, Sustainable development commission UK, 2009.

Al Gore: *Vores valg*. Information, 2009.

Richard Sennett: *Det fleksible arbejde*. Hovedland, 1999.

Richard Sennett: *Den nye kapitalisme*. Hovedland, 2007.

Axel Honneth: *Kampen for anerkendelse*. Reichelt, 2007.

Ulrich Beck: *Fagre nye arbejdsverden*. Reitzels, 2002.

KRISTINE CECILIE HOLTEN-ANDERSEN

Arkitekt MAA, udøvende landskabsarkitekt og mangeårig græsrodsaktivist.

Jeg har altid været et barn af naturen. Det var rædslerne fra tv-transmitterede oliekatastrofer, regnskovsfældninger og andre naturødelæggelser, der i sin tid motiverede mig til at blive græsrodsaktivist. Jeg har siddet 5 år i redaktionen på tidsskriftet SALT og var med til at lave Klimaforum09 i København. Gennem mit fag, mit politiske engagement og min lidenskab for natur og friluftsliv er jeg blevet bevidst om den stadigt tilspidsende konflikt mellem vores vækstsamfund og den natur, vi lever i og af. Omvendt ser jeg også et rungende potentiale i arbejdet for at overkomme denne konflikt. I min artikel i denne bog skriver jeg om både konflikten og mulige veje ud.

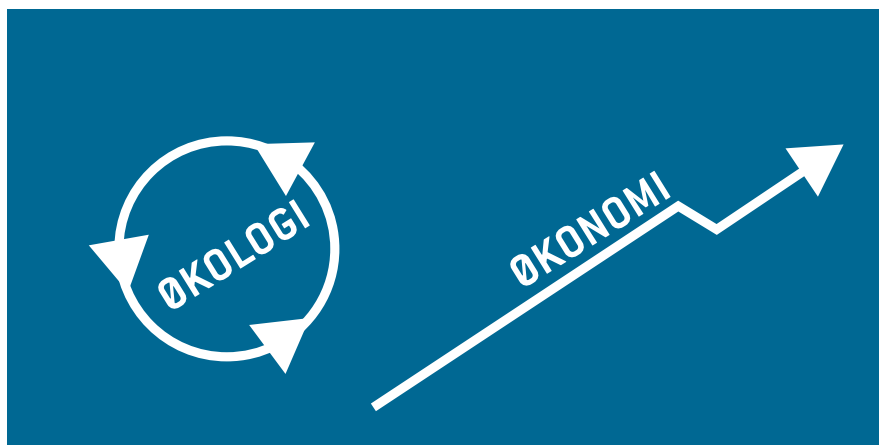
FREMTIDENS ARKITEKTUR ER LANDSKAB

AF KRISTINE CECILIE HOLTEN-ANDERSEN Måden vi indretter byer og bygninger på er afgørende for, hvordan vi forstår og behandler verden. Arkitektur og byplanlægning spiller derfor en nøglerolle i omstillingen til et samfund, der respekterer naturens og menneskets grænser. Den abstrakte og formalistiske arkitekturtradition i Vesten udgør hjørnestenen i et samfund med grænseløs økonomisk vækst i evig konflikt med naturen. I opgøret med vækstsamfundet må vi udvikle en konkret, stoflig og stedsbunden arkitektur, der formår at spille på hold med naturen frem for at støde den fra sig. Kristine Cecilie Holten-Andersen giver i denne artikel sit bud på, hvordan arkitekturen med afsæt i landskabet kan bygge bro mellem ældgamle modsætninger og fungere som trædesten til en grøn fremtid.

Vi lever i to verdner. Vi lever i et samfund drevet af et økonomisk system, som bygger på fortsat vækst og ekspansion. Men vi lever også i en natur og et økologisk system, som er begrænset og bygger på recirkulering og balance. Vores to parallelle verdner er altså grundlæggende modstridende, men så længe det første system har kunnet trække kredit på det andet, har vi undladt at tage stilling til denne konflikt. Denne kredit er nu ophørt, og konsekvenserne er fatale – det økologiske system lider umådelig overlast, og det er tydeligt, at vi ej længere kan fortsætte ad denne løbebane. Vores måde at

bo, transportere, brødføde og producere på forvolder uoprettelige sår på den verden, vi bor og færdes i og undergraver de ressourcer, vi lever og producerer af.

Hele klima- og miljødebatten handler om at finde en løsning på dette centrale problem. Og mange kreative forslag er på tegnebrættet. Der er dem, der mener, at vi i bæredygtighedens hellige navn må sætte ind med natur-“forbedrende” tiltag som genmodificerede organismer, kunstigt kød fra bioreaktorer eller Lomborgske skyproducerende superskibe. Der er dem, der påstår, at vi kan trods alle naturlove og af-

Figur 1. Den økonomi, samfundet bygger på, strider imod det økologiske system, vi er afhængige af.

koble de to systemer, sådan at vores forbrug fortsat kan vokse, uden at det kræver flere ressourcer eller skaber mere forurening. Og endeligt er der dem, der mener, at menneskets aktiviteter på jorden er så ødelæggende, at vi gradvist bør lukke og slukke for civilisationen.

Integration og tilpasning

Men der er også en fjerde vej at gå. Vi skal hylde civilisationens evne til at tilpasse sig ændrede vilkår, i stedet for at bilde os ind at vi må forandre vilkårene for at overleve. Vi må indse, at selvom vi kan sende mennesker til månen, studere galakser milliarder af lysår borte, kloner får og dyrke nye organer fra stamceller, så har vi i bund og grund ikke noget at skulle have sagt over for det delikat afbalancerede klima og økosystem, der er skabt gennem millioner af års evolution. Naturen kan ikke kontrolleres og

styres, derfor er vores eneste alternativ det modsatte af styring og kontrol – nemlig tilpasning og integration. Vi må begynde at forstå, at vi kun lever i én verden, og vi må komme den mentale adskillelse mellem civilisationen og verden til livs. Vi er altså slet og ret nødt til at tilpasse det system, vi selv har skabt – kulturen – så det harmonerer med den natur, vi er blevet givet. Det betyder først og fremmest et opgør med det økonomiske vækstparadigme, som ophøjer kulturen til det absolutte mål og forhindrer os i at se naturen og økologien som andet end ressourcer for vækst, mens den i virkeligheden er grundlag for liv.

Opgør og omvæltning

Selvom den nødvendige udvikling først og fremmest afhænger af en omstrukturering af det økonomiske system, er det imidlertid ikke en opgave, vi kan overlade til økono-

merne alene. For vi kan ikke ændre de samfundsøkonomiske strukturer uden at flytte den bagvedliggende tankegang, der har banet vejen for den væksts spiral, der fører til rovdrift på vores naturgrundlag. Dermed betyder tilpasning og integration også opgør og omvæltning. Og det er primært et opgør med de samfundsstrukturer, som giver vor tids privilegerede deres privilegier og holder dagens magthavere ved magten. Det er derfor vanskeligt – for ikke at sige umuligt – for netop dem at skabe de nødvendige forandringer, hvorfor vi i klimaspørgsmålet netop oplever vores magthavere som reelt handlingslammede og umotiverede over for løsningen af klodens største udfordringer. Vi kan ikke forvente, at den nødvendige udvikling vil bæres frem oppe fra. Desuden er den økologiske omvæltning, som John Holten-Andersen skriver i denne antologi, også et opgør med en diskurs, som er dybt aflejret i vores sprog og kultur. Vi kan derfor heller ikke forvente, at debatten om den nødvendige forandring vil vokse frem på den bestående mediedagsorden

Vejen ud af vækstparadigmet må således først og fremmest gå gennem konkrete initiativer, ændret praksis og reel handling. Vi må få øje på de konkrete „broer“, der allerede knytter systemerne sammen, for det er dem, vi skal starte med at gå over.

Arkitekturen som formidler mellem samfund og natur

Arkitekturen kan bygge sådanne broer. For indretningen af samfundets bebyggelser og infrastrukturelle systemer spiller en kerne-

rolle i omdannelsen af vores samfund.

Vores byggeri – fx i Danmark – står for ca. 40% af den samlede kuldioxid-udledning, hvis vi medregner både etablering og anvendelse. Men byggeri og anlæg er indirekte skyld i en endnu større del af de samlede udledninger og det samlede ressourceforbrug, hvis man medregner transport, forbrug, produktionssystemer og meget andet, som arkitekturen og byplanlægningen har indflydelse på, jf. Petter Næss' artikel om byplanlægning og transport i denne antologi. Halvdelen af verdens befolkning bor nu i byer, og dermed er vores bystrukturer i færd med at udvikle sig til enorme, ressourcekrævende systemer, der er skyld i størstedelen af den samlede forurening. I hvert fald så længe vi ikke formår at få økologien og bymiljøet til at spille på samme hold.

” Arkitekturen, og måden vi indretter os på i verden, er afgørende for, hvordan vi forstår og behandler verden.

Arkitekturen og det fysiske miljø er desuden stærkt adfærdspåvirkende. Som både Toke Haunstrup Christensen og Inge Røpke skriver i denne antologi indbygges vores handle-mønstre gradvist i „samfundets arkitektur“. Det gør det vanskeligt at ændre kurs, da vores fysiske verden er designet efter vores dårlige vaner. Men modsat har

arkitekturen og planlægningen også potentiale til at bryde med de destruktive handlemønstre og skabe grundlag for nye, gode og fordrende praksisser – både på hverdagens lavpraktiske niveau og på det værdimæssige plan. Arkitekturen, og måden vi indretter os på i verden, er nemlig afgørende for, hvordan vi forstår og dermed behandler verden. Den vestlige arkitektur-praksis er stærkt præget af en dualistisk forståelse, som splitter vores verden i modsætningsparret kultur-natur. Videnskabens stadigt mere abstrakte og reduktionistiske forståelse af verden går hånd-i-hånd med en dualistisk arkitektur-praksis. Arkitekturen opererer som om, verden består af to parallelle rum, mens bebyggelser og landskaber i realiteten er ufravigeligt sammenvævede. Vi må begynde at forstå, at kultur og natur i udgangspunktet slet ikke er et modsætningspar, men en dialektisk relation. Vi må genskabe en arkitektur-forståelse, hvor arkitekturen ikke begribes som noget, der alene hører kulturen til, men snarere som et medium mellem samfund og natur. En måde hvorpå vi nænsomt indretter os i verden ved at kultivere den.

Arkitekturens historie

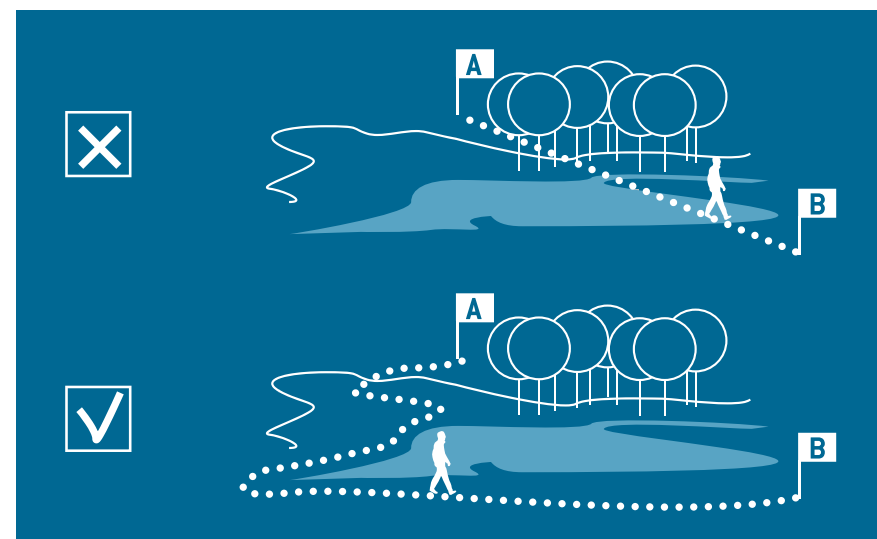
For at forstå adskillelsen af kulturens og naturens rum er det nyttigt med et tilbageblik på den vestlige arkitekturhistorie. Overordnet set kan vi beskrive vores fysiske verden med tre begreber: Sted, stof og bevægelse. Stedet er udspændt i et givent rum, stoffet optager en given form, og bevægelsen foregår over en given tid. Stedets rum,

stoffets form og bevægelstens tid er betingelserne for vores fysiske virkelighed og dermed arkitekturen. Arkitekturens praksis er gennem historien gået fra en pragmatisk tilgang til en teoretisk forståelse, hvori begrebsparrene sted/rum, stof/form og bevægelse/tid gradvist er blevet splittet. Og den stedspecifikke, stoflige og legemliggjorte arkitektur er blevet trumfet af en abstrakt, formalistisk og repræsentativ arkitektur.

For det „primitive“ menneske blev omgivelserne opfattet som sted, stof og bevægelse. Lascaux-Grotten i Frankrig fungerede som tidligt bosted og her findes nogle af de ældste kendte hulemalerier fra ca. 14.000 f. Kr. Hulens rumlighed er flydende – her er ingen prioriterede retninger eller rette planer. Det rumlige fravær af hierarki og orden sammenholdt med hulemalerierne giver os en idé om, hvordan tegneren har oplevet verden: Jagtbyttet er tegnet som sammen-smeltede figurer i én dynamisk og glidende bevægelse uden orientering, indbyrdes positionering eller afgrænsning i tid.

Arkitektur som sted

Den officielle arkitekturhistorie tager som regel udgangspunkt i de først kendte menneskelige bebyggelser fra 8.000 år f. Kr. Det er cirkulære lerhuse, hvis enkle formgivning er et resultat af, at mennesket har rejst sig på to ben og har opnået den enestående evne til at orientere sig i 360 grader rotation omkring egen lodlinie. De cirkulære bygværker forholder sig til en lodret centerakse som den eneste rette linie i rummet, mens menneskets horisontale bevægelse

Figur 2. Når man færdes i terræn er den korteste vej fra A til B aldrig en lige linie.

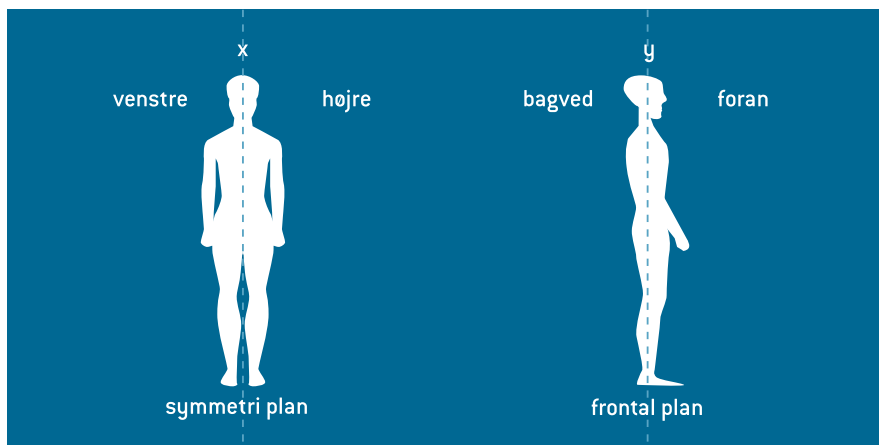
ingen prioriterede retninger har. Mennesket bevæger sig konsekvent af den vej, som giver mindst modstand. Landskabets topografi, hydrologi, geologi samt flora og fauna afgør, hvor fødderne sættes, og stien trækkes – og den korteste vej fra A til B er aldrig en lige linie (se figur 2).

Arkitektur som position

Senere begynder vi at inndele rummet i sektioner. Mennesket står på to ben, og det plan, der deler menneskekroppen i et foran og bagved (frontalplanet) samt det plan der deler kroppen i et højre og venstre (symmetriplanet), skaber en inddeling af rummet omkring os i et „foran“, „bagved“, „højre“ og „venstre“. Dermed kan vi pludselig inndele vores omgivelser i et regulært

retvinklet system og udspænde et regulært horisontalplan mellem akserne „fremad-bagud“ og „højre-venstre“.

Arkitekturen ændrer derigennem væsen; fra at være en udmærkelse af et særligt sted til at blive en udpegning af en bestemt position i et større system. Sådan som vi f.eks. kan genfinde i bebyggelserne fra det gamle Egypten fra 3.000-1.000 år f. Kr. Men når det retvinklede system oversættes til arkitektur, bliver det mere end en måde at orientere sig på. Det bliver en måde at bevæge sig på og således også en måde at målsætte afstande og opdele tiden på. Hvor verden før var et uprioriteret og flydende rum, hvor rum og sted, stof og form, legeme og tid var ufravigeligt sammenvævede, har vi nu banet vejen for at kunne tænke

Figur 3. De kropsgivne akser – foran-bagved og højre-venstre – udgør grundlaget for den geometrisk-abstrakte forståelse af verden.

rummet uden stedet og tiden uden legemet, der bevæger sig.

Arkitektur som system

Ud fra den retvinklede forståelse af verden grundlægger antikkens græske filosoffer og matematikere den moderne geometri og den abstrakte rum-, form- og tidsforståelse. Euklids plangeometri bygger videre på adskillelsen af rum og sted. Og Aristoteles fastslår, at form kan skilles fra sine stoflige egenskaber, mens han med sine berømte ord: „Tid er altså ikke bevægelse, men den henseende, hvori bevægelsen kan tælles“ påstår, at tid er spaltet fra og hævet over bevægelse og det legeme, der bevæger sig. Den græske og romerske arkitektur arbejder med disse temaer i mange år, men det er først i renæssancen, at antikkens matematiske idealer for alvor oversættes i den byggede

arkitektur. Det er opdagelsen af centralperspektivet, der sætter skub i tingene. Den perspektiviske gengivelse af verden skaber idéen om et rumsystem, der ikke forholder sig til de rumlige elementers komposition eller position, men kun til sigtelinie og horisont. Gennem eksempelvis barokken arbejder de franske havearkitekter med gigantiske anlæg bygget op omkring sigtelinier og perspektivforskydninger, heraf er Versailles-slottets have nok det mest kendte eksempel.

To hundrede år efter perspektivets opdagelse udgiver René Descartes i 1637 sit hovedværk „La Géométrie“ (Geometrien). Endeligt løftes også den menneskelige krop og sigtelinie ud af rumforståelsen, og idéen om rummet som fuldstændig uafhængigt af sine fysiske afgrænsninger opstår. Resultatet er den absolutte, rumlige abstraktion

– forståelsen af vores verden som udspændt i et kartesisk koordinatsystem gjort af tre på hinanden vinkelrette og uendeligt udstrakte akser.

Et virkelighedsfjernt rum

Det kartesiske koordinatsystem er et homogent og logisk tænkt rumligt system. Et system som godt nok bygger på en linearitet, der stammer fra menneskets orienteringsakser, men det er ikke et rum, vi kan opleve, og det er ikke et rum, vi kan leve i. Du kan dissekere og beskue verdens enkelte dele hver for sig i koordinatsystemet, men du kan aldrig gribe verden gennem det. Det er ikke kroppens eller naturens rum. Det kartesiske rum er udelukkende et kvantitativt rum, abstrakt og stedsløst, og dermed et rum hvori form optræder uden stof, og hvor tid eksisterer uafhængigt af bevægelse og det legeme, der bevæger sig. Enhver kan forstå, at dette er en absurd forsimpelse af verden. Ikke desto mindre er det det rum, arkitekterne projekterer i.

Denne forsimpelse er samtidig en værditømning af verden. Den kvantitative forståelse af verden er en idé om en verden, som er ren udstrækning – og dermed uden værdi. Værdien opstår først, når mennesket aktivt gennem kultivering, design og udvikling genforener de begrebspar, vi har splittet. Altså når vi konstruerer et sted, formgiver stof og giver tid til bevægelse.

Det billige skidt

Descartes reducerer således naturens rum til „res extensa“ og ophøjer kulturen/

bevidstheden til „res cogitans“. Det har forårsaget, at vi forstår kultur og natur som adskilt i to gensidigt uafhængige rum. Naturen betragtes som statisk og død materie, mens kulturen er levende og dynamisk ånd. Det givne liv og den levende verden forstås som „ren udstrækning“, hvorfor hensyntagen til habitater, økosystemer, miljømæssige og klimatiske forhold per definition må vige for hensynet til byggeri, infrastruktur og økonomi. „Naturen“ er jo bare det, der er uden for kulturen – altså det vi endnu ikke har designet og udmærket. Den urbaniserede kultur opfattes som et „indenfor“, mens naturen/vildniset/udmarken bliver et ukvalificeret „udenfor“ – „det billige skidt“, som Otto Gelsted ironiserede.

Enheder frem for helheder

Videnskabens påstand om, at verden kan dissekere ned til individuelt afgrænsede enheder, der frembringer individuelt afgrænsede årsager, som herefter udløser individuelt afgrænsede virkninger, er blevet oversat til den vestlige arkitekturs fokus på netop enheden frem for helheden, både som motivreference og som planlægningslogik. Fokus har været rettet mod bygningen som det sluttede og præcist afgrænsede arkitektoniske objekt eller på bebyggelsen som det afgrænsede volumen mod naturens ukontrollerede virvar. Arkitekten tænker sin bygning som „færdig“, når den er bygget – men det er jo først da, at den begynder sit liv! Vi ser dette fokus slå igennem især i den modernistiske arkitektur, men de sidste 10 års byggeboom har mere end nogensinde før

resulteret i det ene velafgrænsede ikonbyggeri efter det andet. Objekter, som hverken interagerer med det landskab, de er bygget i, den by de er en del af eller de mennesker, der skal leve i dem.

” Arkitekten tænker sin bygning som „færdig“, når den er bygget – men det er jo først da, at den begynder sit liv.

Når byen bliver større end landet

Med den økonomiske vækst har vores enhedsfokuserede arkitektur koloniseret mere og mere af naturens rum. I dag har vi nået en situation i det centrale Europa, hvor vi ej længere kan betragte de urbane miljøer som isolerede øer, men må begynde at forstå dem som ét stort netværk – én stor by, hvori der findes øer af fødevareproduktionslandskaber, transportlandskaber og rekreative landskaber. Vi kan ikke længere opretholde en illusion om et landskab bestående af „by og land“ som to adskilte størrelser. Og vi må samtidig begynde at erkende, at den logik, vi de sidste hundrede år har bygget byer efter, ikke kan anvendes på så store arealer uden, at det har alvorlige konsekvenser. Selvom vi har fået dæmmet op for meget af de europæiske industriers frygtelige forurening gennem røg, spildevand og dumping, er der stadig mange problemstillinger, hvor hele vores rationelle

planlægning har spillet fallit. Eksempelvis har landbrugets omfattende dræning og rør- og kanallægning af vandløb smadret den fine balance, hvormed store vandmængder kan optages og tilbageholdes i marskområder og våde enge – med den konsekvens at vi oplever stadigt stærkere oversvømmelser og udvaskning af næringsstoffer fra jorden, som fører til forurening af vandløb og søer, fiskedød og ødelagte vandreserver. Udbygningen af motorvejsnettet indebærer en opsplitning af vores landskab i stadigt mindre enheder, som spærrer vigtige faunapassager og forarmer vores økosystem. Den bymæssige belejring af landskabet og landbrugets opdyrkning af traditionelle marginaljorder betyder, at værdifulde habitater erstattes med stadigt større monokulturelle landbrugsenheder, som resulterer i, at den biologiske mangfoldighed forarmes. Og de monokulturelle vilkår og den økologiske forarming baner vejen for sygdomsepidemier, insektangreb og invasive arter, som rammer både vores fødevareproduktion og vores rekreative landskaber. For nu bare at nævne nogle få problemstillinger.

Fødekammer og losseplads

Gennem splittelsen af kultur og natur har vi banet vejen for vores blinde rovdrift, fordi naturen altid har måttet vige for kulturen. Groft sagt har vi reduceret vores natur til ren fødekammer og losseplads for byernes befolkninger, og det i en grad så begge funktioner er begyndt at undergrave vores livsgrundlag. Det handler ikke kun om, at

vi skal blive bedre til at holde hus med vores ressourcer og indskrænke vores affaldsproduktion. Det handler grundlæggende om, at vi skal finde ud af at leve med naturens gaver, men også med dens begrænsninger. I arkitekturen og planlægningen handler det om at gøre op med den traditionelle metodik. Vi må finde veje til at begribe vores natur og økosystem som en sart, værdifuld allieret, sådan at vi kan forstå og tilpasse os forandringer på en frugtbar måde. Vi skal forstå vores verden som en kvalitativ sum af sted, stof og proces. Frem for at se naturen som noget vi „bygger oven på“ eller fortrænger til fordel for byen, skal vi begynde at opfatte de to elementer som ét integreret landskab, hvor byen også er organisme, og hvor naturen også er kultur.

Det er en gigantisk udfordring, men det er ikke håbløst. For selvom den mentale adskillelse af kultur og natur kan spores langt tilbage i historien, kan vi også finde talløse beviser og tegn på, at vi i høj grad stadig er dybt integreret i naturen og den kropslige verden. Det er disse tegn, vi skal få øje på – det er de trædesten, vi skal benytte os af.

” Frem for at se naturen som noget vi „bygger oven på“ eller fortrænger til fordel for byen, skal vi begynde at opfatte de to elementer som ét integreret landskab.

Trædesten og faldgruber

Arkitekturen bør tage udgangspunkt i landskabet, forstået både som rum og sted, form og stof, legeme og tid. By og land bør angribes som et integreret system, hvor byens og naturens forskellige funktioner og behov betragtes som overlejrende lag i et komplekst og foranderligt landskab. Opmuntrende nok er disse temaer toneangivende i tidens arkitekturdebat. Men vi må være på vagt, for selvom problemstillingerne, der arbejdes med, er de rigtige, findes der mange „falske“ løsninger. Det hænger sammen med vores tendens til ikke at forstå arkitektur som aktive „værker“, men derimod som et færdigt og passivt objekt. Og det hænger sammen med en tendens til at behandle bæredygtighed efter en række uafhængige tematikker og enkeltløsninger i stedet for at angribe helheden. Denne tankegang afspejles i hele vores planlægningsmæssige praksis, vores byggepraksis, vores driftspraksis, vores certificeringsordninger osv.

Ørestaden er et skræmmeeksempel på, hvad der sker, når bæredygtigheden oversættes til specifikke enkeltdele (regnvandsopsamling, kollektiv trafik, energificering) uden at ændre den måde, byens funktioner og stofskifte organiseres på. Resultatet er gode intentioner bygget i beton, men uden reel værdi og med fatale konsekvenser for bylivet i bydelen. Vi skal være meget opmærksomme på ikke at fortabe os i en tankegang, der fokuserer isoleret på den enkelte bolig eller det enkelte byggeri, og som ofte placerer ansvaret på den enkel-

te forbruger. Det er ikke superoptimering af enheder, men helhedsløsninger, der er interessante. Det er først, når vi begynder at betragte vores hjem, vores arbejdsplads, vores by, vores fritidslandskaber, vores transportlandskaber, vores fødevarelandskaber og vores naturressourcer som ét sammenhængende landskab – ét system – at reel bæredygtighed og et egentlig opgør med vækstparadigmet er muligt. Målet om at skabe bæredygtige byer skal gøre vores arkitektur bedre og mere levende – ikke undergrave bylivet med formelle enhedsløsninger.

Hvis det skal lykkes, må vi forstå, at verden er ét stort flow af stof i forskellig form

og fase. I den arkitektoniske praksis skal vi altid tage udgangspunkt i det stedsspecifikke landskab ud fra parametrene: Morfologi (dvs. formlære), stofskifte, klimatiske forudsætninger og funktionsmæssige behov. Og vi må behandle dem som tidlige faktorer – altså altid tage højde for årstiders skiften og døgnets rytme, men også tænke i drift, holdbarhed samt fleksibilitet overfor fremtidens endnu ukendte behov.

Morfologi

Først må vi udfordre arkitekternes fokus på objektet og insistere på, at hver en bygning, hvert et vejprojekt, hver en byplan er del af en urban og landskabelig kontekst. Derfor

Figur 4. Modelfoto. City of Culture i Santiago de Compostela, af arkitektfirmaet Peter Eisenman Architects.

Figur 5. Operaen i Oslo. Arkitektfirmaet Snøhetta. Foto: Julius Gonzales.

Figur 6. Plantegning over Museum of Contemporary Art i Kanazawa, Japan, af arkitektfirmaet SANAA.

skal byens rum forstås som overlejringer af landskab og historie. Det kræver et opgør, for arkitektfaget bærer rundt på den tunge

arv efter modernisterne, som dyrkede motiverne: „hus på flade“ og „funktion ved siden af funktion“. Det kontrastfulde forhold mellem bygning og landskab har i den grad præget arkitekturen, men de senere år er en anden dagsorden begyndt at slå igennem. Fletning og forskydning er de nye temaer, og den traditionelle skarpe grænse mellem hus og landskab bliver udfordret i mange moderne byggerier.

En ny vilje er på vej frem i samtidens arkitektoniske diskurs. Vi finder tendensen blandt de fremmeste arkitekter og de mest præstigefyldte projekter. Eksempelvis når den amerikanske stjernearkitekt, Peter Eisenmann, tegner et million kvadratmeter stort nyt universitets- og kulturkompleks i Santiago de Compostella i Spanien (se figur 4), som var det et gigantisk tærtestykke

udhugget af den eksisterende bjergside og løftet op som tag. Eller når den succesrige norske arkitektgruppe Snøhetta i Oslo bygger en Opera (se figur 5), der stiger op af havet og ligner et funkende isbjerg med ramper og skrånninger, der får bygningen, byen og havnen til at smelte sammen i motiv og brug. Eller som når den japanske arkitektduo SANAA bygger deres transparente og flydende rum, som ikke integrerer sig i landskabet, men slet og ret er landskab (se figur 6).

Stofskifte

De nævnte formforsøg er sympatiske og opmuntrende, men selvom der arbejdes med det landskabelige motiv, har mange af bygningerne imidlertid tendens til at fremstå som fastfrosne og afsluttede objekter. Problemet er, at arkitekterne isolerer deres integrationsprojekt mellem natur og kultur som rumlige og formmæssige forsøg. Vi er også nødt til arbejde med den stoflige og den tidslige integration.

Grundlæggende set er den stoflige problematik enkel: Vi bruger for mange ressourcer og producerer for meget affald. I processen mod en bæredygtig omstilling må vi nå længere end de sidste årtiers mislykkede forsøg på at spare på ressourcerne og forurene så lidt som muligt. Vi må kigge på stofstrømmene i vores urbane og rurale landskaber og dermed redefinere, hvad vi betragter som ressourcer, og hvad vi betragter som affald. Vi skylder hver dag uanede mængder næringsstoffer ud i kloakken og hælder værdifulde ressourcer i forbræn-

dingsanlægget – spildevand og husholdningsaffald er en potentiel guldgrube, men vi har slet ikke formået at systematisere vores genanvendelse på trods af, at det har været på tegnebrættet i 40 år.

Og dog kan vi vende blikket mod det, vi kalder den tredje verden og se eksempler på, at tingene kan gøres markant anderledes. I Bogota, Mumbai og Cairo eksisterer et super-effektivt recirkuleringssystem, hvor stort set intet går til spilde. Det er den store underklasse, der lever af at samle, sortere og genanvende affald. I dag foregår dette under helt urimelige forhold, men med få midler kunne man gøre arbejdet sikkert, socialt bæredygtigt og sundhedsmæssigt forsvarligt. Stofskifte-problematikken er dog et meget kompliceret problem for alvor at få skovlen under. På det globale marked foregår varekredsløbet gennem uoverskuelige strømme og med ringe mulighed for regulering. Affaldsproblemet begynder hos producenten, og derfor er det meget vanskeligt at gøre noget reelt ved problemet, før man kan gøre noget politisk ved vareudbuddet. Ansvar for genanvendelsen kommer som regel til at ligge hos borgerne, og succesen står og falder med deres engagement og goodwill. Men her kan stadig gøres meget, mens vi venter på reformer, selv i den industrialiserede verden. Det australske „Halve Garbage Waste Program“ fra 2008 i byen Frankston går f.eks. ud på at oprette lokale komposteringsanlæg og ormefarme, hvor borgerne kan aflevere deres køkkenaffald. Affaldet omdannes til muld, der bliver brugt i nye, lokale byhaver.

Programmet er en stor succes og har reduceret bydelens affaldsproduktion til det halve, mens et bedre bymiljø og lokalt sammenhold har været positive bivirkninger.

Cubas økologiske revolution fortæller os, at landbrug og fødevarerproduktion kan foregå under helt andre vilkår end i Europas gennemindustrialiserede landbrug. Da Sovjetunionen brød sammen, stod Cuba i en situation, hvor de måtte revolutionere deres konventionelle industrilandbrug fra den ene dag til den anden. Mangel på olie og leverancer af kunstgødning resulterede i, at fødevarerproduktionen blev omlagt til at foregå så tæt på byerne som muligt samtidig med en omlægning til økologi. Overskudsarealer i byerne blev omdannet til „Organopónicos“ – byhaver – der tilføres næringsstoffer fra husholdningernes dagrenovation. Sådan har man skabt lokal beskæftigelse og ny vitalitet i byerne.

Indenfor vandsektoren findes der også særdeles gode eksempler. I Berlin er man, drevet af nødvendighed og gode hensigter, gået foran i udviklingen af byens vandsektor. Manglen på rent grundvand har presset de lokale myndigheder i Berlin til i dag at rense spildevandet så godt, at det pumpes direkte fra sidste rensningsstation – et stort vandreservoir i byen – ud i hannerne igen. Og ved Potsdamer Platz har man udviklet systemer til opsamling af regnvand i grønne hustage, underjordiske vandcisterner og kanalsystemer i bydelen. Vandet bruges lokalt til toiletskyl og forsyner bydelens brandhaner, samtidig med at systemerne hindrer overbelastning af et i

forvejen presset kloaksystem ved regnskyl. Samtidig er kanalerne en rekreativ nerve i bydelen, og systemet er hjemsted for et rigt plante- og dyreliv.

Vi kan sagtens bruge de gode erfaringer fra vandsektoren til byens andre stofkredsløb. Men sektorens succes skyldes netop, at vandet – til forskel fra andre ressourcer – udgør et lokalt, både synligt og lukket kredsløb. Vi må derfor først og fremmest stræbe efter at gøre alle stofkredsløb så lokale, lavteknologiske og lukkede som muligt for at sikre den rette stofflige integration mellem by og natur.

Klima

Udover den morfologiske og stofflige integration mellem vores urbane og rurale landskaber er vi også nødt til at forholde os til de klimatiske forudsætninger. I dag bruger vi kolossale mængder energi til at opvarme og nedkøle vores bygninger til en temperatur på 20-25 grader celsius. Den schweiziske arkitekt, Philippe Rahm, der har rejst verden rundt med sin udstilling om et „atmosfærisk hus“ fra 2008 (se figur 7), kalder på et opgør med vores klimatiske homogenisering af verden.

Hvorfor skal alle vores inderum have en konstant temperatur, når de aktiviteter vi foretager os i de pågældende rum er meget forskellige og derfor forudsætter forskellige komforttemperaturer? Philippe Rahm fortæller, hvordan man på sproget som f.eks. arabisk og fransk stadig bruger ord for boligens forskellige rum, der refererer til deres klimatiske egenskaber. Men med industria-

Figur 7. Udstilling 'Det Atmosfæriske Hus' af Philippe Rahm architectes, Louisiana Museum, Denmark, 2009. Photo: Brøndum & Co.

liseringen skabte den vestlige modernisme idéen om et homogent indeklima på 20 grader celsius og 40% relativ luftfugtighed.

I Rahms udstilling om det atmosfæriske hus vises en rumlig skitse over, hvordan boligen kan indrettes gennem en lodret fordeling af boligens funktioner og dermed udnytte luftstrømmenes naturlige vekselvirkning mellem kulde og varme, tørt og fugtigt. Rahm åbner vores øjne for en mere flydende forståelse af inde- og udeklima. Men hvorfor stoppe ved boligen? Denne forståelse kunne med fordel udvides til at omfatte hele byen. Tænk hvis vi kunne beskrive hele byen over ét klimatisk spænd, med varme, kolde, fugtige, tørre, lyse og mørke zoner. I feudalsamfundet blev mange gårde bygget, så stald og stuehus var sammenhængende – sådan at dyr og

mennesker kunne få gavn af hinandens varmeproduktion. Denne energidelingsmodel kan vi oversætte til moderne vilkår ved at finde måder, hvor vi eksempelvis kan udnytte overskudsvarme fra elektronik eller nyde naturlig nedkøling fra byens vandmiljøer. Graver vi i historien, er det ikke svært at finde eksempler på løsninger, hvor funktioner blandes, og hele byer indrettes i en klimatisk symbiose. I arabiske ørkenbyer finder vi f.eks. en solorienteret byplan, der har smalle gadeprofiler og mange vindtårne, som tilsammen skaber mest mulig skygge og bedst mulig afkøling.

Skal vi nå til en optimal udnyttelse af naturlige og stedsspecifikke klimatiske betingelser, må vi begynde at opfatte vores byer og bygningsmasser som sammenvævede organismer, der indgår i en klimatisk

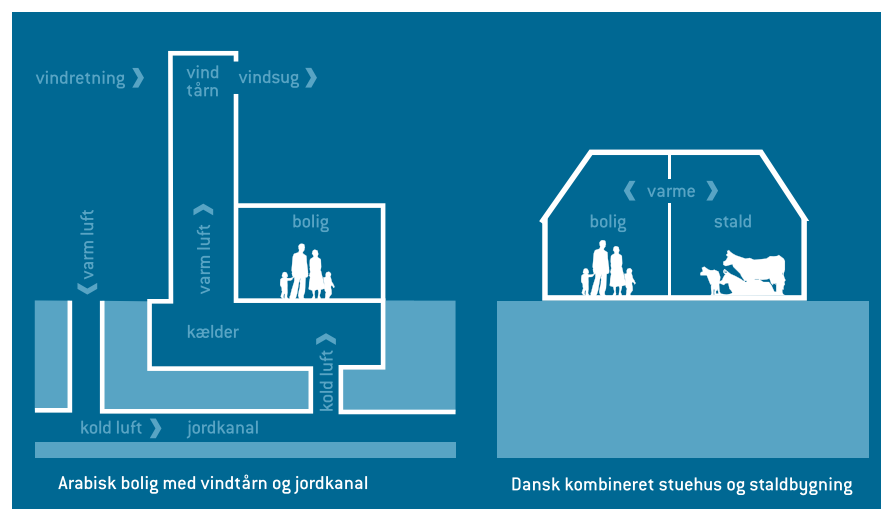
symbiose, i stedet for at byen er summen af adskilte inde- og udeklimaer. I stedet for at energioptimere hver bolig for sig bør vi udvikle vores rumligheder, så funktioner kan sammenstilles efter deres klimatiske behov.

Byens liv

Udover de fysiske og klimatiske forudsætninger danner vores byer jo også ramme om liv, der skal leves. Den sociale bæredygtighed er en afgørende faktor, når vi vil udvikle bæredygtige byer. Hvis byen ikke er attraktiv at leve i, kan det være ligegyldigt, hvor bæredygtig den er. Der er desværre en risiko for at glemme urbaniteten og de sociale aspekter i jagten på bæredygtighed. Visse arkitekter og planlæggeres forsøg på at løse de klimatiske og stofskiftemæssige problemer i byen resulterer i elitære og forstemmende løsninger. „Masdar“ – den nye „kulstof- og affaldsneutrale by“ i De Forenede Emirater, der skal huse op imod 50.000 indbyggere, er under udvikling efter masterplan af tegnestuen Foster & Partners. Det er et imponerende milliardprojekt, der skal fungere som eksempel på, at det er muligt at skabe byer uden kuldioxid-udslip og affald. Men det er ikke et bæredygtigt projekt. For det første er det en fuldstændig færdigdesignet by, der tilsidesætter enhver urbanitet. Der er ingen mulighed for, at indbyggerne over tid kan påvirke og ændre byen gennem brug. For det andet er det ikke en model, man kan kopiere til klodens eksisterende bysamfund, da byens forudsætninger, er at den er bygget fra grunden med en teknologi, der er alt

for avanceret og ressourcemæssig kostbar, til at den kan blive almenlydig. Masdar kommer mest af alt til at ligne et eksempel på hvordan det er muligt at skabe selvforsynende, energisikre enklaver til eliten.

Det er vigtigt, at vores transformation til bæredygtige byer ikke smider urbaniteten ud med badevandet. Fremtidens byer skal forene det klima- og ressourcemæssigt bæredygtige med det attraktive, levende og kreative bysamfund. Det er i den sammenhæng interessant, at de fleste byøkologiske projekter netop har dette dobbelte sigte. Byen skal være et attraktivt alternativ til „et hus på landet“, så vi, jf. Petter Næss, kan minimere samfundets transportbehov. Samtidig er det borgerne, der skal løfte langt den største opgave i den bæredygtige omstilling – vi er simpelthen afhængige af det civile engagement og den kreative urbanitet som løftestang, ellers når vi aldrig i mål. Det er initiativer som de engelske Transition Towns, den amerikanske Relocalisation-bevægelse og den italienske Cittaslow, der har givet inspiration til de planlægnings- og arkitekturprojekter, der arbejder målrettet med byøkologi og integrationen mellem kultur og natur. Det er aktioner som permakultur-initiativet, Have-På-En-Nat, på Nørrebro i København, der for alvor kickstartede diskussionen om og anvendelsen af byøkologi i Københavns Kommunes Kvartersløft. Og det er lokalsamfund som Christiania, der giver os troen på, at byen ikke behøver at indrettes som en stor, uoverskuelig, teknokratisk størrelse, men at mange fællesfunktioner

Figur 8. Klimaeffektive løsninger til afkøling og varmedeling i arabisk og dansk arkitekturtradition.

med fordel kan varetages lokalt, og mange private funktioner med fordel kan varetages i fællesskab.

Tid og proces

De morfologiske, stoflige, klimatiske og programatiske forudsætninger for arkitekturen eksisterer altid som en proces og skabes og genskabes dermed hele tiden. Den føromtalt urbanitet bunder i muligheden for at aflæse tidens gang som aflejringer i vores by. Idealiseringen af den skæve bymidte i den europæiske middelalderby udspringer selvfølgelig af en fascination af håndværk og af historien om rumlighed og sanselig skala, men det hænger i ligeså høj grad sammen med, at bymiljøet her blev skabt over mange hundrede år, hvilket får byen til at fremstå organisk, som en vækst med årringe af historier og fortællinger. Forsætningerne i murværket og sprækkerne i træværket fortæller, at huset, ligesom menneskene der har beboet det, har levet. Og selvom boligerne er små, dårligt isole-rede, med minimalt lysindfald og lavt til loftet bliver de solgt til flere millioner, og deres arkitektur bliver kopieret om og om igen. Men når middelalderbyens æstetik forsøges kopieret til moderne industrielt byggeri ender det nemt i et forlorent og klichéfyldt udtryk.

Den „organiske“ by handler aldrig om æstetik og form alene, men også om klima, program, stofskifte og tid. Der skal være plads til, at byen kan ændre sig. Der skal være tid til, at byen kan leve. „Der er sprækker i alting, det er sådan lyset slip-

per ind“ synger Leonard Cohen. Men det er ikke kun lyset, der slipper ind gennem sprækker, det gør også tidsler. Og hvis vi venter længe nok: Røn, birk, ahorn, brom-bær, tjørn. En by skal være et sted, hvor mennesker og planter kan gro og slå rod i sprækkerne. Det betyder ikke, at vi skal opgive rette linier og kasseformede huse. Vi skal blot give plads og give tid. Til økologi og til mennesker. Sådan kan f.eks. selv en retlinet flådebase på bare 30 år omdannes til en biologisk og menneskelig oase, kaldet Christiania.

” Vi påstår, at mennesket er klodens mest omstillingsvenlige dyr. Det burde derfor ikke være noget problem at begynde at tilpasse os den virkelighed, vi lever i.

En vej ud

Vi lever i to verdner. Vi lever i et samfund drevet af et økonomisk system, som bygger på og afhænger af fortsat vækst og ekspansion. Men vi lever også i en natur drevet af et økologisk system, som bygger på og afhænger af recirkulering og balance. Vores to parallelle livssystemer er altså grundlæggende modstridende, og vor tids store udfordring er at bygge bro mellem systemerne. Vi må gøre op med den reduktionistiske og dualistiske verdensanskuelse. Opgøret skal

drives frem gennem ændret praksis, hvor det i lige så høj grad er græsrodderne og den tredje verden, der skal præsentere de mest innovative løsninger, som det er arkitekter og planlæggere. Byens behov skal, med udgangspunkt i den konkrete kontekst, løses så ressourcebesparende, så bynært, så lavteknologisk og så økologisk integreret som muligt.

Det handler ikke om at skrue tiden tilbage eller stoppe udviklingen. Det handler simpelthen om at erkende, at vores civilisations udvikling er afhængig af udviklingen i

det økosystem, vi lever i og af. Vi skal træde ud af den forældede idé, at naturen er noget, vi skal bekæmpe og beherske. Vi må bevæge os ind i det 21. århundrede med en erkendelse af, at naturen er noget, vi kan lære af og spille på hold med. Og det med store fordele – vores byer og byggede miljøer kan på samme tid blive billigere i drift og bedre, smukkere og sundere at leve i. Vi påstår, at mennesket er klodens mest omstillingsvenlige dyr. Det burde derfor ikke være noget problem at begynde at tilpasse os den virkelighed, vi lever i.

Anbefalet videre læsning

Steen Hoyer: *Landskabskunst I og II*, Kunstakademiets Arkitektskoles Forlag, 2008.

„Fremtidens Arkitektur er grøn“, Udstillingskatalog Arkitekturens Grænser II, Louisiana Museum og Modern Art, 2009.

Lars Marcussen: *Rummets arkitektur – arkitekturens rum*, Arkitektens Forlag 2006.

Kristine Jensen: *Om at tænke med landskab i arkitektur – et studie*, Licentiatgrad 31. oktober 1996.

John Holten-Andersen: *Vanvid og Virkelighed*, Hovedland 2007.

PETTER NÆSS

Professor i byplanlægning, Dr. Ing., arkitekt.

Jeg har i næsten 25 år forsket i miljøkonsekvenser af byernes rumlige og fysiske udvikling. I de senere år har jeg især forsøgt at forbedre vores viden om, hvordan byernes arealanvendelse og transportinfrastruktur påvirker transportadfærden. Formålet har generelt været at undersøge, hvordan man kan opnå en mindre miljøbelastende udformning og placering af ny bebyggelse og infrastruktur. I stigende grad er jeg imidlertid blevet klar over, at smarte og miljøvenlige, byplanmæssige løsninger højst kan bremse og ikke vende en udvikling, der grundlæggende fører til større pres på miljøet. Denne artikel indeholder nogle af mine refleksioner, og er blevet til med hjælp fra Teresa Næss.

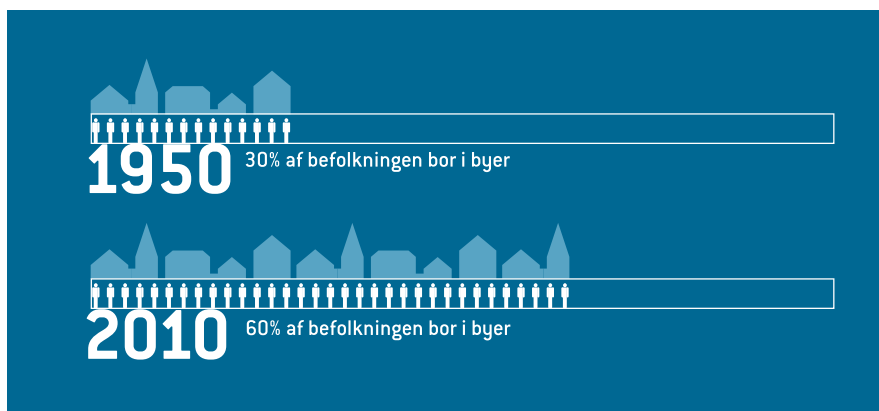
DEN TÆTTE BY

AF PETTER NÆSS På et halvt hundrede år er andelen af jordens befolkning, der bor i byer, næsten fordoblet. Den økonomiske vækst, adgangen til billig olie og den deraf forøgede mobilitet har forårsaget en hensynsløs vækst i byernes fysiske udstrækning. I det globale nord er arealforbruget per indbygger mere end fordoblet, med fatale miljødelæggelser til følge. Hvis vi virkelig vil et bæredygtigt samfund, ligger der en stor udfordring i at omdanne vores byer. Men vi kan ikke nøjes med at skabe smarte bygnings- og byplanmæssige løsninger, når vi bygger nyt, for i realiteten bør vi slet ikke bygge mere. Petter Næss udfordrer vores idéer om den gode by og giver bud på fremtidens bæredygtige boformer.

Byer er store, rumlige koncentrationer af boliger, andre bygninger og infrastruktur. Byernes økonomiske vækst er tæt koblet til en stigning i omfanget af disse elementer. Væksten kommer til udtryk både gennem stigende urbanisering (tilflytning til de store byområder) og gennem vækst i antal kvadratmeter per indbygger. De miljømæssige konsekvenser af byudviklingen er tæt knyttede til den økonomiske vækst og virksomheders og myndigheders strategier for at stimulere denne. Byudvikling er en samfundsproces, hvor den økonomiske vækst – både strategierne for at skabe den og det forøgede forbrug, der følger af den – sætter tydelige spor i det fysiske miljø. Forbruget af energi og naturressourcer stiger,

den biologiske mangfoldighed reduceres, naturområder indskrænkes, landbrugsjord går tabt, og jord, vand, luft og atmosfære forurenes. Det er derfor vigtigt at inddrage byplanlægningen og byernes udvikling i såvel forståelsen af den historiske vækst i forbrug og økonomi som i tilrettelæggelsen af strategier for nulvækst/modvækst.

I denne artikel vil vi først og fremmest se på væksten økonomisk og i form af bebyggelse – i nordeuropæiske større og mellemstore byer. Situationen i landsbyer og landområder vil kun i lille grad blive berørt, ligesom vi ikke berører situationen i de hurtigt voksende byer i Asien, Afrika og Latinamerika.

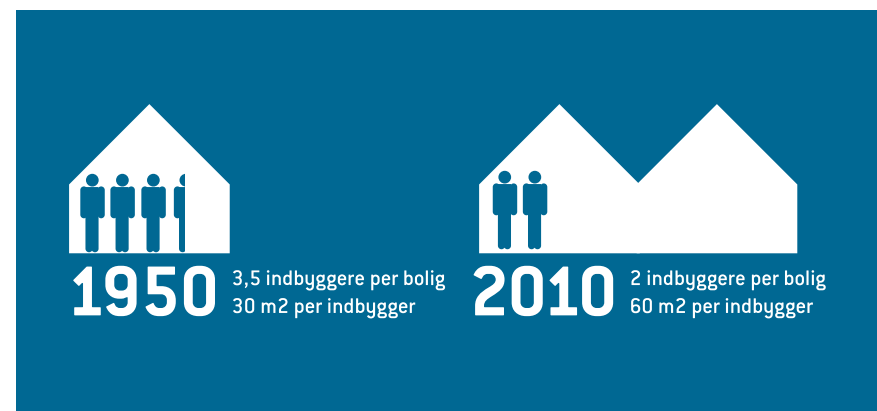
Figur 1. I 2007 udgjorde andelen af jordens befolkning, som bor i byer, for første gang mere end 50% af jordens samlede befolkning.

En urbaniseret verden

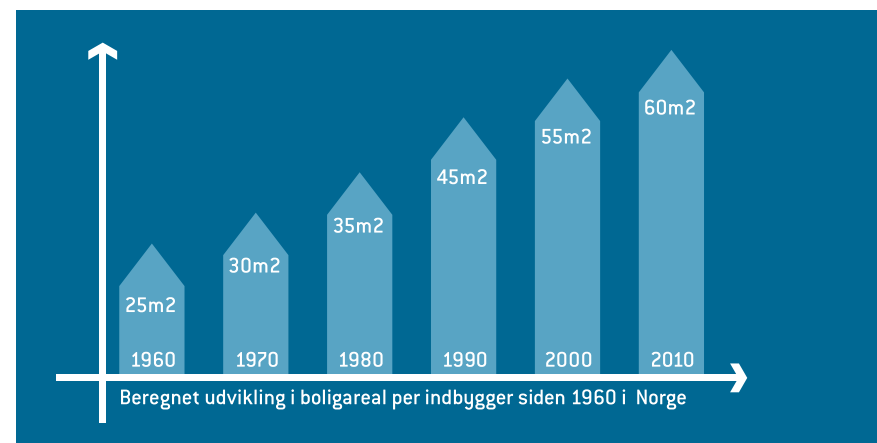
I 2007 udgjorde andelen af jordens befolkning, som bor i byer, for første gang mere end 50%. Samtidig er jordens samlede befolkning steget, sådan at der i 2010 bor 3,5 milliarder mennesker i byer verden over. Det meste af denne vækst er sket i udviklingslandene. I Europa er bybefolkningen steget meget langsommere i de senere årtier.

Ifølge EUs miljøagentur steg den europæiske bybefolkning markant i perioden 1955 til 2000. I samme periode er *bygningsmassens* omfang vokset betydeligt mere end befolkningstallet. Der er blevet flere indbyggere, mens arealforbruget per indbygger er steget. De fleste steder er væksten i det samlede etageareal dog større end væksten i selve byens areal. To årsager kan nævnes: Højere bygninger har erstattet lavere, og der er blevet bygget på ledige arealer indenfor den eksisterende by.

Den stærkere vækst i bygningsmassen end i befolkningstallet skyldes delvist et markant fald i antallet af medlemmer i den enkelte husstand. At befolkningen splittes op i flere og mindre husstande bidrager i sig selv til et øget boligforbrug, da alle boliger har brug for basale installationer som badeværelse og køkken, og størrelsen af disse rum varierer ikke i samme grad som antallet af beboere i boligen. I stedet for at boligerne bliver mindre, som man kunne forvente med de stadigt færre husstandsmedlemmer, er deres gennemsnitlige størrelse steget jævnt (figur 2). I løbet af de sidste 50 år er boligarealet (fritidsboliger ikke medregnet) per indbygger i Danmark og Norge steget næsten 2,5 gang. En tilsvarende udvikling er sket i en række europæiske lande, men Norge og Danmark er blandt de europæiske lande, der har det største forbrug af boligareal per indbygger. Væksten i det samlede

Figur 2. Der er blevet færre individer per husstand samtidig med, at boligerne er blevet større.

Figur 3. Antal boligkvadrater per indbygger er steget jævnt og er mere end fordoblet på 50 år.

etageareal (boligareal samt areal til kontorer, butikker, virksomheder osv.) har været endnu stærkere end væksten i boligarealet. Der har især været en stærk vækst i kategorien 'bygninger til kontor, handel, lager, offentlig administration mv.' I 2009 udgjorde den

samlede bygningsmasse i Danmark 118 m² per indbygger. Boliger udgjorde ca. halvdelen af dette.

I Europa er det meste af byggeriet i de seneste 60 år sket i form af *byspredning* (udadrettet byvækst) – med øget byareal

og lavere *befolkningstæthed* til følge. Byudviklingen i Nordamerika og Australien har i endnu højere grad været kendetegnet af en sådan byspredning. Vigtige tendenser, som har bidraget til byspredningen, er: Et omfattende parcelhusbyggeri, stigende efterspørgsel efter lave erhvervsbygninger med rigelige parkeringsarealer samt byplanidealer, der fremhæver åbne arealer mellem bygninger som en vigtig kvalitet. Vejbyggeri og stigende bilejerskab, som har gjort det muligt at pendle fra stadig mere fjerntliggende områder, har været en vigtig forudsætning for denne form for byvækst. I de seneste 15-20 år er der dog i mange vesteuropæiske lande sket en afmatning af byspredningen (i Østeuropa forholder det sig til dels anderledes). I nogle europæiske lande, f.eks. Norge og Sverige, er der til og med sket et ret markant skift fra byspredning til *byfortætning*. Byerne i disse lande var dog i forvejen ikke særligt tætte, og mulighederne for fortætning har derfor været større her end i de mere kompakte sydeuropæiske byer.

” I stedet for at boligerne bliver mindre, som man kunne forvente med de stadigt færre husstandsmedlemmer, er deres gennemsnitlige størrelse steget jævnt.

Mere by og meget mere transport

Byspredningen har i de fleste lande medført en stærk *udbygning af transportsystemet* med veje, metroer, bybaner osv. Især har vejbyggeriet været omfattende. Udbygningen af transportsystemet hænger dels sammen med, at indbyggerne i stigende grad forventes og forventer at kunne vælge mellem et stort antal arbejdspladser, butikker, fritidstilbud osv. Denne forøgede valgfrihed bidrager i sig selv til forøget transport. Desuden har byspredning betydet, at afstandene mellem boliger, arbejdspladser, butikker osv. er blevet længere. Det er således blevet nødvendigt med øget transport blot for at kunne nå det samme antal faciliteter som tidligere. Kombinationen af byspredning og kravet om øget tilgængelighed har ført til et accelererende transportbehov. Hvor tilgængelighed tidligere blev opnået gennem nærhed, kræves nu øget *mobilitet*. Endelig er der sket en *individualisering* af transporten, idet flere og flere ture foretages som privatbilisme frem for som kollektiv transport.

Alle disse faktorer - kravet om øget tilgængelighed, den afstandsskabende byspredning og transportens individualisering - har gjort det 'nødvendigt' at bygge stadig flere veje for at give rum for en stadig mere pladskrævende biltrafik. Nye, store vejanlæg og parkeringspladser har i sig selv bidraget betydeligt til væksten i byernes areal. Denne udadrettede og bilbaserede byudvikling bliver på engelsk kaldt 'urban sprawl'. En sådan byudvikling bliver ofte beskrevet som en nærmest uundgåelig følge af den økonomiske vækst. Især bliver det

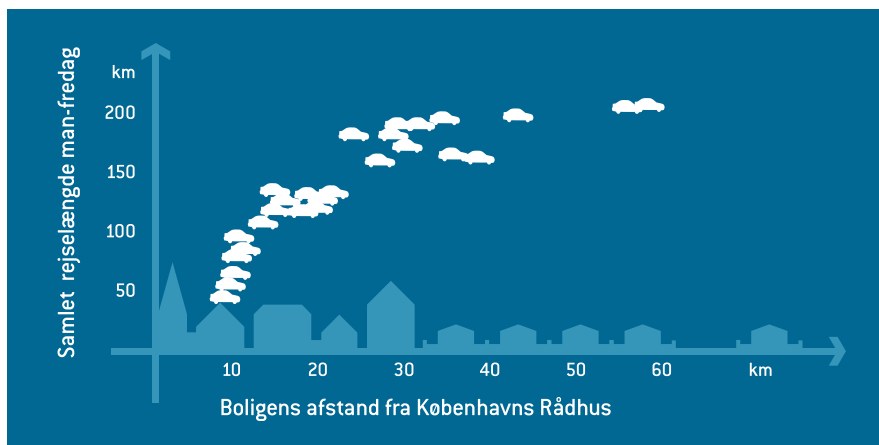
i litteratur fra USA og Storbritannien ofte hævdet, at efterhånden som samfundet bliver rigere, vil en stadig større del af befolkningen foretrække at bo i parcelhuse og køre bil. Med andre ord at rigdommen uvægerligt medfører, at folk vælger de mest individualiserede bolig- og transportformer. Der findes imidlertid mange eksempler på, at det ikke altid er tilfældet. I mellem- og sydeuropæiske byer regnes det f.eks. for mindst lige så attraktivt at bo i bymidten som i en forstad, og i europæiske storbyer bruges den kollektive transport gerne af middelklassen.

Byspredning tryner naturen

Hvis vi ser på det *økologiske fodaftryk*, belaster byer med lav bebyggelse og stor afstand mellem husene miljøet meget mere end tætte byer. Hvis tætheden er lav, lægger byen beslag på mere areal. Områderne, der egner sig til fødevarerproduktion, bliver mindre, og konflikterne med naturbeskyttelsesinteresser bliver større. Byspredning er en af de vigtigste årsager til tab af økosystemer og biodiversitet. Det sker ikke kun, når der bygges i naturområder, men også når tidligere skove, moser eller andre naturområder opdyrkes for at kompensere for de landbrugsarealer, der måtte afgives til byggegrunde, veje og parkeringspladser. Byspredning medfører også et stort forbrug af fossil energi til transport og opvarmning.

Mest miljøbelastende er parcelhuset, som ligger spredt, har et stort forbrug af areal, materialer og energi til opvarmning, og som kan være svært at kombinere med

ressourcebesparende kollektive løsninger, særlig i forhold til transport. En række undersøgelser har da også vist, at energiforbruget til transport stiger i takt med byareallet per indbygger. Andre undersøgelser har vist, at beboere i forstæder rejser længere med motoriseret transport og foretager en større del af transporten med bil end beboere i centrale bydele - også når der tages højde for socioøkonomiske forskelle. I modsætning til de centrale bydele, hvor indbyggerne nemt kan nå en række arbejdspladser, butikker og fritidsaktiviteter inden for gang- eller cykelafstand, bor de fleste indbyggere i forstæderne så langt fra de daglige rejsemål, at kun de ivrigste motionister vælge cyklen. Det resulterer i en stor afhængighed af bilen. Andelen af bilejere er betydeligt højere i forstæderne end i de centrale bydele (også hvis vi sammenligner husstande med samme indtægtsniveau, antal voksne og børn tilhørende husstanden, erhvervsaktivitet osv.). I Danmark giver boliglokaliseringen sig udslag i gennemsnitlige rejselængder med bil på hverdage, der er ca. 4 gange længere i de perifere end i de centrale bydele i Hovedstadsområdet (se figur 5), 3 gange længere i de større provinsbyer og 2,5 gange længere i de mellemstore provinsbyer. Også for arbejdspladser giver en perifer lokalisering således større energiforbrug og udledninger, end hvis arbejdsstedet ligger tæt på byens centrum (se afsnittet „Myten om grønne forstæder“ senere i kapitlet). En række undersøgelser viser i øvrigt, at folks valg af transportmiddel påvirkes af, hvor let det er at parkere,

Figur 5. Boliglokaliseringen betyder gennemsnitlige rejselængder med bil, der er ca. 4 gange længere i de perifere end i de centrale bydele i Hovedstadsområdet.

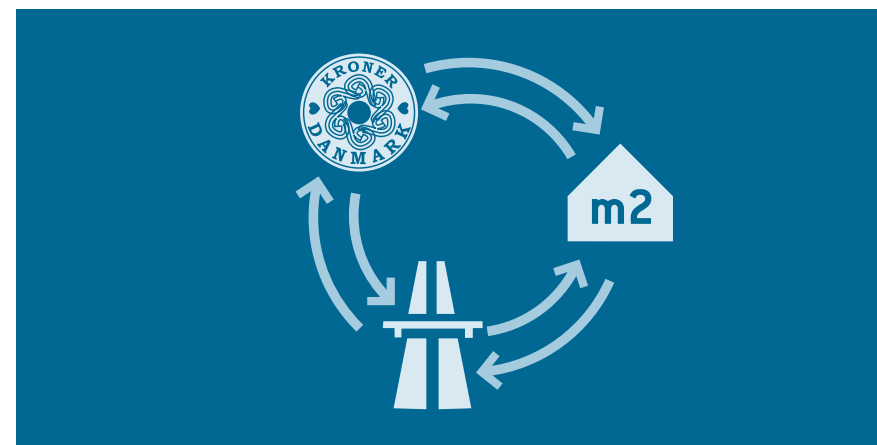
særlig i forbindelse med bolig-arbejdsrejsen. Transportmiddelvalget påvirkes også af, hvor godt trafikken 'flyder', og hvor hurtigt man kan komme frem med kollektiv transport sammenlignet med privatbil. Vejbyggeri, som middel til at imødekomme trængsel på vejene, vil derfor som regel føre til, at flere går over til at bruge bil med flere kapacitetsproblemer til følge.

Flere penge – mere by

Byggeriet af erhvervslokaler, butikker, anden service og boliger i byerne er tæt forbundet med den økonomiske vækst. Det samme er udbygningen af transportinfrastrukturen og andre tekniske anlæg i byerne. Med globaliseringen er byerne blevet kastet ud i en stadigt skarpere konkurrence med naboregioner og andre byer om at fremstå mest mulig attraktiv for investo-

rer, erhvervsliv og arbejdskraft, der i stadig mindre grad er bundet til bestemte geografiske lokaliteter. Denne konkurrence giver sig bl.a. udslag i massiv satsning på anlæg af motorveje, lufthavne og banenet. Byerne og regionerne udlægger desuden rigeligt med arealer til erhvervsudvikling i områder tæt på den nye infrastruktur.

Derudover har den økonomiske vækst ført til en jævn stigning i forbruget inden for bolig-sektoren. Denne forbrugsstigning er muliggjort gennem den økonomiske vækst og har derfor de samme rødder, som udbygningen af transportinfrastruktur og områder for erhvervsudvikling. Forskellen er dog, at de sidstnævnte byggerier er led i strategier for at skabe vækst, mens stigningen i boligstandard er en konsekvens af, at væksten er blevet til realitet. At kunne friste med attraktive boligområder og rekreative

Figur 6. Økonomisk vækst, transportvækst og vækst i byareal er både hinandens forudsætning og konsekvens.

tilbud af høj standard anses samtidig som vigtigt for at tiltrække økonomisk velfunderede borgere. Motorvejsbyggeri i byerne sker ligeledes ikke kun af hensyn til godstransport og hurtig transport af mødedeltagere til og fra møder men i mindst lige så stor grad som svar på befolkningens efterspørgsel efter større vejkapacitet. De forbrugs- og produktionsorienterede vækststrategier overlapper således hinanden i nogen grad. Den transportkrævende frihed til at vælge mellem et stort antal arbejdspladser, butikker, fritidstilbud osv. anses i sig selv som gunstig for den økonomiske vækst. Den belgiske byforsker Louis Albrechts mener desuden, at investeringerne i bygninger og anlæg er en følge af en krise, som har påvirket store dele af europæisk økonomi siden først i 1970'erne: Store mængder „overskudskapital“ kan ikke investeres i almindelig produktiv virksomhed, og derfor

er der i store dele af det vestlige Europa flyttet kapital til de byggede strukturer. Kontorblokke og luksusboliger er blevet bygget i flere af Europas største byer på renoverede havneområder. Desuden investeres der stort i turist- og fritidskomplekser, indkøbscentre og ikke mindst transportinfrastruktur.

Som beskrevet er befolkningstætheden faldet, og det bebyggede areal og bygningsmassen vokset i de seneste år. Dermed er transportforbruget vokset samtidig med, at der har været økonomisk vækst. Alt dette er kontraproduktivt i forhold til målet om at forbedre miljøet. Set i et bæredygtigheds-perspektiv er de mest problematiske udviklingstræk i de industrialiserede landes byer altså tæt knyttet til den økonomiske vækst og virksomheders og myndigheders strategier til at stimulere denne.

” Set i et bæredygtighedsperspektiv er de mest problematiske udviklingstræk i de industrialiserede landes byer altså tæt knyttet til den økonomiske vækst.

Tætte byer sviner mindre

Byplanlæggere og forskere har derfor været optaget af, hvordan skadevirkningerne af den fysiske byudvikling kan reduceres. Én oplagt løsning er at bygge tættere. Hvis byggegrundene udnyttes mere effektivt mindskes arealet til byudvidelser. De områder, der ellers ville være blevet inddraget til nye bydele, kan forblive natur- eller landbrugsområder. Tættere byudvikling kan ske både ved at bygge højere og mere kompakt på den enkelte grund (f.eks. etage- eller rækkehusbyggeri i stedet for parcelhuse) og ved at udbygge ledige eller lavt udnyttede arealer inden for den eksisterende by. I mange europæiske og nordamerikanske byer er der i de senere årtier blevet store muligheder for byfortætning på gamle industrigrunde og havnearealer, der er blevet ledige i forbindelse med den massive udflytning af produktionsvirksomheder og deres godstrafik. Hvis man i stedet for parcelhuse bygger etageboliger, kan miljøbelastningen begrænses. Tætte byer resulterer desuden i færre personkilometer, som kan foretages med miljørigtige

kollektive transportmidler, på cykel eller til fods.

Baseret på argumenterne ovenfor, tegner *den kompakte by* sig som en aktuell strategi for (delvist) at afkoble væksten i bygningsmassen fra de negative miljøkonsekvenser. Ifølge denne model vil byudviklingen blive mere bæredygtig, hvis følgende parametre opfyldes: Det meste nybyggeri skal ske som fortætning i eksisterende byområder. Og det meste af fortætningen skal ske i de områder, der før har været brugt til boliger, erhverv eller trafik anlæg, så man undgår indgreb i byens grønne områder. Det skal prioriteres at bygge etageblokke og rækkehuse frem for nye parcelhuse. Der skal lægges restriktioner på bilkørslen i byen, samtidig med at kollektiv transport styrkes. I stedet for de „monofunktionelle“ områder, som har præget meget af byudviklingen siden 1930'erne, er der brug for en større grad af „funktionsblanding“ med både boliger, arbejdspladser, butikker, offentlig service osv. i samme bydel. Graden af funktionsblanding bør imidlertid være større i de indre bydele end i byens yderområder. I byens perifere områder vil det kun være transportmæssigt gunstigt at lokalisere ikke-specialiserede arbejdspladser og servicefunktioner, som kan rekruttere arbejdskraft fra og funktionelt betjene den lokale bydel. Byidealet *den kompakte by* blev blandt andet anbefalet i EUs 'Grønbog om Bymiljø' i 1990. Lignende tanker har influeret den amerikanske 'Smart Growth' bevægelse og delvist også ideerne om 'New Urbanism'.

Den tætte by er også grøn

Nogle miljøforkæmpere og fagfolk har imidlertid været skeptiske overfor tanken om tættere byer og har i stedet argumenteret for mere åbne og grønne byer. Et vigtigt motiv er her at beholde lokale natursourcer i kredsløb, hvor de genanvendes. En vigtig pædagogisk pointe er, at genanvendelsen skal ske så lokalt som muligt. En anden pointe er, at parker og grønne områder giver byboerne bedre muligheder for at dyrke motion og friluftsliv og dermed medvirker til indbyggernes generelle trivsel. Grønne områder inde i byen kan indeholde biologisk mangfoldighed af betydning for hele byregionen - og i nogle tilfælde af national værdi. Af flere grunde er tabet af biologisk mangfoldighed alligevel større, hvis man griber ind i naturområder udenfor byen. Der bygges normalt tættere i centrale end i perifere bydele, og derfor forsvinder der som regel mere jord, når der sker en byudvidelse i udkanten, end når byggeriet sker som fortætning. Mangfoldigheden af arter er desuden normalt størst i større, sammenhængende naturarealer.

At argumentere for en kompakt by betyder ikke, at man er modstander af grønne områder i byen. Tætheden i de enkelte områder skal dog være høj nok til at området kan forsynes med lokale servicefaciliteter og attraktiv offentlig transport. Desuden skal afstanden fra ny boligbebyggelse til arbejdspladsområder, administrationscentre og kulturtilbud ikke være for lang. Konflikten mellem fortætning og friluftslivsinteressers ønske om flest muligt grønne

arealer nær boligen kan reduceres ved at lave fortætning i områder, som allerede er teknisk påvirket (gamle industriarealer, trafikarealer osv.) i stedet for at inddrage byens grønne områder. Beskyttelse af byens grønne struktur er også vigtigt for at modvirke miljø- og sundhedsmæssige virkninger af de klimaændringer, som vi må regne med at opleve i dette århundrede. Vegetation i byen dæmper ophedningen af byen og beskytter afløbssystemerne mod overbelastning ved kraftige regnskyl. I stedet for at reducere de eksisterende grønne områder inde i byerne bør man altså udvide dem. Gennem plantning af træer langs fortovene, etablering af „grønne tage“, opretning af lokale nedsivningsanlæg og ved at lave asfaltarealer om til plæne, buskads eller andre vegetationsdækkede arealer, kan disse udfordringer imødegås uden at gå på kompromis med tætheden.

Myten om grønne forstæder

Nogle har hævdet, at forstædernes og de rurale områders transportbehov og bilafhængighed kan ophæves ved at flytte nogle arbejdspladser og servicefunktioner ud i forstæderne, så der bliver balance mellem boliger, arbejdspladser og service indenfor hver enkelt bydel. For at dette i praksis skal give mindre transport, må arbejdspladsernes kvalifikationskrav imidlertid passe med de lokale beboeres kvalifikationer. I dagens specialiserede 'videnssamfund' er dette urealistisk, især hvis der er to erhvervsaktive i husstanden. Desuden vil antallet af bilbrugere i forstæderne uanset hvad være

højt, både fordi tilgængeligheden til kollektiv transport som regel er dårligere, og fordi der er bedre parkeringsmuligheder og mindre kø på vejene i forstæderne. Af samme grunde er der flere, der benytter bil til arbejde, når arbejdspladsen ligger i byens yderområder. Det er altså smart at placere arbejdspladser tættere på bymidten, hvis man vil have de ansatte til at rejse kollektivt. De arbejdspladser, som er pladskrævede og afhængige af megen godstransport, vil dog skabe færrest miljøgener, hvis de ligger tæt på hovedveje (gerne også ved en jernbanelinje) i de ydre dele af byen. Andre arbejdspladser, f.eks. dagligvarebutikker, folkeskoler og posthuse, skal servicere et lokalområde og bør selvfølgelig ligge tæt på der, hvor kunderne, eleverne og brugerne bor.

Samlet synes det klart, at de negative miljømæssige virkninger er større, hvis byerne breder sig udad, end hvis man udnytter de eksisterende byarealer mere effektivt. Det kræver dog, at man ikke kun fortætter, men også reducerer asfaltarealerne, indfører restriktioner på bilismen, planter træer, etablerer grønne tage og gennemfører foranstaltninger for at beskytte ny såvel som gammel bebyggelse mod oversvømmelser. Konklusionen, at tætte byer er mere miljøvenlige end åbne og grønne byer, er på mange måder i strid med udbredte opfatelser i den danske miljødebat, ikke mindst blandt miljøorganisationerne. Når folk fra miljøbevægelsen engagerer sig i byplanlægnings spørgsmål, handler det ofte om at bevare og udvide indslaget af natur i byen.

Hvis vi kan forhindre grønne områder i byen i at blive lagt under beton og asfalt eller plante træer i stedet for at bygge på ledige, 'grå' arealer, er det selvfølgelig godt for naturen og den biologiske mangfoldighed. Men kun, hvis det ikke fører til, at byen udbygges et sted, hvor indgrebene i naturen bliver endnu større.

Myten om det grønne landliv

Ligger svaret måske i stedet i at krympe byerne og vælge en landlig livsform? I den danske miljøbevægelse har et sådant ideal længe stået stærkt. Mange husker måske rækken af tv-udsendelser om øko-samfundet, 'Friland', på Djursland. I lighed med de allerfleste danske øko-samfund ligger Friland på landet. Det viser sig imidlertid, at beboerne i sådanne områder (i hvert fald hidtil) er ret afhængige af biltransport. Og de beboere, som har etableret lokale arbejdspladser, f.eks. inden for kunsthåndværk, er afhængige af, at kunderne transporterer sig i bil – ofte over ret lange afstande. De, der hævder, at spredte bebyggelser kan være energieffektive og bæredygtige, ser ud til at forudsætte temmelig dybtgående ændringer i folks livsstil. Hvis folk, som flytter ud på landet, ikke er villige til at give afkald på byernes mange sociale og kulturelle tilbud, vil spredt lokaliserede boliger næppe være foreneligt med mål om at reducere transportomfanget og bilbruget.

Det har også været hævdet, at informationsteknologi kan bruges til at gøre afstande mindre vigtige. Det er imidlertid ikke grund til at tro, at mail, mobiltelefon

og videokonferencer kan erstatte transport til og fra arbejde for mere end en lille del af lønarbejderne og for en begrænset del af arbejdsdagene. For en række andre rejseformål er det svært at forestille sig, at informationsteknologien i det hele taget vil bidrage nævneværdigt til reduceret transport. I mange tilfælde gør det modsatte sig gældende, da anvendelsen af informationsteknologien udmønter sig i et betydeligt energi- og ressourceforbrug, jf. artiklen om vækst og stagnation i kapitalismen i denne antologi. I praksis vil de, som bor i udkanten af byområdet, som regel være henvist til at vælge mellem høj bilafhængighed eller reducerede valgmuligheder mht. arbejdspladser og servicetilbud. At basere byplanlægningen på, at alle kun benytter de tilbud, der findes i lokalsamfundet, er en farlig vej at gå. Vi bør i stedet vælge en anden strategi, som sikrer tilgængelighed og valgmuligheder mht. byens faciliteter – ikke gennem stadigt højere mobilitet, men gennem tæthed og nærhed.

” Vi bør vælge en strategi, som sikrer tilgængelighed og valgmuligheder mht. byens faciliteter gennem tæthed og nærhed.

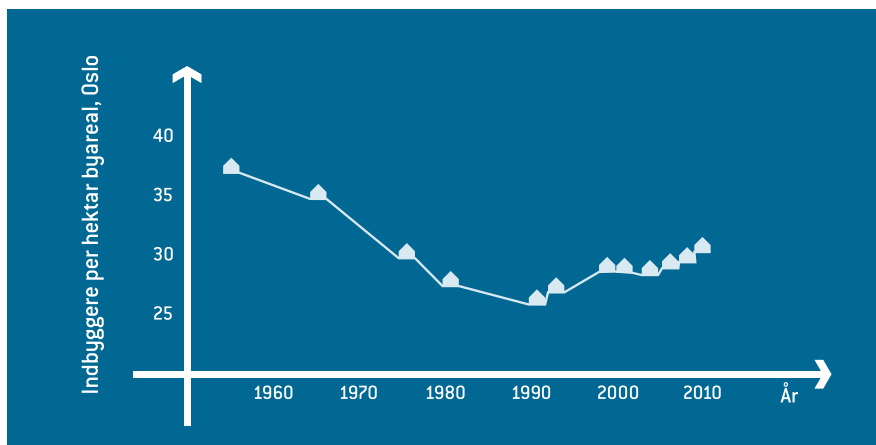
Grønt nærhedsprincip i byen og på landet

Det betyder ikke, at vi skal arbejde for at affolke landegnene. Det, som er skrevet

ovenfor om fordelene ved at lægge boliger, arbejdspladser og service tæt på hinanden i byområdernes centrale dele, betyder selvfølgelig ikke, at beboerne og arbejdspladserne i områder som Sønderjylland, Vestjylland og andre udkantsområder burde afvikles og flyttes ind til byerne. Der er forskel på centralisering inden for et byområde og centralisering inden for et land. Der er udført en række undersøgelser bl.a. i Sverige, Finland og Danmark, som viser, at de, som ikke bor i pendlingsoplandet for de største byer (dvs. mere end 30-50 km fra disse byer), har kortere gennemsnitlige pendlingsafstande og transporterer sig mindre med bil, end dem, der bor i de store byers forstadsområder. I de dele af Danmark, som ligger uden for pendlingsoplandet for de 4-5 største byer, tyder undersøgelser på, at man blot skal 20-30 km væk fra det nærmeste større bycentrum, inden beboernes brug af motoriseret transport er omtrent lige så lille som i bymidterne. De, som bor i udkantområderne, ser således ud til i større grad at tilpasse deres valg på arbejdsmarkedet mht. service osv. til de muligheder, der findes lokalt. Også i udkantsområderne vil det imidlertid være miljømæssigt fordelagtigt med en delvis koncentration af beboelsen i små og mellemstore, tættere byer med forbedret kollektiv transport frem for at lade bebyggelsen brede sig i storparceller med nye motorveje som bindeled til de større byer.

Oslo som eksempel

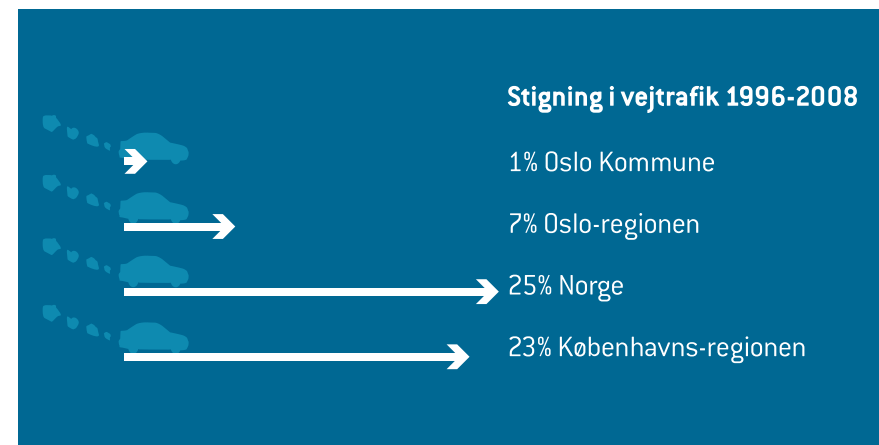
I Norge har man været optaget af bæredygtig byudvikling siden sidst i 1980'erne. En

Figur 7. Det er lykkedes at vende udviklingen og skabe en stigning i befolkningstætheden på over 5% i Oslo-regionen og på 11,3% i Oslo Kommune.

langvarig tendens mod faldende befolkningstætheder i norske byer blev vendt i 1990'erne – specielt i de største byområder. Mellem 2000 og 2009 er det lykkedes at skabe en stigning i befolkningstætheden på over 5% i Oslo-regionen og på hele 11,3% i Oslo Kommune. Befolkningstallet inden for Oslos sammenhængende byområde er steget betydeligt, mens byarealet er vokset minimalt. Især har byfortætningen i den *indre by* været stærk. Her voksede befolkningen 1989-2009 fra 132.700 til 180.400, mens der overhovedet ikke skete nogen vækst i byarealet. Befolkningstætheden steg dermed 36% i løbet af disse 20 år. Det meste af de senere års vækst i antallet af *arbejdspladser* er sket i Oslo-regionens ydre dele. En stor del (70%) af væksten i arbejdspladser for universitetsuddannede skete imidlertid i de indre dele

af Oslo. Antallet af ansatte med kort eller mellemlang uddannelse blev reduceret i Oslo Kommune, men voksede i resten af Oslo-regionen, hvor der længe har været et underskud af arbejdspladser. Den type arbejdspladser er generelt mindre specialiserede end arbejdspladserne for dem med universitetsuddannelse, og sandsynligheden for at rekruttere lokal arbejdskraft er derfor større. Væksten i arbejdspladser for ansatte med kort eller mellemlang uddannelse i Oslo-regionens ydre dele har derfor sandsynligvis bidraget til at reducere langdistancependlingen blandt indbyggerne i disse dele af regionen. Sammenlignet både med sin egen udvikling indtil starten af 1990'erne og med den nuværende udvikling i andre europæiske byer, har Oslo klaret at kombinere høj befolkningsvækst og høj vækst i byggeriet med lav påvirkning

Figur 8. Oslo har formået at kombinere høj befolkningsvækst og høj vækst i byggeriet med moderat trafikvækst.

af natur og landbrugsområder og moderat trafikvækst.

Vil man forbedre miljøet, er det imidlertid ikke tilstrækkeligt at dæmpe væksten i biltrafikken. Der er behov for langt mere radikale brud med 'business as usual'-politikken. I Oslo har især de fortsatte udvidelser af hovedvejsnettet trukket i modsat retning af målene. Samtidigt med at man har bygget en ny metroring, forbedret sporvognstilbuddet og introduceret nye ekspresbusser, er der bygget nye veje med flere kørebaner – angiveligt for at reducere eksisterende trængselsproblemer og komme fremtidig trafikvækst i forkøbet. En tilsvarende tankegang gennemsyrrer rapporten fra den danske Infrastrukturkommission i 2008, hvor der anbefales en massiv udvidelse af motorvejsnettet især i Hovedstadsområdet og langs det østjyske bybånd. Denne 'predict and provide'-stra-

tegi er kontraproduktiv i forhold til at nå de trafik- og miljøpolitiske mål om at reducere biltrafikens klimagasudslip og øvrige miljøproblemer.

Genbrug og effektivisering er ikke tilstrækkelig

Bygger man tættere, *effektiviserer* man udnyttelsen af arealressourcerne. Lægger man ny bebyggelse på f.eks. nedlagte industri- og havneområder, *genbruger* man byareal. Effektivisering og genbrug er strategier, som har været foreslået indenfor en række samfundsområder for at reducere miljøbelastninger uden at måtte give afkald på de forbrugsgoder, som oprindeligt førte til miljøbelastningerne. På trods af at Oslo har fulgt mange af principperne for bæredygtig byudvikling, har byen kun delvist været i stand til at afkoble væksten i byggeriet fra de negative konsekvenser for miljøet. Udvidelse

af bygningsmassen fører til øget energiforbrug til opvarmning, oplysning og ventilation samt øget forbrug af bygningsmaterialer og arealer. Selvom byfortætning reducerer forbruget af nye arealer til nybyggeri, er det ikke sandsynligt, at fortætningen sker helt uden negative effekter på byens vegetation og økosystemer. I perioden 1999–2004 blev de åbne områder i Oslo (dvs. arealer uden bygninger, veje, baner, havneanlæg, dyrket jord, kirkegårde, hav eller åer) reduceret med 5%, blandt andet for at gøre plads til nye børnehaver og skoler i områder, hvor fortætning havde ført til en befolkningsvækst, som overgik den hidtidige kapacitet i den sociale infrastruktur.

Et andet vigtigt aspekt er, at en stor del af nybyggeriet på de tidligere industri- og havneområder kun har været muligt, fordi industri og havnedrift er flyttet ud af Oslo til fattigere lande i Asien, hvor arbejdskraften er billigere og miljølovgivningen mangelfuld. Den delvise afkobling af de miljømæssige konsekvenser fra væksten i byggeriet i nogle europæiske byer har altså været betinget af store indgreb i naturen i nyligt industrialiserede lande. Man har 'plukket af de lavhængende frugter': Det er forholdsvis let at reducere den miljømæssige belastning per produceret enhed (af eksempel lejligheder og kontorlokaler) ved at genbruge industriarealer til nybyggeri. Samtidig har udflytning af produktion ført til reduceret forbrug af energi og materialer til industriproduktion i det land, produktionen er flyttet fra. Den (geografisk afgrænsede) afkobling er imidlertid kortvarig.

Efter nogle årtier er der ikke flere industrier tilbage at flytte ud.

Er vækst i bygningsmassen overhovedet bæredygtigt?

Byggeri er i udgangspunktet en aktivitet, som belaster miljøet, selvom omfanget af negative miljøkonsekvenser kan påvirkes i betydelig grad gennem de løsninger, som vælges. Hvis nye bygninger (eller ny infrastruktur) kommer i tillæg til allerede eksisterende bygningsmasse og tekniske anlæg, vil de i bedste fald kunne være miljøvenlige i relativ forstand, dvs. sammenlignet med andre, mere miljøbelastende løsninger. Det er selvfølgelig muligt at gennemføre tiltag i den eksisterende bygningsmasse, som reducerer miljøbelastningen hér, f.eks. solpaneler og solceller, bedre varmeisolering, installering af varmepumper og så videre. I sig selv er nybyggeri dog sjældent miljøvenligt i absolut forstand – med mindre den nye bebyggelse kommer som erstatning for nedrevne, mere miljøbelastende bygninger.

Det leder os over til spørgsmålet, om det overhovedet kan siges at være i tråd med en bæredygtig udvikling at øge bygningsmassen i Danmark og andre rige lande. Befolkningstilvæksten (som er beskeden i Danmark) og ændringer i husstands-sammensætningen i retning af flere små husstande gør rigtignok, at der fortsat vil være behov for en vis øgning i antallet af boliger. Enkelte befolkningsgrupper i Danmark bor desuden fortsat dårligt. Hvis man skal dække disse gruppers boligbehov og

samtidig holde Danmarks forbrug indenfor det 'økologiske råderum', vil det være nødvendigt at praktisere et princip om 'selektiv forbedring'. På samme måde som målet om at hæve levestandarden i fattige lande øger behovet for at reducere industrilandenes CO₂-udslip, betyder et loft over det samlede ressourceforbrug i Danmark, at forbedring for folk som allerede bor rummeligt, kommer i direkte konkurrence med et ønske om at bygge for dem, som mangler bolig eller bor dårligt. Tidligere er boligstandarden for lavindtægtsgrupper i stor grad blevet hævet gennem en generel stigning i boligforbruget i samfundet, f.eks. gennem bygning af boliger i højere prisklasser, som har frigjort billigere boliger til lavindkomstgrupper. I et miljø- og ressourceperspektiv vil en sådan fortsat, generel forbrugsøgning være problematisk. Hvis vi ønsker at sikre alle en vis boligstandard, må ressourcerne sættes direkte ind på at forbedre boligerne for de dårligst stillede i stedet for fortsat at højne standarden for de velstående.

Tæt by er bedre by

Det er svært at tænke sig et samfund med økonomisk vækst, hvor der ikke også sker en vækst i bygningsmassen. Og vækst i bygningsmassen betyder, som vist, øget miljøbelastning. Hvis man vil have fortsat vækst i samfundet, vil ikke-vækst i byggesektoren betyde, at man må have endnu større vækst i andre sektorer. I mange af de andre samfundssektorer er der imidlertid lignende problemer med at afkoble miljøforurening fra vækst.

Man kan som bekendt ikke lave omelet uden at knuse æg. Ovenfor har jeg peget på, at en kompakt byudvikling i de fleste tilfælde vil medføre, at man knuser færre miljømæssige 'æg', end hvis man lader byerne sprede sig. Der er dog også grænser for fortætningen.

” Vi må også vove at løfte blikket og spørge, hvilke behov der egentlig bliver tilfredsstillet, når der bygges stadig større boliger, butikker, kontorer, andre bygninger og veje?

Og som det bl.a. fremgår af artiklen „Vækst og stagnation i kapitalismen“ i denne antologi, er det meget svært at tænke sig, at det overhovedet vil være muligt at opretholde den økonomiske vækst et eller to århundreder frem. Spørgsmålet er ikke, *hvorvidt* den økonomiske vækst må ophøre, men *hvornår*? En række miljømæssige, sociale og fordelingsmæssige grunde taler for, at bygningsmassen, den gennemsnitlige boligstandard og mængden af tekniske anlæg per indbygger i danske byer er mere end tilstrækkelig stor. Vi bør satse på en kvalitativ forbedring af bygningsmassen i stedet for kvantitativ vækst, bl.a. gennem miljøvenlige bygningsteknologiske løsninger, arealeffektiv og fleksibel ruminddeling og høj æstetisk kvalitet. Tiltag for at fremme

en bedre udnyttelse af byernes eksisterende bygningsmasse bør også stå højt på dagsordenen, bl.a. ordninger, der kan fremme en opdeling af de største boliger i flere enheder og tilrettelæggelse for bofællesskaber.

På lidt længere sigt vil spørgsmålet om reduktion af byens bygningsmasse og byareal formodentligt melde sig i mange byer. Især gælder dette i byer, hvor der ikke er befolkningsvækst, eller hvor folketallet synker. Hvis den samlede bygningsmasse ikke skal vokse, kan vi fortætte ved at bygge nye, mere miljørigtige bygninger og afvikle nogle af de miljømæssigt mest uheldige bebyggelser, fx de mest bilafhængige parcelhusområder og kontordomiciler. Dette kan samtidigt give muligheder for naturgenopretningsprojekter og en større sammenhæng i de bynære naturområder og landskaber. I en situation med decideret

negativ vækst i økonomien kan det komme på tale helt at afvikle de ressourcetunge bebyggelser. En beslutning om negativ vækst - en planlagt og villet reduktion af forbrugsniveau, arbejdstid og den generelle travlhed - ligger imidlertid langt udenfor agendaen i det nuværende samfundssystem. Men hvis vores byer skal blive bæredygtige, er det nødvendigt.

Arbejdet for at udvikle mere miljø- og menneskevenlige byer bør derfor ikke begrænses til at skabe smartere bygnings- og byplanmæssige løsninger for nybyggeri. Vi må også vove at løfte blikket og spørge, hvilke behov der egentlig bliver tilfredsstillet, når der bygges stadigt større boliger, butikker, kontorer, andre bygninger og veje? Og hvilke ændringer, der skal til, for at vi kan opnå bedre by i stedet for mere by?

Anbefalet videre læsning

Petter Næss og Ole B. Jensen: *Bilringene og cykelnavet. Boliglokalisering, bilafhængighed og transportadfærd i Hovedstadsområdet*. Aalborg Universitetsforlag, 2005.

Petter Næss, Teresa Næss og Arvid Strand: *Oslo's farewell to urban sprawl*. European Planning Studies, Årgang 19, s. 113-139, 2011.

Petter Næss: *Fysisk planlægning og energibruk*. Tano-Aschehoug, 1997. (Kan bestilles gratis hos forfatteren).

NIELS JOHAN JUHL-NIELSEN

Specialrådgiver, cand.scient.adm. og Master i Socialt Entreprenørskab.

Jeg er cand.scient.adm., specialrådgiver og master i Socialt Entreprenørskab på en afhandling om Transition Towns. Jeg har gennem mange år arbejdet med emner som bæredygtig udvikling og social omstilling og har været aktiv i den internationale Social Forum-bevægelse. I de senere år har jeg været med-initiativtager til dannelsen af Transition Netværket i Danmark (Omstilling Danmark). Jeg føler et ansvar for, at kommende generationer ikke kommer til at bære byrderne af vor ikke-bæredygtige levevis.

OMSTILLING FRA NEDEN

AF NIELS JOHAN JUHL-NIELSEN Med udnævnelsen af byen Totnes i England til „Transition Town“ lød startskuddet til en ny social bevægelse, som siden har bredt sig til mange lande. Bevægelsen bygger på erkendelsen af, at klimaændringer og „peak-oil“ kræver øjeblikkelig handling. Løsningen er en omstilling til robusthed i det lokale fællesskab. Der er brug for både en indre og en ydre transformation. Niels Johan Juhl-Nielsen fortæller om baggrunden for bevægelsen, og hvordan man kan begynde i sit eget lokalområde allerede i dag.

I tiden efter 2. verdenskrig har internationale institutioner som Verdensbanken, IMF og Verdenshandelsorganisationen, WTO, understøttet den økonomiske globalisering. Det var først med Romklubbens „Grænser for Vækst“ fra 1972 og Brundtland Kommissionens rapport „Vor fælles Fremtid“ om klima og miljø fra 1987, at verden så en mere sammenhængende kritik af den økonomiske vækstmodel. Ganske vist var mange millioner mennesker bragt ud af fattigdom, men samtidig var der skabt nye mere omfattende og eksistentielle problemer. Rapporterne fra FNs klimapanel, IPCC, understregede dette yderligere og dannede baggrund for bl.a. diskussionerne op til FNs COP 15 møde i december 2009 i København. Men rapporterne dannede også baggrund for mere generelle diskussioner om planetens fremtid, idet „skriften på væggen“ ikke var til at tage fejl af. Den

hidtidige udvikling kunne og kan ikke fortsætte.

Nationernes befolkninger har været og er fortsat spundet ind i en række fortællinger om bl.a. vækst, fremskridt og udvikling, der som bagtæppe har en udviklingsramme baseret på olien som en altafgørende forudsætning for samfundsmæssig produktion og organisation. Olien udgør således drivkraften for den materielle udvikling i verden, herunder også en afledt effekt som befolkningsvæksten.

Nu befinder vi os imidlertid ved toppunktet for den globale olieproduktion – også kaldet „peak-oil“. I april 2010 meddelte USAs Militære Sikkerhedsråd, at overskuddet i olieproduktionskapaciteten kunne ophøre inden for to år, og at det ville kunne føre til massive mangler i 2015 med betydelige økonomiske og politiske konsekvenser. Med den hidtidige økonomiske

model med dens indbyggede grådighed og afhængighed af billig olie i rigelige mængder, er der ikke alene tale om peak-oil – snarere er der tale om „peak-everything“. Takket være den billige olie har en stor del af verden nydt godt af den materielle vækst. I vor del af verden med et overforbrug så vi nu er på kollisionskurs med naturen og må i gang med en meget omfattende omstilling.

En uhæmmet tømning af verdens naturressourcer, konsekvenserne af klimaændringer og ødelæggelse af miljøet truer med andre ord med at udarte sig til en form for samfundsmæssig kollaps. For grupper af mennesker, der identificerer sig med idealet om global bæredygtighed og ansvarlighed, appellerer det til øjeblikkelig handling. Men hvis vi skal vente på politikerne, når vi det ikke – og den enkelte kan ikke stille noget op ved alene selv at ændre egen livsstil. Sluttes borgere sig derimod sammen i nye fællesskaber på et bæredygtigt grundlag kan det være, at vi i tide når den nødvendige omstilling.

” Hvis borgere slutter sig sammen i nye fællesskaber på et bæredygtigt grundlag kan det være, at vi i tide når den nødvendige omstilling.

Transition Towns – omstillingsinitiativer

Med baggrund i denne erkendelse etableredes i 2004 en ny bevægelse, som siden har været under hastig udbredelse: „Transition Towns“. Bevægelsen omdøbtes senere til „Transition Initiatives“ (omstillingsinitiativer). Ikke blot klimaproblemerne og den økonomiske vækst var i centrum. Fokus for bevægelsen var først og fremmest på selve grundlaget for den vækstmodel, der havde bragt planeten ud i dyb krise: Olien. Produktionen af olie er nær sit toppunkt, og der eksisterer ikke noget oplagt alternativ, der kan erstatte den som billig ressource i rigelige mængder (illustrationer).

Omstillingsinitiativerne tager udgangspunkt i en model for et nyt paradigme, kaldet „omstillings-modellen“ (på engelsk „Transition Model“), der indebærer relokalisering og omfattende energibesparelser med afsæt i det lokale og med fokus på etableringen af nye fællesskaber.

Omstillingsinitiativerne udgør på mange måder en videreudvikling af miljø- og økologibevægelserne. Men hvor disse bevægelser tidligere ofte har haft fokus på enkeltsager og afgrænsede problemstillinger, repræsenterer omstillingsinitiativerne en politisk økologi, som tager afsæt i erkendelsen af, at et liv med et mindre energiforbrug er uundgåeligt, og at det er bedre at planlægge efter det end at blive taget på sengen. De industrielle samfund kan ikke klare et energichok, da de har mistet deres robusthed (på engelsk betegnet som „resilience“, dvs. evnen til at rette sig op

igen, fx oven på angreb, trusler og kriser). Planeten (jorden) muliggør ikke i længden det nuværende forbrug og den nuværende vækstøkonomi.

Vi har udvist stor kreativitet i udviklingen af vores energiforbrug – nu må mindst den samme kreativitet udvises, når vi skal den anden vej til et lavenergisamfund. Men hvis vi planlægger dette tidligt nok, er kreativ og samarbejder inden for vores lokalsamfund, kan vi skabe en fremtid, der i en ikke-økonomisk forstand er endnu rigere, mere tilfredsstillende og mere skånsom over for jorden.

Dette markerer et brud med miljøbevægelsens enkeltsagsindsatser og et forsøg på at anviser en ny, radikal udviklingsvej. Dermed er omstillings-modellen også noget helt andet og mere end den blotte sum af fragmenterede græsrodsbevægelseres indsats, som let kommer til at fremstå som usammenhængende justeringer af den herskende økonomiske model og uden nogen samlet strategi for den nødvendige store omstilling.

Omstillingsinitiativerne bygger på tanken om, at erkendelsen af de udfordringer og problemer, vi står overfor, vil vække til engagement og dannelse af nye fællesskaber i lokalområder, i boligforeninger mv. Der dannes arbejdsgrupper og gennemføres projekter som led i at udvikle kompetencer og skabe den forandring, der sikrer lokalsamfundets robusthed og overlevelsesevne – herunder udviklingen af nye, bæredygtige infrastrukturer, lokalt, regionalt, nationalt

og i et videre perspektiv også globalt.

I det følgende vil grundlaget for omstillings-modellen blive uddybet, herunder dens teori og metoder – men først lidt om bevægelsens rødder.

Bevægelsens rødder

Inspirationen til bevægelsen stammer oprindeligt fra de permakulturelle principper, der ligger til grund for undervisningen på Further Education College i Kinsale, Irland. De permakulturelle principper udgør et planlægningsystem, som har sigte på at etablere et vedvarende og bæredygtigt jordbrug. Som en del af undervisningen gennemførte studerende ved Further Education College i 2004-05 et større projekt, som havde til formål at vurdere, hvorledes Kinsale med succes kunne foretage en omstilling til en fremtid med lavenergi. Blandt drivkræfterne var underviseren, Rob Hopkins. Projektet inspireredes bl.a. af bøgerne *Powerdown* af Richard Heinberg og *Permakultur – Principles and Pathways Beyond Sustainability* af David Holmgren, som var blandt grundlæggerne af Permakulturbevægelsen.

Projektet mandede ud i planen „Kinsale Energy Descent Action Plan“ (EDAP) fra 2005. Planen indledtes med en beskrivelse af nutiden og derefter af, hvordan Kinsale kunne udvikle sig, hvis anbefalingerne blev fulgt. Planen blev samme år enstemmigt godkendt af Kinsales byråd. Men det skulle blive i Totnes i Devon (Sydengland), at Rob Hopkins sammen med andre lokale borgere videreudviklede de principper og

rammer, som i dag udgør grundlaget for omstillings-bevægelsen. Ligesom i Kinsale var udgangspunktet i Totnes erkendelsen af, at verden må gå mod mindre anvendelse af fossile brændstoffer for at løse problemerne med såvel kuldioxid-udslippet som peak-oil. Løsningen består i, at de enkelte lokale samfund bliver mere robuste gennem en omstilling til en højere grad af lokal selvforsyning og lokal økonomi (lokal valuta).

I dag eksisterer mere end 300 omstillingsinitiativer, og flere tusinde er under forberedelse. I takt hermed er udviklet en infrastruktur inden for bevægelsen med kurser, udviklingsseminarer, forskning samt netværk og materiale på internettet.

Hoved, hjerte og hånd

Tanke, følelse og vilje – hoved, hjerte og hånd – hænger sammen i omstillingsmodellen. Ligesom en omstilling indebærer ændringer i den ydre verden, er det også nødvendigt at arbejde med menneskets indre processer. Bl.a. må menneskets relation til naturen genetableres.

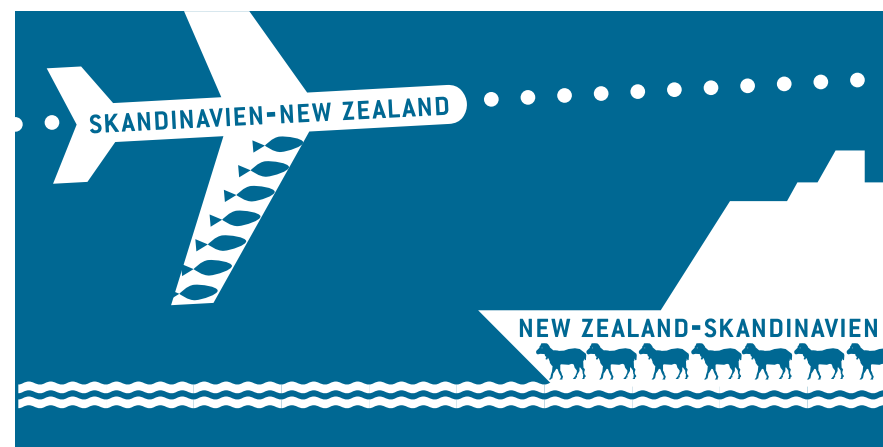
I forhold til „tanke og hoved“ handler det om at skabe forståelse for, hvorfor peak-oil og klimaforandringer bevirker, at en reduktion af ressourceforbruget er uundgåelig. Der er tale om en bevidstgørelsesfase, hvor der gennem filmforevisninger, foredrag, møder, dialog mv. fokuseres på at udvikle øget viden og bevidsthed blandt beboerne i lokalsamfundet om konsekvenserne af klimaændringerne og det toppende olieforbrug. Der skabes en erkendelse af,

at det i længden ikke er muligt at fortsætte den materielle vækst og det forbrug, som er kendetegnende for samfundet i dag.

” Visionen er at skabe et holdbart og robust lokalsamfund med masser af jobs – og hvor ressourcespildet er minimeret og folks livskvalitet forbedret.

Der arbejdes også med at skabe bevidsthed om, at der fremover er behov for at producere mange flere ting lokalt. Det gælder afgrøder, grøntsager, møbler, keramik, medicin og meget andet. Der er selvfølgelig stadig en lang række ting, der ikke skal produceres lokalt, men princippet er størst mulig lokal produktion. Dette fører frem til et andet af omstillingsmodellens vigtige begreber: Robusthed. Med dette begreb sættes der fokus på, hvorledes et samfund kan udvikle modstandskraft over for udefrakommende chok. Robusthed er f.eks. et systems evne til at absorbere påvirkninger og fortsat virke – nu med de nye erfaringer som en indarbejdet del af systemet. Robusthed er et nøglebegreb inden for både permakulturen og omstillings-bevægelsen.

I forhold til „følelse og hjerte“ handler det om at få borgere til at engagere sig personligt ved at gå ind i en arbejdsgruppe. Nogle af de almindeligste arbejdsgrupper arbejder med energi, lokal produktion af

Figur 1. Omstillingsmodellen indebærer, at vi i fremtiden ikke skal fragte fødevarer rundt på hele kloden, men i stedet forsynes så lokalt som muligt.

fødevarer, transport og kulturelle emner (bl.a. fester og festivaler).

Det gælder grundlæggende for omstillingsinitiativerne, at der udarbejdes en positiv vision for fremtiden i form af en „Energy Descent Action Plan“ (EDAP), dvs. en handlingsplan for kraftig neddrøsling af energiforbruget. En plan, der i løbet af 20 til 25 år vil realisere visionen om at skabe et holdbart og robust lokalsamfund med masser af jobs, fordi mange af arbejdsopgaverne vil blive mere arbejdsintensive – og hvor ressourcespildet er minimeret og folks livskvalitet forbedret.

I visionsprocessen anvendes dialogbaserede „Open Space“-teknikker som et værktøj til at få deltagerne til at forestille sig den fremtid, de gerne vil leve i. Når visionen er formuleret gennemføres en såkaldt „backcasting“-proces, der beskriver, hvad

der konkret skal ske i form af aktiviteter og handlinger, som kan understøtte visionens realisering.

Omstillings-bevægelsen handler, som tidligere beskrevet, om „den store omstilling“ – og her er det ikke mindst hjertets engagement, som betyder noget. Eller som udtrykt af en af pionererne bag bevægelsen: „Det mest afgørende træk ved denne periode af historien er ikke, at vi er på vej til at ødelægge verden – det har vi allerede gjort en rum tid. Det er, at vi er begyndt at vågne op, som fra en tusindårig søvn, til et helt nyt forhold til vores verden, til os selv og til hinanden.“

Handlingsdelen – „hånden“ – er knyttet til beslutningsfasen. Når man står midt i overvejelserne om, hvorvidt man vil engagere sig i et omstillingsinitiativ, kan man godt blive overmandet af indre tvivl og

indvendinger – både hvad angår, om „det nytter noget“, og om alle forudsætningerne er opfyldte, for at projektet lykkes. Som en hjælp hertil er der formuleret de 7 men’er (se senere), der er en gennemgang af de tvivlsspørgsmål, som mange konfronteres med.

Omstillings-modellens principper

Omstillingsinitiativerne hviler på syv grundlæggende principper, som her skal gennemgås kortfattet.

For det første skal der formuleres en positiv vision for fremtiden. Hvis vi ikke kan forestille os den fremtid, vi ønsker, kan vi ikke skabe den.

For det andet skal der finde en bevidstgørelse og erkendelse sted. Målet er at fortælle folk sandheden om det vækst- og oliebase-rede samfund og dets begrænsnin-

ger og så have tillid til, at de selv finder de rigtige løsninger.

For det tredje er inklusion afgørende – der er behov for alle. I en succesfuld omstilling er enhver kompetence værdifuld, fordi der skal ske så meget.

For det fjerde er det af central betydning at skabe robusthed ved at opbygge stærke lokale fællesskaber, byområder og lokalsamfund. I de fleste lokalsamfund havde man for blot en eller to generationer siden de grundlæggende kompetencer til at være selvforsynende. Disse kompetencer skal genskabes.

For det femte handler omstillingen om fornuft. De fleste løsninger på vores problemer ligger på det lokale niveau, og vi behøver ikke at vente på, at andre gør noget. De løsninger, der skal findes, har samme størrelse som problemet.

For det sjette er der brug for både en

indre og en ydre transformation. De udfordringer, vi står overfor, er ikke kun skabt af teknologien, men er også et direkte resultat af vores verdenssyn og værdier. De oplysninger, som vi konfronteres med om planeten, skaber frygt og sorg – det medfører en benægtelse, som mange mennesker er indfanget i. Psykologiske modeller kan hjælpe os med at forstå, hvad der virkelig sker og med at undgå, at underbevidstheden saboterer forandringsprocesserne.

Endelig, for det syvende, skal der tænkes i baner af en „viral model“, dvs. en model, der er nem at overføre. Omstillingsmodellen er simpel, men kraftfuld – og lokalsamfund af alle størrelser og geografisk placering kan afprøve den. Der stræbes efter at udvikle arbejdsmetoder, der er nemme at kopiere. Omstillingsinitiativer bygger fra starten på ideen om videns- og ressourcodeling samt anvendelse af hjemmesider og internationale netværk.

Støttestrukturen

Der lægges stor vægt på, at der eksisterer en velfungerende støttestruktur i form af et internationalt netværk af omstillingsinitiativer og kurser. Netværket er etableret med det formål at give støtte til opstart af nye omstillingsinitiativer.

Allerede i 2007 blev der etableret et træningskursus for dem, som ville indgå i kernegruppen af de lokale omstillingsinitiativer. På kurset får man viden om såvel principperne i omstillingen som træning i metoder, som f.eks. Open Space-møder. Der fokuseres ikke kun på alle de positive

oplevelser, som følger med at være en del af et omstillingsinitiativ, men også på de vanskeligheder i form af spændinger og konflikter, som man kan løbe ind i. Ligeledes fokuseres der på hvilken type modstand, man må forvente fra det lokale samfund. Kurset giver den enkelte mulighed for at styrke egne kompetencer og opnå større indsigt og dermed føle sig bedre rustet til såvel at formidle viden til andre som til selv at indgå i tilrettelæggelsen af et lokalt Open Space-forløb.

Vejen til omstilling

I 2008 udkom bogen *The Transition Handbook: from oil dependency to local resilience* (på dansk: *Omstillings-håndbogen: Fra olieafhængighed til lokal robusthed*). Håndbogen giver en god introduktion til de grundlæggende begreber vedrørende klima og peak-oil. Den indeholder desuden en række guidelines til, hvordan et omstillingsinitiativ kan organiseres og gennemføres. I den forbindelse beskrives der 12 indledende „trin“ eller „elementer“, som kan indgå i arbejdet med at skabe en omstilling – og som alle bør tages i betragtning.

De 12 trin strækker sig fra konkrete og praktiske anbefalinger omkring organisationen af initiativet til beskrivelser af de mere grundlæggende perspektiver, som kan guide arbejdet og omstillings-processen. Blandt de mere praktiske trin hører f.eks. anbefalingen om, at man opretter en styregruppe, som skal være en drivende kraft i starten – men at man samtidig fastlægger, hvornår styregruppen skal opløses

Figur 2. Omstillingsinitiativet fokuserer på vidensdeling, så de enkelte lokalgrupper kan støtte og inspirere hinanden.

igen. Andre af de mere konkrete trin består eksempelvis i at organisere et stort igangsættelsevent, som skal markere projektets etablering og skabe en masse interesse i lokalområdet for derved at opnå momentum til at drive initiativet det næste stykke tid. Det handler om at fejre lokalsamfundets evne til, og ønske om, at gøre en forskel.

” Det handler om at fejre lokalsamfundets evne til, og ønske om, at gøre en forskel.

Et tredje af de mere praktiske trin består i at etablere arbejdsgrupper for herigenem at aktivere det kollektive intellekt i lokalsamfundet i arbejdet med at skabe

en nedtrappingsplan for energiforbruget. Arbejdsgrupperne kan fokusere på specifikke aspekter af processen og kan hver især udvikle deres egne arbejdsmetoder og aktiviteter, men stadig være tæt forbundne med projektets helhed. Ideelt set er arbejdsgrupper nødvendige inden for alle områder – f.eks. mad, skrald, energi, uddannelse, ungdom, økonomi, transport, vand og lokalpolitik – idet der er behov for, at lokalsamfundet kan bære sig selv og trives.

Blandt de mere overordnede trin/elementer finder man f.eks. opfordringen til, at man skal ære de ældre, idet de er i besiddelse af en praktisk viden, som er vigtig for omstillingen til et lavenergisamfund. De ældre har – qua deres alder – på egen krop oplevet overgangen til billig-olie æraen, specielt perioden mellem 1930-1960. Af de ældre kan man derfor lære, hvordan man

gjorde tingene i datidens lavenergisamfund – og hvordan dagligdagen og de usynlige forbindelser i samfundet hang sammen dengang. Vi får i fremtiden igen brug for mange af de færdigheder, som vores bedsteforældre tog for givet.

Et andet af de overordnede anbefalinger er opfordringen til at „lade det blive til det, som det bliver til“. Fokus skal holdes på nøgleideerne bag omstillings-modellen – dvs. målsætningen om at opbygge lokal robusthed og reducere kuldioxid-udledningen. Derigennem vil man opleve, hvordan det kollektive intellekt lykkes med at stable en realistisk, praktisk og opfindsom løsning på benene. Man skal i den forbindelse være forberedt på, at omstillingsinitiativet sandsynligvis bevæger sig et andet sted hen, end man regnede med. Formålet er ikke at komme med alle svarene, men at være en katalysator for, at lokalområdet skaber sin egen omstilling.

Endelig – og som et tredje eksempel på et overordnet trin – anbefales det at lave en nedtrappingsplan for energiforbruget. Hver af arbejdsgrupperne skal være fokuseret på praktiske løsninger på opgaven med at øge den lokale overlevelsessevne og reducere kuldioxid-udledningen. Tilsammen vil disse løsninger udgøre en energi-nedtrappingsplan, som vil forme lokalområdets egen fremtid i forhold til truslerne fra peak-oil og klimaforandringer. Man skal i den forbindelse huske, at målet er at skabe et samfund, som vi kan være glade for, at vores børnebørn og andres børnebørn vil komme til at vokse op i – et arbejde, som

næppe bliver færdigt i vores egen levetid. Nedtrappingsplanen er dog kun det første skridt på vejen til omstilling. Den store og langsigtede udfordring er selve realiseringen af den foreslåede omstillingsproces, hvori også kommunen – når tiden er inde – vil være en væsentlig dialog- og samarbejdspartner.

Overvinde modstanden

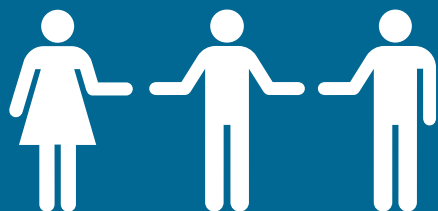
Et omstillingsinitiativ vil uvægerligt løbe ind i forskellige typer af modstand og problemer. En særlig udfordring består i at overvinde den indre modstand og de indvendinger, som mange har over for selv at blive involveret i et omstillingsinitiativ. I den forbindelse gennemgår bogen *The Transition Handbook* de 7 men'er, som oftest dukker op i forbindelse med et omstillingsinitiativ. De 7 men'er giver den enkelte lejlighed til at forholde sig til sin egen indre modstand. Her præsenteres de 7 men'er – og hvad modsvaret på disse kan være.

- „MEN vi har ingen finansiering...“ Finansiering kan ikke erstatte entusiasme og engagement i lokalsamfundet. Finansieringskilder kan også indebære en grad af kontrol, og det kan styre initiativet i retninger, der strider imod lokalområdets interesser. Eksempelvis startede Transition Town Totnes i september 2005 uden nogen penge overhovedet, og det har siden været selvkørende. Bibehold kontrollen og lad ikke mangel på finansiering stoppe jer.
- „MEN vi får ikke lov...“ Der er en ud-

Figur 3. Vi skal inddrage mange slags erfaringer, ofte fra uvante kilder. Eksempelvis kan vi lære meget om bæredygtighed ved at lytte til vores ældre samfundsborgeres erfaringer fra tidligere tider.

Skab alliancer!

Figur 4. Det inkluderende fællesskab i lokalområdet er den drivende kraft i omstillingen.

bredt frygt blandt græsrodder for at blive angrebet af ansigtsløse bureaukrater eller store firmaer. Tværtimod vil I med den stigende bevidsthed om bæredygtighed og klimaændringer blive overrasket over hvor mange i magtfulde positioner, der vil blive begejstret og inspireret af, hvad I gør. Og som vil støtte jeres indsats frem for at hindre den.

- „MEN der er jo allerede grønne initiativer og grupper i byen – jeg vil ikke træde dem over tærne...“ I skal være mere end almindeligt uheldige, hvis I skulle støde på modstand fra „konkurrenter“. Jeres omstillingsinitiativ vil derimod skabe et fælles mål for de eksisterende grupper. Kontakt med eksisterende netværk omkring energi-nedtrapningsplanen vil forbedre og fokusere deres arbejde – ikke kopiere eller afløse det. Forvent at de bliver jeres stærkeste al-

lierede på vejen mod overgangen til et lokalsamfund baseret på lavenergi.

- „MEN ingen i byen bekymrer sig om miljøet alligevel...“ Man kan nemt tro, at vi lever i en apatisk forbrugerkultur. Men kigger man lidt bedre efter, vil man opdage, at der er overraskende mange mennesker, som søger alternative løsninger. I vil finde ud af, at lokalområdet er langt mere interesseret, end I først gik og troede.
- „MEN er det ikke for sent at gøre noget...“ Det kan være, at det er for sent, men sandsynligheden taler dog for, at vi kan nå det endnu. Lad ikke håbløshed sabotere jeres indsats. Som Vandana Shiva siger: „Med den usikkerhed, der præger vor tid, er der ingen grund til at være sikker på din håbløshed“.
- „MEN jeg har ikke de rette kvalifikationer...“ Det, der betyder noget, er, at I

bekymrer jer om det sted, hvor I lever og bor. At I ser en nødvendighed for forandring og er parate til at engagere jer selv og andre. De nødvendige kvaliteter i et omstillingsinitiativ er: Positivitet. At man er god til menneskelige relationer. Og har stor viden om området og dets nøglepersoner.

- „MEN jeg har ikke energi til at gøre det...“ Mens målsætningen om at forberede jeres lokalsamfund på et liv efter olien kan virke overvældende med alle dets konsekvenser, så er der noget ved den energi, der skabes af omstillingsprocessen, som er ustopkelig. I føler jer måske overvældet af udsigten til alt det arbejde og den kompleksitet, som er forbundet med en gennemgribende omstilling væk fra det olieafhængige samfund. Men folk vil komme frem og hjælpe. Faktisk er der mange mennesker, der er kommet på de rigtige tidspunkter. Hvilket dog ikke er det samme, som at det ikke bliver hårdt arbejde.

” Med den usikkerhed, der præger vor tid, er der ingen grund til at være sikker på din håbløshed.

En koalition for omstilling

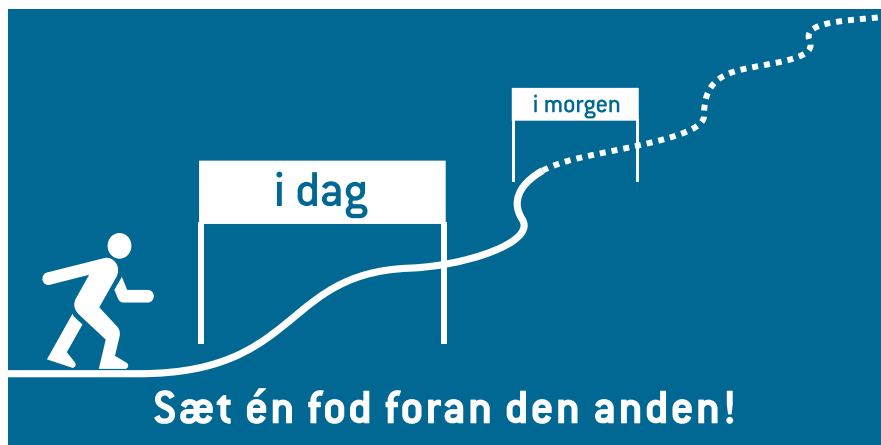
Et markant kritikpunkt mod omstillingsbevægelsen vedrører det institutionel-strukturelle. Kritikken går på, at modellen ikke forholder sig til spørgsmålet om

magten og dens organisering. Herunder at aktørerne i bevægelsen – i lighed med andre sociale bevægelser – ikke forholder sig til de politikker, stramninger mv., som udvikles og gennemføres løbende af regeringer og lokale myndigheder. Modellen kritiseres med andre ord for ikke at forholde sig konkret til „the establishments“, løbende politikker eller for den sags skyld til NGO’ernes og de enkelte græsrodders afgrænsede og enkeltogsorienterede kampagnevirksomhed.

Hertil er der at sige, at omstillingsinitiativerne i stedet koncentrerer sig om egen lokal kapacitetsudvikling. Man fokuserer kort sagt på at bygge en ny, proaktiv model op lokalt og undlader at bekæmpe det etablerede system, men lader eksemplet med en hel ny udviklingsmodel tale for sig selv.

Omstillings-modellen udgør et bud på en sammenhængende omstilling. I mange år har miljøbevægelsen været marginaliseret, hvad angår problemløsning. De påpegede problemer med klimaet og miljøet bliver hele tiden forstærkede, og en helhedsorienteret strategi forudsætter derfor en bredere tilgang og indsigt. Som med miljøsektoren således også med det sociale og samfundsmæssige område.

I omstillings-modellen skal borgerne og de lokale fællesskaber handle proaktivt og positivt på lokalt niveau med omstilling og neddrøling af energiforbruget. Det sker for at kunne etablere lokalt forankrede og robuste fællesskaber på områder som fødevarer, energi, arbejde, transport og affald. Udviklingsperspektivet er et samfundsmæs-

Figur 5. Vi er dem, vi er, og vi når det, vi når. Det er vigtigt at sætte den ene fod foran den anden og formulere delmål, som er realistiske at nå.

sigt paradigmeskifte ifølge hvilket, der kan skabes et robust lavenergi-lokalsamfund, som ikke går i chok som følge af ændringer i omverdenen.

Meget tyder på, at omstillings-bevægelsen virker særligt tiltrækkende på de borgere, der gennem årene har været stærkt engagerede i de økologiske spørgsmål, men hidtil hovedsageligt med fokus på enkelttemaer, der hver især rummer dramatiske fremtidsscenarier inden for klimaforandringer, peak-oil, miljøforarmning og energi- og fødevaremangel.

Samtidig med, at omstillings-modellen rummer fortællingen om „den store omstilling“, indgår der også en række aktiviteter, der i mange henseender matcher, hvad der er sund fornuft inden for den etablerede mainstream-livsstil. Fælles have- dyrkning, projekter om vedvarende energi,

opmuntring til genbrug og øget bevidsthed om miljø og klima. Denne type projekter kan ingenlunde henføres udelukkende til omstillings-bevægelsen. Men ved at bygge på denne type af aktiviteter opnår bevægelsen en stor udbredelse og kan mobilisere et bredt udsnit af befolkningen. Dermed kan bevægelsen etablere samarbejde med såvel mere radikale økologer som den almindelige befolkning i kraft af de mange aktiviteter, som har karakter af „sund fornuft“. En grundtanke i omstillings-modellen er således at skabe en koalition på tværs af alle aktører i lokalsamfundet.

Samarbejdet mellem radikale økologer, nuværende eller tidligere menige medlemmer fra miljøbevægelsen og mennesker helt uden erfaringer med de rejste spørgsmål udgør nøglen til at forstå den succes og hastige udbredelse, som omstillings-bevæ-

gelsen har haft i forhold til udviklingen af en model for lokal robusthed, hvor mangfoldigheden samtidig er bevaret.

Omstillingen til et nyt udviklingsparadigme indebærer, at vi frigør os fra mange af de fortællinger, som vi har været spundet ind i. F.eks. indholdet af ord som vækst, udvikling og fremskridt. En væsentlig del af omstillingen handler derfor om et indre

arbejde hos deltagerne. Et arbejde, som bl.a. foregår gennem „heart & soul“-grupper.

For nogle er selve dét at vikle sig ud af de kollektive fortællinger blevet så væsentlig, at de har givet bevægelsen væk fra den civilisation, der har bragt os i den nuværende multi-dimensionale krise, tilnavnet „Uncivilisation“.

Anbefalet videre læsning

Rob Hopkins: *The Transition Handbook: from oil dependence to local resilience*. Green Books, 2008.

Shaun Chamberlin: *The Transition Timeline: for a local, resilient future*. Green Books, 2009

Jacqi Hodgson og Rob Hopkins: *Transition in Action: Totnes and District 2030. An Energy Descent Action Plan*. Green Books, 2010.

Tamzin Pinkerton og Rob Hopkins: *Local Food: how to make it happen in your community*. Green Books, 2009.

Alexis Rowell: *Communities, councils & a low-carbon future. What we can do if governments won't*. Green Books, 2010.

Hjemmesider

www.transitiondenmark.ning.com

www.transitionnetwork.org

PETER NIELSEN

Lektor i politisk økonomi ved Roskilde Universitet.

Jeg er født i 1970 og har en Ph.D. i politisk økonomi, som også er mit fag som lektor ved Roskilde Universitet. Jeg interesserer mig for kritisk teori og videnskabsteori i lyset af aktuelle samfundsforhold og har i særlig grad haft fokus på sammenhængen mellem politik, økonomi og miljø.

KONSENSUS OM VÆKST

AF PETER NIELSEN „Igennem de sidste hundrede år er det lykkedes at skabe næsten total konsensus om vækstens lyksaligheder. Det er sket ved at indlejre vækst som det sande og højeste gode i sprog, videnskab og politik“ skriver Peter Nielsen. Økonomernes konsensus om vækstens lyksaligheder er opstået sideløbende med udviklingen af et markedsdemokrati og en velfærdsstat, der udjævner fundamentale konflikter og vanskeliggør politisk opposition. Vækst er blevet såvel mediernes som de politiske aktørers helt centrale omdrejningspunkt. Peter Nielsen ser et alternativ i bæredygtige, radikal-demokratiske og autonome livsformer.

De politiske blokke krydser ofte økonomiske klinger i ophedede debatter. Regeringens genopretningsplan står eksempelvis over for oppositionens plan, En Fair Løsning. De årlige finanslovsforhandlinger danner også ramme om økonomiske sværdslag mellem partier og blokke. Regeringen vil have nulvækst i den offentlige sektor, mens oppositionen vil bruge flere penge i kommunerne og hæve skatten for millionærer. På sidelinjen står økonomerne, såsom vismændene og bankøkonomerne, der revser politikerne, når de tøver med at afskaffe efterlønnen eller pønser på at hæve skatterne. Økonomerne er især ude efter venstrefløjen, men højrefløjen får også hug. Skattestoppet var eksempelvis slet ikke populært blandt økonomerne.

Umiddelbart er der altså en bred øko-

nomisk debat. Men det fælles grundlag for de forskellige synspunkter er total enighed blandt de toneangivende aktører om, at vækst er godt og større vækst endnu bedre. Uenighederne handler om, hvad der skal vokse (mest), og hvordan man skaber de rette betingelser for fortsat vækst.

Hvorfor er næsten alle økonomer og politikere enige om, at evig vækst er vejen til det gode samfund? For at belyse denne problemstilling bliver man nødt til at vende blikket bagud og se dybt i kikkerten, for centrale dele af mysteriet handler om, hvordan den økonomiske videnskab og det demokratiske system blev forankret for omkring 100 år siden. Det handler den første del af denne artikel om.

Herefter ser jeg på de tendenser fra efterkrigstiden frem til i dag, der har bevirket

yderligere cementering af den næsten totale konsensus om vækstens lyksaligheder. Her spiller fremkomsten af forbrugssamfundet og forbrugsdemokratiet afgørende ind. Men også massemediernes tiltagende dominans er central.

Hensigten med denne analyse er at bidrage til en forklaring på den situation, man står i som individ og bevægelse, når man kritiserer vækst og advokerer alternative målsætninger og livsformer. Man er oppe imod et subtilt netværk af kulturelle, økonomiske og politiske mekanismer, der samlet set bevirker en massiv og vedholdende tilslutning til vækstparadigmet.

Økonomisk konsensus

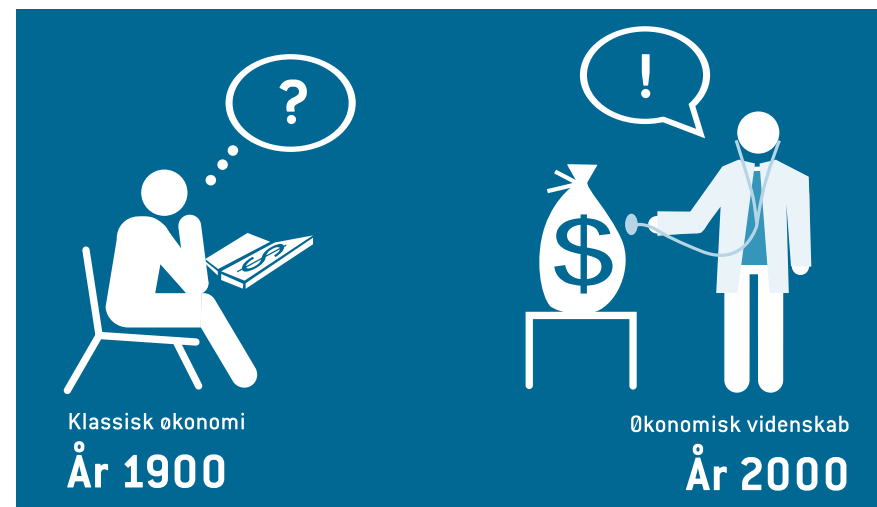
Hvor mærkeligt det end lyder i dag, så har økonomisk tænkning ikke altid handlet primært om tal og modeller. Den økonomiske teori, vi kender i dag fra fx. de økonomiske vismænd og Finansministeriet, hvor alt skal sættes på tal og formel, blev undfanget for 100 år siden. Dengang var der tale om et opgør med den klassiske tradition indenfor økonomi og ikke mindst med Marx, der spøjte i yderkanten af økonomernes forestillingsverden.

Bruddet med de klassiske økonomer var radikalt. Matematikken var rambukken, og naturvidenskaben var idealet. Den økonomiske videnskab blev identificeret med størrelser og relationer, der kunne behandles udtømmende ved hjælp af tegn og den matematiske metode. Dette skete ved, at de nye økonomer systematisk mistænkeliggjorde „litterær økonomi“ som uvi-

denskabelig, mens rendyrket „matematisk økonomi“ omvendt blev fremstillet som den sande og eneste videnskab. De klassiske økonomers sproglige fremstillinger og fortællinger skulle erstattes af tal, ligninger og modeller.

Efter mange års hårdt arbejde lykkedes det de nye økonomer at etablere den økonomiske diskurs som en konsensus, med videnskabeligheden som det essentielle alibi. Det skete i starten af det 20. århundrede. Den økonomiske konsensus indtog herefter – og gør det stadig i dag – en privilegeret position gennem den videnskabelige legitimitet med tilhørende monopol på sandheden. Indtrykket er, at den økonomiske debat føres på neutral grund og i en videnskabelig sammenhæng. Økonomernes udsagn appellerer til grundfæstede forestillinger om viden, objektivitet og rationalitet. Den videnskabelige autoritet indebærer, at økonomerne ses som politisk neutrale og som indehavere af sandheden. Disse forhold gør, at al diskussion i sidste ende forstummer. Politiske diskussioner er irrelevante i en videnskabelig sammenhæng, og sandheden står ikke til diskussion. Punktum.

Videnskab handler nemlig i den fremherskende forståelse netop om at neutralisere politiske forskelle og at udtale sig med autoritet om selveste virkeligheden. Når økonomerne derfor fremstår som videnskabelige, kan de lukke øjnene for anklager om, at de er politiske, og de kan kigge den anden vej, hvis deres udlægning af virkeligheden problematiseres. Økonomerne besidder en autoritet, som får deres udsagn

Figur 1. Den økonomiske teori, vi kender i dag, hvor alt skal sættes på tal og formel, blev undfanget for 100 år siden som et opgør med den klassiske tradition indenfor økonomi.

til at fremstå som meget mere værdifulde og legitime, end hvad andre måtte mene og argumentere for. Indvendinger eller alternative forståelser kommer nemlig uden videre til at fremstå som uvidenskabelige, famlende, subjektive eller ligefrem irrationelle, uansvarlige og underlødige.

” Økonomerne besidder en autoritet, som får deres udsagn til at fremstå som meget mere værdifulde og legitime, end hvad andre måtte mene og argumentere for.

Men den økonomiske konsensus er reelt et tankesystem af klassisk tilsnit, idet den rummer en sammenhængende verden, hvor spørgsmål kan formuleres, og svar gives på en måde, der giver mening i forhold til helheden, og som aktører kan spejle sig i og rette sig mod. Den moderne økonomiopfattelse er altså ikke blot et videnskabeligt perspektiv, for videnskabeligheden er systematisk indvævet i en besnærende helhedsopfattelse, der også rummer en menneskeopfattelse, et samfundssyn og en etik. Alle dele af diskursen refererer til hinanden og er således forbundet i et samlet system, der ikke kan reduceres til adskilte enkeltdele, uden at livsnerven går tabt. Helheden er meget mere end summen af enkeltdele. Men helheden har

alligevel et centrum – et varemærke: *Homo oeconomicus*.

Det økonomiske menneske

I den klassiske økonomi var Robinson Crusoe metaforen for det isolerede menneske, der står alene overfor den barske og uforsonlige natur. Han var et billede på individet i økonomien, og han blev fra tid til anden brugt til at illustrere menneskers individualitet, selvinteresse og kamp for at skabe en bedre tilværelse. Men Robinson Crusoe stod ikke alene i den klassiske økonomi, og der var i det store og hele tale om en henkastet litterær reference.

Med etableringen af den nye økonomi måtte Robinson Crusoe gennemgå en renselsesproces for at blive genfødt i ny videnskabelig skikkelse som *homo oeconomicus* – det økonomiske menneske. Robin-

son Crusoe fik vredet armen om på ryggen og indopereret en komplet DNA-kode, så han kunne klones igen og igen i form af perfekte kopier. Man skal dog ikke lade sig narre af, at det økonomiske menneske kan bringes på formel, for denne repræsentation dækker over et rigt og voldsomt følelsesliv, selvom repertoiret er yderst begrænset. Det økonomiske menneske kan føle lykke og smerte, og denne simple dualisme repræsenterer følelsesregisteret fuldt ud. Dynamikken skabes af et vedvarende motiv om, at lykkefølelsen skal være størst mulig under de givne omstændigheder, og disse omstændigheder er basalt set en verden befolket af mennesker med en tilsvarende hedonistisk og uforanderlig livsindstilling. Hertil kommer så en objektiv omverden bestående af økonomiske kvantiteter, der udgør de økonomiske menneskers lykkebe-

tonede referenceramme og er reguleret af markedets velgørende hånd.

Hvis det økonomiske menneske havde været en helt frisk og uprøvet skikkelse, så er det meget tvivlsomt, om det var blevet modtaget med så åbne arme, som det blev tilfældet i den økonomiske diskurs. Det økonomiske menneske var nemlig ikke kun skabt i Robinson Crusoes billede, men også i utilitarismens ånd. Utilitarismen er en moralfilosofi, der prædiker, at målet for individer og samfund er mest mulig lykke, og denne filosofi var dengang, som den er det i dag, meget dybt indgroet i folks forestillinger om menneskers motiver og det gode liv. Da det økonomiske menneske trådte ind på scenen, havde han således ikke kun Robinson Crusoes tøj på, men var også formet efter en let genkendelig mennesketype, der appellerede til folks positive forestillinger.

Vækstideologien

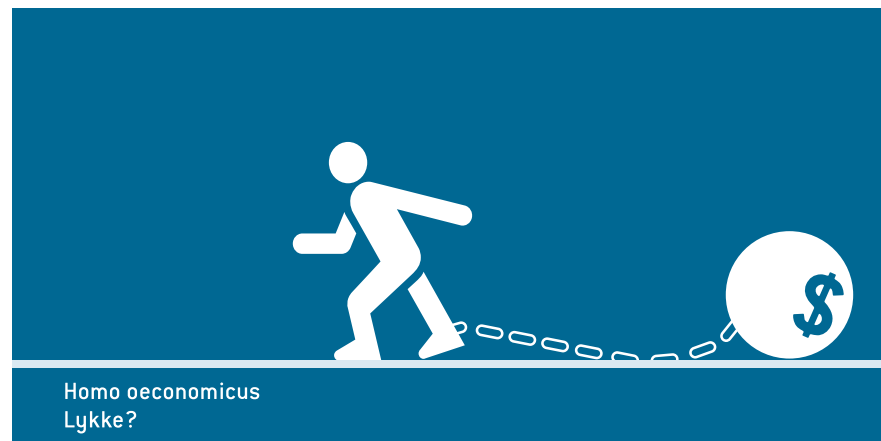
Den økonomiske konsensus knytter gennem sin forankring i det økonomiske menneske an til nogle sort-hvide billeder af det gode liv og det gode samfund. Dette endimensionelle univers består af en række positive værdier og nogle skarpt kontrasterende modbilleder, der effektivt bliver manet frem som skrækscenarier på basis af det økonomiske verdensbillede. Det økonomiske menneske færdes ikke blot hjemmefrem i kapitalismen som den naturlige orden, men er også entydigt positivt stemt overfor forbrug, der som *det eneste* får lykkebarometeret til at slå positivt ud. Jo større forbrug, jo bedre er det økonomiske men-

neskes mantra, og vækst er således grundlaget for lykke og progression. Med den økonomiske konsensus er vækstideologien cementeret.

Set i sin helhed er den moderne økonomiopfattelse en generel konsensus, der kombinerer videnskab, værdier og ideologiske forestillinger med konsekvente modbilleder og antipatier. Socialisme og marxisme er gennemgående modbilleder og forbindes med stærkt negative følelser. Det økonomiske verdensbillede er et filter, der bliver lagt ned over verden; en systematisk måde at konstruere verden på, der ikke kan se udover sig selv og ikke forholde sig reflektivt til sig selv.

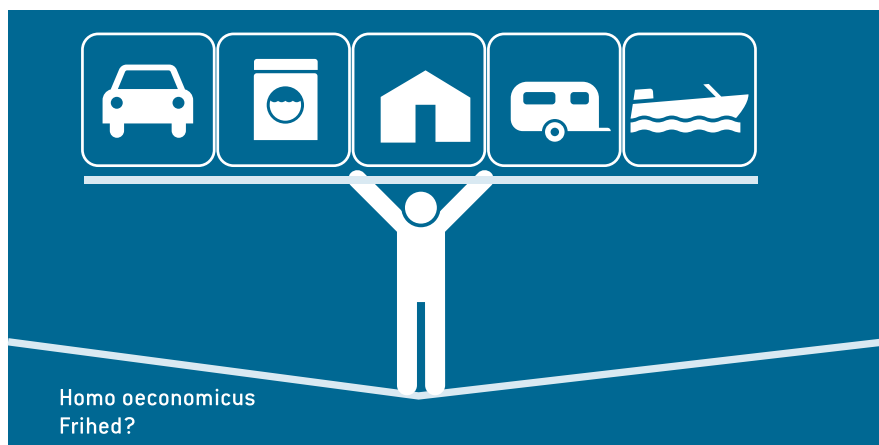
Indenfor den økonomiske konsensus giver nogle påstande mening og fremstår som sund fornuft, mens andre påstande enten skarpt kan afvises med henvisning til en veletableret forståelseshorisont eller simpelthen ikke giver mening – hvilket resulterer i skepsis, mistænkeliggørelse, eksklusion og i sidste instans: Ekspropriation. Den moderne økonomi er ikke blot en økonomisk videnskab eller en økonomisk ideologi, men en generel, systematisk kodet og uafgrænset diskurs, der har økonomiske rødder, men langt bredere betydning som en socialt indlejret konsensus.

Det er også vigtigt at understrege, at den økonomiske konsensus har en hel del med menneskers faktiske liv og forestillinger at gøre. Ellers ville den umuligt kunne trives og ekspandere. For 100 år siden var stort set alle mennesker fattige, og livet var et slid og slæb for alle andre end den absolutte over-

Figur 2. I fortællingen om det økonomiske menneske fører øget forbrug altid til øget lykke, på trods af omkostningerne ved at tilstræbe højere løn.

Figur 3. I fortællingen om det økonomiske menneske fører øget forbrug altid til øget frihed på trods af omkostningerne med at opretholde besiddelser.

klasse. Den varerelaterede forestilling om lykke giver mening for mennesker, der oplever, at de får en bedre og mere behagelig tilværelse gennem et stigende forbrug og for folk, der ser misundeligt på naboens altid stigende og uopnåelige velstand.

Det økonomiske menneske har fødderne solidt plantet i den kapitalistiske modernitet. Denne modernisering handler om frigørelsen af fornuft og subjektivitet. Det kapitalistiske element i ligningen er så, at fornuften er økonomisk. Det økonomiske menneske, med alt hvad det indebærer, giver mening for mange aktører i kapitalistiske samfund, idet de kan spejle sig selv, deres værdier og adfærd og den spontane kapitalistiske virkelighed heri. Det økonomiske menneske er tillige forførende, idet det på en lettilgængelig facon appellerer til positive forestillinger omkring selvdan-

nelse og frihed samt byder sig til som en stor fortælling om harmoni, lykke og evige fremskridt.

Markedsdemokratiet og velfærdsstaten

Sideløbende med modningen af kapitalismen som det dominerende økonomiske system og den økonomiske konsensus som den dominerende diskurs vinder også det demokratiske system frem. Men demokratiet er ikke en uafhængig sfære i samfundet.

Det, man kan kalde markedsdemokratiet, er kendetegnet ved universel og lige valg-/stemmeret i et parlamentarisk system. Denne demokratiform er gennem sin udvikling dybt præget af det forhold, at arbejderklassen gennem det 20. århundrede går i opløsning som en modsigelse til kapitalismen. Arbejderne identificerer sig i

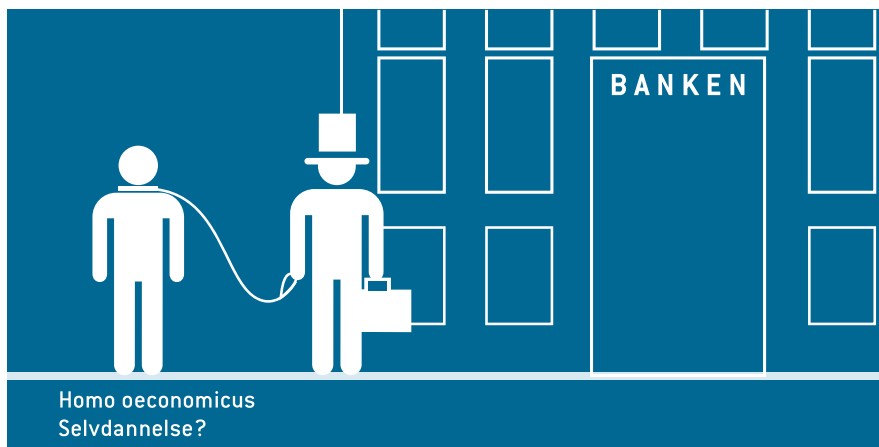
stigende grad med virksomhederne og kapitalen. Kampen for et andet samfund erstattes af kampen for fuld beskæftigelse, bedre arbejdsforhold og mere i løn.

Det er en basal demokratisk værdi, at der skal eksistere en opposition og et pluralistisk univers af divergerende holdninger. Men markedsdemokratiet er karakteriseret ved at være grundlæggende oppositionsløst, idet den politiske modkultur, som arbejderbevægelsen udgjorde, langsomt forsvinder, uden at der manifesterer sig andre modkulturer med tilsvarende gennemslagskraft. Denne afgørende tendens udspringer af markedsdemokratiets mekanismer og kontekst. To grundlæggende forhold medierer og stabiliserer markedsdemokratiet: Markedspartierne og konkurrencen mellem dem samt velfærdsstaten.

Først og fremmest bliver partiernes ideologier afradikaliserede. Deres forsøg på at fiske stemmer fører uvægerligt til en udvanding af det politiske grundlag med henblik på at tiltrække større vælgergrupper. Samtidig bliver radikale politiske forskelle vanskeliggjort af det parlamentariske fokus på kompromisser og koalitioner, der nødvendiggør en vedvarende afslibning af skarpe kanter, hvis ikke den politiske indflydelse skal være helt udenfor rækkevidde. Det er også de umiddelbare politiske muligheder, der sætter dagsordenen, ikke langsigtede målsætninger og principielle forskelle. Realpolitikken indebærer en stærk tendens til uendelige finjusteringer på grundlag af *status quo* – ikke radikale reformer og dybtgående ændringer.

Markedspartierne er også ensbetydende med en bureaukratisering og centralisering af den interne politiske styring. Partierne kommer til at minde om virksomheder, altså topstyrede og hierarkiske organisationer, der konfronterer en fjendtlig omverden. Politisk propaganda udgår fra centralt hold, og den politiske styring sker i stigende grad på grundlag af udefrakommende impulser, såsom markedsundersøgelser, medieanalyser og meningsmålinger, mens der samtidig lægges låg på interne konflikter, sådan at partiet udadtil fremstår som en sammenknyttet enhed. Det er opportunistiske og karismatiske politikere, der når toppen. De indre linjer bliver samtidig præget af professionalisering. Det placerer symbolanalytikere i centrum for partiernes udvikling. Partiernes ledere og rådgivere afviger i stigende grad fra partiernes medlemskredse, hvad angår fx uddannelsesniveau og dagligdag. De menige medlemmer fremmedgøres og de langsommelige interne processer løbes over ende af kravene om hurtig og fleksibel tilpasning til vælgermarkedet og de hastigt skiftende mediedagsordener. Det interne demokrati i partierne dør således langsomt ud, og medlemmerne flygter. I 1950 var der 650.000 medlemmer af de partier, der var repræsenteret i Folketinget. I 2000 nåede tallet ned under 200.000, og tendensen er fortsat faldende, selvom partier som SF og Enhedslisten oplever medlemsfremgang. I de seneste 10 år har ikke mindst Venstre mistet mange tusinde medlemmer.

Markedsdemokratiet betyder, at de po-

Figur 4. I fortællingen om det økonomiske menneske fører øget forbrug altid til positiv selvdannelse på trods af omkostningerne ved gældssættelse.

litiske partier bliver til *catch-all* partier, der ikke har et fast vælgergrundlag i en bestemt klasse eller ideologisk gruppering, men som omvendt forsøger at gøre sig attraktive for vælgermassen som helhed. Partierne kommer altså til at ligne hinanden og kæmper om de vælgere, der hverken har en stærk, kollektiv identitet eller er præget af en klar politisk overbevisning. Denne proces forstærker tendensen i markedsdemokratiet mod opløsning af kollektive identiteter (såsom arbejderidentiteten) og afideologisering af den politiske debat. Social fragmentering og demokratisk desillusion breder sig med høj hastighed. Disse mekanismer bevirker i forening, at der opstår et kompromis mellem kapitalismen og markedsdemokratiet. Markedsdemokratiet ændrer både midlerne og målene i de politiske konflikter. Disse forandringer er særlig effektive, da de

er implicite og strukturelle. På overfladen virker de politiske muligheder ubegrænsede.

Den anden side af markedsdemokratiet er velfærdsstaten, der medfører, at tidligere radikale arbejdskampe og revolutionære, politiske projekter nu aftager markant og efterlader sig en fælles økonomisk horisont – den økonomiske konsensus. Konflikten om produktionsmåder bliver erstattet af en konflikt om at fordele frugterne af den økonomiske vækst. Bag det politiske spil og velfærdsstaten hersker en konsensus om at skabe økonomisk vækst samt social og militær sikkerhed. Udviklingen af velfærdsstaten betyder stigende levestandard for stort set alle og indhegner den kapitalistiske økonomi, hvilket pacificerer brede lag af den traditionelle arbejderklasse. Velfærdsstaten indoptager og udjævner fundamentale konflikter.

Den politiske energi hæmmes og presses ind i former, der ikke truer den kapitalistiske økonomi. Markedsdemokratiet indebærer faktisk en massiv legitimering af kapitalismens ekspansion gennem generalisering af velstanden og de politiske rettigheder på en sådan måde, at det virker som om, spillereglerne er de samme for alle, og alt står til diskussion. I virkelighedens markedsdemokrati har grundlæggende kritik og modstand samt radikale, politiske projekter ikke en chance for at mønstre flertal. Markedsdemokrati er lig med konsensus, og denne konsensus er økonomisk.

” Velfærdsstaten indoptager og udjævner fundamentale konflikter. Den politiske energi hæmmes og presses ind i former, der ikke truer den kapitalistiske økonomi.

Vækstens aspekter

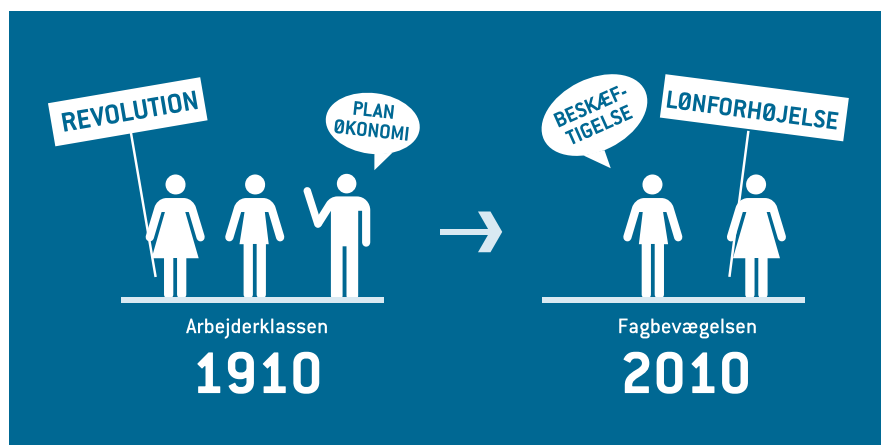
Markedsdemokratiet er den politiske side af vækstsamfundet. Det er et aspekt af kapitalismen og kan derfor ikke udfordre denne økonomiske struktur. Markedsdemokratiet lukker luften helt ud af de økonomiske modsætninger, og velfærdsstaten fremstår som et alment projekt. Konsensus bliver en generel norm. Samtidig er velfærdsstaten afhængig af en velfungerende kapitalisme. Velfærdsstaten forudsætter høj vækst, da lav

(eller decideret negativ) vækst og stigende arbejdsløshed med det samme kommer til udtryk som underskud i statskassen og social usikkerhed. Som den økonomiske situation i årene efter 2007 eksemplificerede, bliver en økonomisk krise umiddelbart til en politisk krise, og ethvert parlamentarisk flertal har derfor en klar interesse i at bidrage til økonomisk vækst. Det giver penge til gode formål og opbakning blandt vælgerne. Derfor er der også en mærkbar tendens til, at den økonomiske konsensus helt ned til mindste detalje sætter sit præg på det centrale politiske spil. Gennem sit fokus på midler til at skabe vækst er den økonomiske konsensus en uundværlig medspiller for politikerne. Økonomerne og politikerne har en fælles horisont, for der er et gennemgående ønske om konsensus og vækst. Andre eksperter har også betydelig politisk indflydelse, men økonomerne har absolut særstatus.

Markedsdemokratiet er i dyb overensstemmelse med kapitalismen og den økonomiske konsensus. Vækstsamfundets tre bærende støttepiller er altså præget af en dyb gensidighed. Men også af decentring. Der arbejdes for samme sag – uden konkret koordinering eller central styring. Vækstsamfundet har ikke et klart centrum. Det er præget af spredte knudepunkter og talrige, komplekse forbindelser. Men forbruget vokser og vokser.

Væksten og forbruget

Den økonomiske konsensus i velfærdsstaten tildeler stimulering af forbruget fra

Figur 5. Velfærdsstaten indoptager og udjævner fundamentale konflikter.

statens side en hovedrolle. Arbejdsløshed skyldes for lavt forbrug, og staten må træde til og genoprette balancen. Stimuleringen kan ske gennem privat eller offentligt forbrug og rummer ofte en kombination. Vægten ligger på socialisering af forbruget gennem velfærdsstaten og en generalisering af forbruget gennem ydelser, der erstatter lønindkomst. Men dette fører også til større privat forbrug. Velfærdsstatens udbygning indebærer vækst i det offentlige forbrug, hvilket hovedsageligt består af løn til offentlige ansatte, der så omsættes til privat forbrug. Diverse indkomsterstatende ydelser som dagpenge og pensioner udvider også det private forbrug, sådan at det ikke kun er knyttet til lønarbejde. Samtidig vokser den private beskæftigelse og dermed det private forbrug af private lønindkomster. De gunstige forhold for fagbevægelsen medfører også stigende reallønninger, der

omsættes til voksende forbrug. Velfærdsstaten er altså direkte forbundet med forbrugsekspllosionen og institutionalisering af vækst i bruttonationalproduktet (BNP) som statsrationale i efterkrigstiden.

BNP er også forbrug. Det måler den økonomiske aktivitet fra efterspørgselsiden, og voksende forbrug er hermed direkte aflæseligt som voksende BNP. Det var i efterkrigstiden, at nationalregnskabet blev udviklet og forfinet, sådan at BNP blev et samlet og sammenligneligt mål for nationens velstand. Målet for nationen bliver vækst i BNP. Jf. Jørgen Stig Nørgårds artikel „Mindre arbejde giver gratis klimagevinst“ i denne bog. Det venstreorienterede element i denne ligning er først og fremmest det forhold, at offentligt forbrug indgår i BNP. På denne måde indeholder BNP også de offentlige aktiviteter, som venstreorienterede typisk betragter som de mest socialt pro-

gressive. Men med den forbrugsekspllosion og vækstfokusering, som venstreorienterede frisatte med højre hånd, fulgte ikke den overflod og fritid, som de med venstre hånd håbede, ville blive resultatet på længere sigt. Arbejderne blev i stedet forbrugere, og der udviklede sig et decideret forbrugssamfund.

Forbrugssamfundet er ensbetydende med, at forbruget er essentielt og grænseløst. Man kan ikke længere skelne klart mellem autentisk og kunstig tilfredsstillelse og må sige farvel til forestillingen om, at mennesker har naturlige behov, at de er begrænsede i fraværet af kunstige virkemidler, og at man på dette grundlag kan identificere en stabil ligevægt i forbruget på individuelt og socialt niveau. Denne forestilling var ellers meget udbredt blandt venstreorienterede i efterkrigstiden.

Forestillingen om et overflodssamfund, hvor forbrug er sekundært, bygger på en falsk modstilling mellem overflod og knaphed. Der eksisterer ikke noget overflodssamfund, for væksten skaber nye former for knaphed, og forbrugets kulturelle dimensioner i form af forskelle, tegn og status gør det ubegrænset. Vi oplever ikke en tilnærmelse mod mæthed. Vækstsamfundet er faktisk det stik modsatte af et overflodssamfund. Forbrugspresset vokser, og generel overflod er umulig.

Det, der sker, er, at *forbrugerisme* på efterspørgselssiden modsvarer *produktivisme* på udbudssiden. Det er driften mod stadig stigende velstand, der er fællesnævneren. Produktion, arbejde og forbrug bliver lige-stillede aspekter af det samme system.

” Der eksisterer ikke noget overflodssamfund, for væksten skaber konstant nye former for knaphed.

Brands og politik

Det seneste skud på stammen i forbrugssamfundet er brands, der nu er blevet essentielle i kapitalismen. Udviklingen begyndte for alvor i forbrugssamfundets modningsfase i 1960'erne, hvor brands blev omdrejningspunkt for processen med at indkode et specielt forbrugsmønster og en bestemt oplevelse i et produkt. Det er forbrugers anvendelse af brandet gennem interaktion og kommunikation i hverdagen, der øger dets værdi. Brands bliver meningsfulde gennem identifikation og negation. Personer med Nike-sko forøger varens brandværdi, når de ser dem som dele af deres identitet, og ikke mindst når de er i opposition til Adidas-sko.

Brands er for det første virtuelle. Det handler om værdier og mening. For det andet indeholder de en særlig fortælling og dynamik, som forbrugeren må indgå i, hvis det sociale spil skal give mening. Brands er interaktive og forførende, men de er samtidig begrænsende og ekskluderende. De er frigørende på en meget fastlåst måde. Der foregår i det aktuelle forbrugssamfund en virtuel produktion med brands som lokaliserbare knudepunkter i stil med industrisamfundets fabrikker. Samtidig sker der det, at kapitalismen bliver politisk på en

måde, der er meget anderledes end i gamle dage og interessen for det politiske felt, forstået som en særlig bevægelsesorienteret eller parlamentarisk handleform, aftager.

Arbejdet med brands indgår i en større sammenhæng med brandmanagement som politisk entreprenørskab. På denne måde minder driften af virksomheder som Danske Bank, Nike og Novo Nordisk meget om driften af et politisk parti eller udviklingen af en social bevægelse. Dette sammenfald kommer ikke mindst til udtryk ved, at værdien af et brand måles på samme måde som tilslutningen til politiske partier, nemlig via kontinuerlige meningsmålinger. Brands er i lige så høj grad som et politisk parti afhængige af den offentlige opinion. De er også som sociale bevægelser afhængige af vedvarende identifikation og mobilisering – af både forbrugere og medarbejdere. Hvor brands således i en ny forstand gør det økonomiske liv politisk, så virker brands også tilbage på det politiske liv i bevægelserne og på den parlamentariske scene. Bevægelser, partier og politikere bliver efterhånden brandet lige som varer og virksomheder.

Forbrugssamfundet indvirker i stigende grad generelt på det politiske liv, og brands inkarnerer de emotionelle sider af forbrugssamfundet. Der skal skabes en følelse af enhed mellem subjektet og brandet. Det er følelser og affekter, det handler om. Herigennem bliver markedsdemokratiet også forandret. Denne proces virker sammen med tiltagende markedsførelse og mediedominans.

Demokrati som mediemarked

Markedsdemokratiet adskiller sig fra økonomiske markeder, men der er også en række afgørende ligheder, der gør analogien meningsfuld og central. Partierne konkurrerer om stemmer, og markedsdemokratiets kerne er det parlamentariske flertal. Partierne's mål er at forøge deres markedsandel og indgå i en flertalskoalition. Den grundlæggende valuta er stemmerne. Partierne er producenterne, og vælgermassen er forbrugerne. Konkurrencen intensiveres af løbende meningsmålinger og det forhold, at der ikke er nogen *win-win*-situationer. Partierne kan kun vokse ved at kapre stemmer fra andre partier. Når et parti vokser bliver de andre partier nødvendigvis mindre. Fremgangen for SF er eksempelvis mandat for mandat lig med andre partiers tilbagegang.

Der er ingen vækst eller nye markeder i det politiske liv, der kan agere ventil for konkurrencen. Antallet af folketingsmedlemmer er fast, og faktisk er forbruget aftagende over tid, idet der er en klar tendens til faldende stemmeprocenter i markedsdemokratiet. Forbruget kan i princippet forøges ved at aktivere sofavælgere, men det er undtagelsen snarere end reglen. Tendensen er, at sofa-partiet vokser og vokser. De etablerede partier har markedsmagt, og de største partier indtager privilegerede positioner. Samtidig er det meget svært at etablere sig på markedet, og der er en generel tendens til, at færre og færre partier kan klare sig i konkurrencen og hermed opnå repræsentation i parlamentet.

Siden 1970'erne har markedsdemokratiet gennemgået en udvikling, hvor de elementer, der har at gøre med marked og konkurrence, er blevet forstærkede, og de elementer, der har at gøre med demokrati og deltagelse, er blevet svækkede. Den scene, som det demokratiske skuespil udfolder sig på, er blevet radikalt forandret, da den parlamentariske konkurrence er blevet et særlig markant udtryk for samfundets generelle marksedsrelationer.

Den politiske konkurrence er nådesløs. Politik er et eksemplarisk eksempel på et oligopol, dvs. et marked hvor få, store virksomheder sidder tungt på magten. Konkurrencen begrænses altså af markedsmagt, som vedvarende efterstræbes gennem politisk markedsføring og mediestrategier. Men partier og politikeres markedsmagt er mere skrøbelig end på det økonomiske marked. Det skyldes, at politik er mediedomineret i et helt andet omfang end økonomi.

Medierne intensiverer konkurrencen. Den politiske konkurrence er samtidig mere konkret og personlig end den økonomiske. Markedets usynlige hånd kommer helt til kort overfor mediernes synlige skuespil. Der er ingen nicher eller gemmesteder. Kun et eskalerende medieshow med stadigt flere kameraer, vinkler og forstørrelser. Politik er præget af en klaustrofobisk og obkøn gennemsigthed på mediernes permanente scene. Det minder om reality-tv, men er uden pauser eller nye koncepter. Deltagerne fortsætter også i årevis, før de bliver skiftet ud eller stemt hjem.

Markedsdemokratiets tyngdepunkt er

adskillelsen mellem to politiske blokke, der hver konvergerer mod 50% af stemmerne. Det politiske flertal bliver stadig mere snævert. Den politiske proces bygger på evige genspejlinger. Der er ingen kopibeskyttelse eller hemmelige ingredienser i politik. Partiernes kernevælgere er uinteressante. De vælgere, der er fast forankrede i en bestemt blok er interessante for partierne, men uinteressante i det afgørende spil om det parlamentariske flertal. Konkurrencen samler sig om de vælgere, der er på vippen mellem de to blokke. Her er konkurrencen hårdest og strategierne mest forfinede. Den politiske kommunikation retter sig mod mobile „midtervælgere“, der hele tiden flytter sig på grund af nye politiske strømninger og forskydninger i det politiske spektrum. Mobiliteten indikerer lav politisk interesse, og kampen foregår således i massemediernes.

” Politik er præget af en klaustrofobisk og obkøn gennemsigthed på mediernes permanente scene. Det minder om reality-tv, men uden pauser eller nye koncepter.

Information om og strategier i forhold til medier bliver centralt i politik. Mediemoderne og medierådgiverne spiller hovedrollerne i et virtuelt spil. Det er en

vedvarende politisk kamp om at tiltrække og fastholde flygtige sværme af mediegenereret vælgeropbakning. De mobile vælgersværme er markedsdemokratiets flydende essens. Medienomadernes lave politiske interesse og opmærksomhedsniveau betyder også, at den politiske debat nærmer sig laveste fællesnævner, både hvad angår form og indhold. Formen er brands og reklamer, mens indholdet er standardiserede varer til en anonym vælgerskare med udgangspunkt i *status quo* og den herskende konsensus.

Kampen om opmærksomheden

Usynlighed er den stille død for etablerede aktører, og nye aktører har ikke en chance for at opnå en position i det sociale spil uden synlighed. Der kæmpes indædt om de hybrid-politiske forbrugeres opmærksomhed. Alle steder i samfundet, men mest koncentreret i økonomi og politik. Virksomheder bruger enorme summer på at markere sig i de politiske forbrugeres bevidsthed. Reklamebudgetterne vokser i lyntempo overalt. Men i politik handler det primært om at styre massemediernes dækning. Politik er i medierne et privilegeret felt af almen demokratisk interesse og mødes af et vedvarende højt opmærksomhedsniveau i den redaktionelle prioritering. Denne særlige opmærksomhed fra mediernes side er det centrale bindeled til de politiske forbrugere og udgør derfor det vigtigste kampfelt for politikerne. Massemediernes opmærksomhed skal resultere i positive historier og optimal synlighed. Når medierne herigennem er den centrale

politiske institution, bliver mediernes mekanismer direkte politiske.

Medierne reproducerer først og fremmest den politiske magt ved at gøre den synlig. Det er politiske beslutninger og centrale aktører, der optræder i mediebilledet. Magten og den konkurrerende markedsdemokratiske blok er konstant badet i rampepels. Politiske aktører udenfor dette genspejlende system kæmper for at tiltrække mediernes flakkende lyskastere og dukker normalt kun op i form af lysglimt, når der eksempelvis er medievenlige demonstrationer, ballade eller spektakulære partidannelser med stærke, personlige brands.

De politiske forbrugere vil have en klar varedeklaration, og interne splittelser er konstant i mediernes søgelys. Resultatet kan prompte aflæses i meningsmålingerne. Partierne slutter op om topledelserne og markedsfører enkle, glatte budskaber. Der skal skabes en „feel good“ stemning omkring partiet, som så kan generere eskalerende mediesucces. Det politiske flertal i oo'erne byggede grundlæggende på Dansk Folkepartis vedholdende succes i medierne. Frem mod 2006 var De Radikale oppositionens succeshistorie, men i 2007 overtog SF den rolle, og med S-SF alliancen fra 2008 opstod et nyt centrum for opmærksomheden i den politiske opposition. De Radikale blev usynlige, meningsmålingerne styrtdykkede, den interne uro bredte sig, og opinionstallene fortsatte nedad i takt med den negative opmærksomhed. Spærregrænsen spøjte. Denne onde cirkel var præcis det modsatte af den successspiral, som De

Figur 6. Markedsdemokratiet er blevet et forbrugs- og mediedemokrati, hvor dialog er erstattet af salgskampagner for umådeligt ens politiske varer.

Radikale tidligere nød godt af, og som SF overtog, da partiet tredoblede sin tilslutning. Succes avler succes – også økonomisk. For partierne får rundhåndet statsstøtte på grundlag af stemmetallene ved repræsentation i Folketinget.

Enhedslisten balancerer vedvarende på spærregrænsen. Det skyldes delvist de meget begrænsede økonomiske midler, men mest af alt at partiet konsekvent placerer sig på sidelinjen i forhold til den herskende konsensus og har en marginal position i oppositionen. Partiet kæmper altså mod en tendens til tredobbelt usynlighed, der gensidigt forstærker hinanden. Synligheden aftager eksponentielt med afstanden til den herskende konsensus og den politiske magt samt størrelsen af de økonomiske midler til at indgå aktivt i det politiske spil.

Medierne strukturerer og accelererer disse politiske mekanismer. Men der er andre vigtige politiske mekanismer i medierne. Mediernes hastighed præger den politiske proces, og politikerne tvinges til at være nyhedsmindede. De fremherskende medieformater definerer politikernes handlerum, og mediernes fragmentering forplanter sig til det politiske felt. Overfladiske forskelle forstørres, og dybe forskelle udglattes. Partier og politikere skal på alle måder svinge i takt med medierne. Det er en politisk overlevelseskamp. Usynlighed og negativ opmærksomhed er en konstant trussel.

Konkurrencen tvinger også partier og politikere til at være instrumentelle og effektivisere deres ressourceforbrug. Partier bliver ikke synlige af at holde debatmøder

i medborgerhuse eller ved at deltage i anonyme manifestationer. Politikere bliver slet ikke synlige af at fordybe sig i det politiske indhold. Synlighed opnås ved at få parti-navn, logo, frontfigur(er) og slogans til at cirkulere i massemedierne. Markedsdemokratiet bliver et forbrugs- og mediedemokrati.

Økonomisk demokrati

Repræsentation i Folketinget forudsætter erkendelse af disse forhold, og politisk fremgang er umulig uden en proaktiv rolle i mediespillet. Samtidig er regeringsmagten udenfor rækkevidde, hvis ikke der appelleres succesfuldt til den magelige majoritet. Denne gruppe i samfundet er karakteriseret ved, at de ikke ønsker sociale forandringer. De ønsker mere af det samme, dvs. vækst gennem større forbrug. I forbrugsdemokratiet er voksende forbrug på alle hylder det politiske omdrejningspunkt. Det handler om vækst i det private og det offentlige forbrug, men også om et større immaterielt forbrug af billeder, fortællinger og brands.

Forbrugsdemokratiet er blevet modnet gennem mange år, men oo'ernes „forbrugsfest“ kombineret med enorme gevinster på bolig- og aktiemarkederne har medført en skærpelse af guldfeberen og forbrugsmentaliteten i brede lag af det danske samfund. Det er naturligvis ikke alle, der rider med på forbrugsbølgen og er afhængige af fortsat vækst, men den magelige majoritet er, og det er denne gruppe, der er udslagsgivende for magten i markeds-

demokratiet. Den magelige majoritet tæller altså bestemt ikke alle, men har erstattet arbejderbevægelsen som den klart dominerende sociale gruppering og danner derfor grundlag for de politiske aktørers indbyrdes konkurrence. Det betyder, at væstkritik eller sågar svigtende overbevisning i den permanente kamp for fortsat vækst er en klokkeklar tabersag for de politiske partier. Uanset hvad politikerne selv tænker og mener, er de nødt til at sige og gøre det, som vækst-dagsordenen dikterer, hvis de vil have indflydelse. Og alle partier og politikere ønsker indflydelse.

Det økonomiske demokrati, som var på dagsordenen i 1970'erne, er nu blevet omsat til en ny slags økonomisk demokrati, der afspejler den økonomiske konsensus. Datidens økonomiske demokrati handlede om at give lønmodtagere demokratisk indflydelse på virksomheders ledelse. Nutidens økonomiske demokrati er karakteriseret ved, at det politiske system konvergerer mod det økonomiske system. Dette indebærer i sidste ende, at borgere reduceres til vælgere, der som forbrugere af politik udøver deres magt på samme måde som på markedet. Økonomer slår på, at markedet repræsenterer det sande demokrati, da det er den enkelte forbruger, der træffer de valg, der styrer udviklingen. Denne meget begrænsede og forvrængede form for demokrati har nu også vundet indpas i det politiske system.

” Der er altid grund til at indgå i kampe for sociale og miljømæssige fremskridt.

Kommende systemforandringer

Vi må konstatere, at den meget udbredte konsensus om vækst som det sande og højeste gode er dybt indlejret i sprog, videnskab og politik. Ordet vækst har i sig selv en essentielt positiv klang, og væksten fremstår som en videnskabelig sandhed på grund af den økonomiske konsensus. Vækst er også en grundlæggende rammebetingelse for markedsdemokratiet og velfærdsstaten.

Samfundsudviklingen siden 1960'erne har tillige medført, at vækstsamfundet er blevet yderligere fordybet. Forbrugsamfundet indebærer, at væksten er essentiel og grænseløs. Den stigende betydning af brands betyder samtidig, at politiske aktører som partier og sociale bevægelser får sværere ved at markere sig i samfundsudviklingen. Disse politiske aktører er også i stigende grad presset af nådesløs konkurrence og en overvældende mediedominans,

der gør det næsten umuligt at bryde med den herskende konsensus uden med det samme at blive marginaliseret og usynlig. De normale kanaler for sociale forandringer er derfor umiddelbart blokerede. Vækstkritikken er rodløs, og modvækst fremstår bredt i samfundet som et naivt eller ligefrem skadeligt drømmebillede.

Det betyder selvfølgelig ikke, at fremtiden er støbt i beton, og væksten derfor vil herske til evig tid. Selvom samfundet umiddelbart er meget stabilt og kontinuert, udvikler det sig altid på måder, som ingen kunne forudse. Der er også indre modsætninger i vækstsamfundet, hvilket Petter Næss og jeg undersøger i en anden artikel i denne bog. Disse modsætninger åbner muligheder for grundlæggende forandringer. På lang sigt er systemforandringer faktisk nødvendige. På trods af den umiddelbart negative konklusion er der altså basis for en vis optimisme, hvad angår potentialet for at fremme bæredygtige, radikalt demokratiske og autonome livsformer. Samtidig er det helt sikkert, at de kommende systemforandringer kun bliver progressive i det omfang, der kæmpes hårdt for det. Så der er *altid* grund til at indgå i kampe for sociale og miljømæssige fremskridt.

Anbefalet videre læsning

Peter Nielsen: *Velstandssamfundet*. Frydenlund, 2011.

Adam Arvidsson: *Brands – Meaning and value in media culture*. Routledge, 2006.

Jean Baudrillard: *The Consumer Society – Myths and Structures*. SAGE Publications, 1998.

John K. Galbraith: *The Culture of Contentment*. Penguin Books, 1992.

Herbert Marcuse: *Det én-dimensionale menneske*. Gyldendal, 1971.

Claus Offe: *Contradictions of the Welfare State*. The MIT Press, 1993.

JØRGEN STIG NØRGÅRD

Civilingeniør og lektor emeritus ved DTU.

Jeg er født 1933, har arbejdet som gartner og maskinarbejder, før jeg påbegyndte en uddannelse som civilingeniør, senere lic.techn., ved Danmarks Tekniske Universitet (DTU). Siden 1960'erne har jeg arbejdet tværfagligt med fremtidsforskning – mest på DTU, men i frugtbar kontakt med forsknings- og miljøorganisationer i ind- og udland – med fokus på mulighederne for globalt at kombinere god livskvalitet for alle mennesker med kraftig reduktion af belastningerne af klima, biodiversitet og natur. Mit hovedperspektiv har været bedre fordeling, mindre forbrug i de rige lande og mere miljøeffektiv teknologi, alt sammen i en demokratisk ramme. Jeg skylder Siri Tellier, ekstern lektor ved Københavns Universitet, tak for gode og konstruktive kommentarer til denne artikel.

HVOR MANGE KAN VI BYDE VELKOMMEN TIL VERDEN?

AF JØRGEN STIG NØRGÅRD Det har længe været et tabu i miljøkredse at inddrage befolkningsproblematikken i debatten. Men hvis den globale miljøbelastning skal minimeres betragteligt, mindst halveres, så er det svært at se bort fra antallet af mennesker på denne klode. I de sidste 40 år er dette antal steget med over 70%, mens antallet af vilde dyr er faldet med en tredjedel, og det er ikke et tilfælde. Seriøse undersøgelser peger på, at vi skal ned på et globalt befolkningstal på 3-4 mia. mennesker, hvis vi skal opnå en bæredygtig tilstand. I denne artikel peges på, hvordan dette kan gøres på en nænsom måde.

Dette kapitel bygger på en generel accept af, at den globale miljøbelastning må reduceres betragteligt, i det mindste halveres, hvis vi skal undgå store, uoprettelige skader på vores klima og hele det økologiske system. Med en samtidig demokratisk målsætning om, at alle mennesker skal have lige adgang til at belaste naturen, peger disse to forhold hen imod, at den milliard af klodens mennesker, der lever i overflod, skal nedsætte miljø- og ressourcepresset til en tiendedel. I bestræbelser på at nå dette mål kan man vanskeligt komme uden om spørgsmålet om, hvor mange vi er på kloden. Og her drejer det sig ikke blot om muligheden for at stoppe væksten i klodens befolkning på nu snart 7 milliarder, men også om i et roligt tempo at reducere den til en mere optimal størrelse.

Grænser for vækst

Bestseller-rapporten *Grænser for vækst* af Meadows m.fl., satte ved sin udgivelse i 1972 gang i en livlig og ophedet debat ved at påpege, at verdens økonomi ville kollapse i løbet af det 21. århundrede, hvis den dominerende struktur og vækst-målsætning fortsatte uanfægtet. Det glemmes imidlertid ofte, at rapporten også analyserede og påviste mulighederne for at omstille til en stabiliseret og bæredygtig økonomi, såfremt man anerkendte planetens begrænsninger og kom hurtigt i gang med omstillingen. Det kan ikke undre, at antallet af mennesker spillede en afgørende rolle i denne langsigtede models analyser af de menneskeskabte indgreb i økologien, og i det bæredygtige scenario er den globale befolkning

antaget stabiliseret på omkring de daværende 4 mia.

Grænser for væksts antydninger af et stop for væksten, skræmte naturligvis mange erhvervsfolk og vækstfikserede politikere. Mange kritikere var tilsyneladende drevet af, at de simpelthen ikke kunne acceptere rapportens titel og konklusion, mere end bogens indhold.

Man tog på det politiske plan ikke ved lære af *Grænser for vækst*, eller af de flere andre samtidige advarsler, og udviklingen har da også foreløbig i skræmmende grad fulgt den kurs, der i rapportens analysemodeller fører til sammenbrud.

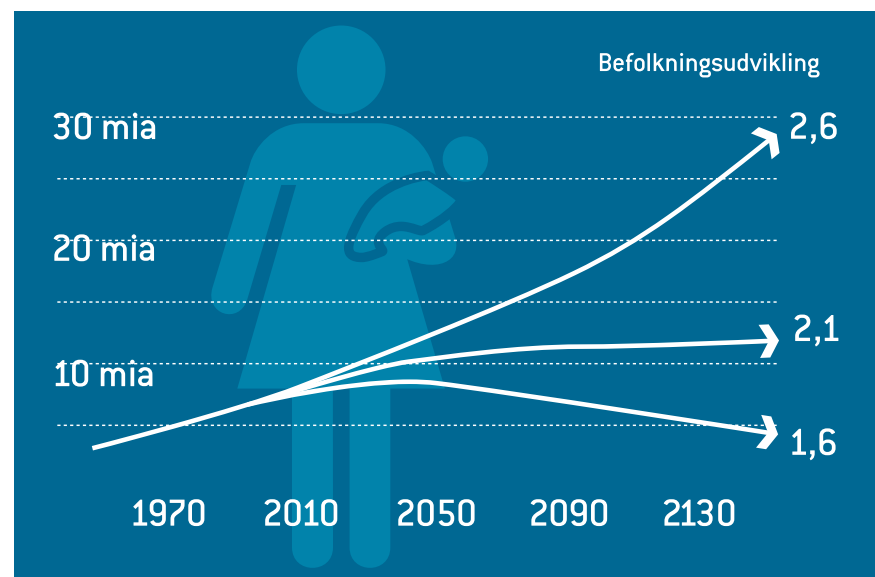
Verdenssamfundet har foreløbigt spildt næsten 40 år med desperat at afvise rapporten, og i mellemtiden er det blevet betydeligt vanskeligere – måske umuligt – at styre ind på en bæredygtig kurs. F.eks. er befolkningstallet, siden rapporten udkom, næsten fordoblet i forhold til den verdensbefolkning, der dengang, sammen med bl.a. mætning i forbruget per person, indgik i scenariet for en bæredygtig udvikling. Så nok blev *Grænser for vækst* i 1972 opfattet som radikal i sine konklusioner om behovet for at stoppe væksten, men i dag er der tilsyneladende behov for en langt voldsom mere reduktion i miljøbelastningen, som det fremgår af de to opfølgende versioner af rapporten i henholdsvis 1992 og 2004. Her viser en nedgang i befolkningstallet sig som et meget effektivt, men samtidigt lempeligt og overkommeligt, bidrag til løsningen.

Befolkningsudviklingen er ikke fastlagt

Der er en tilbøjelighed til at føle sig bundet af prognoser, og når FN skønner, at jordens befolkning inden år 2100 vil toppe på omkring 10 mia., så opfatter mange det som et faktum. Men befolkningsprognoser er gennem tiderne blevet ændret. Fremtidens befolkningsudvikling, såvel som mange andre forhold, er styret af menneskeheden selv og kan ændres, hvis blot der kan mobiliseres den fornødne tilslutning. En af hovedteserne bag *Grænser for vækst* er netop at tydeliggøre muligheden for at agere og præge udviklingen, og rapporten opstiller da også en række forskellige scenarier, der politisk kan vælges mellem.

På langt sigt vil virkningen af ændrede fødselsrater være enorm. På figur 1 er vist FNs beregninger for et lavt, et middel og et højt scenario svarende til gennemsnitlige fødselsrater på henholdsvis 1,6 barn per kvinde, 2,1 og 2,6. Om 140 år er virkningen af valget hhv. ca. 3,5 mia., 11 mia. og 24 mia. mennesker på jorden. Allerede i år 2050 er forskellen mellem det lave og det høje scenario for verdens befolkning på 3-4 milliarder og i 2150 altså over 20 milliarder mennesker. Man kan altså dårligt hævde, at det er uden betydning for miljøet, hvilken af de tre, ikke dramatisk forskellige fødselsrater, der følges.

Udviklingen i befolkningstallet kan vi mennesker altså tilsammen i vidt omfang selv vælge. Det er dog svært for en regering eller et FN-organ at bestemme fødselstallene, da de jo til syvende og sidst bæres frem af

Figur 1. Scenarier for mulige befolkningsudviklinger i forhold til antal fødte børn per kvinde. Kilde: The Population Council, FN 1998.

millioner af individuelle beslutninger i verdens soveværelser. På trods af disse i sidste ende individuelle valg, så viser erfaringer dog, at man politisk relativt let kan påvirke fødselstallet i et land, hvis det ønskes. Der er således al mulig grund til at inddrage befolkningspolitik i klima- og miljøpolitikken med henblik på at fremme den bedste løsning.

Maksimalt eller optimalt befolkningstal?

Lige siden Thomas Malthus' advarsler i 1798 om befolkningsvækstens problemer har man jævnligt diskuteret, hvor mange mennesker man kan brødføde her på jorden. I

modsætning til tidligere tiders opfattelse af en uendelig verden må vi i dag erkende en sammenhæng mellem befolkningens fremtidige størrelse og dens livskvalitet. Jo flere vi bliver, desto vanskeligere, og på mange måder fattigere, bliver tilværelsen.

” Jo flere vi bliver, desto vanskeligere, og på mange måder fattigere, bliver tilværelsen.

Frem for at diskutere hvor mange vi maksimalt kan være, altså det størst mulige antal,

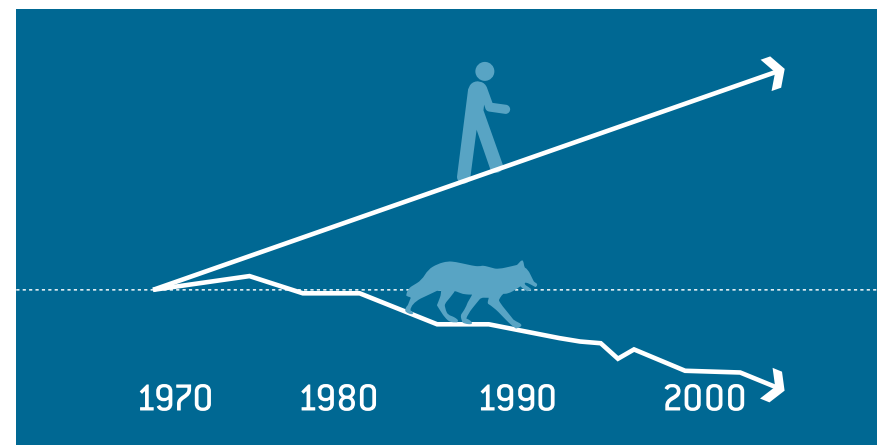
vil det derfor være mere rimeligt at undersøge og debattere, hvor mange der *optimalt* kan – ikke blot overleve – men også leve et godt liv på et grundlag, der er økologisk bæredygtigt. Det bliver naturligvis en subjektiv debat, eftersom opfattelsen af et godt liv varierer kolossalt, f.eks. afhængig af i hvor høj grad disse mennesker skal ikke blot *brødfødes*, men *kødfødes*. Det sidste kræver et betydeligt større økologisk fodaftryk og giver dermed plads til langt færre mennesker. Således kan det meget produktive danske landbrugsareal kun mætte 11 millioner mennesker, hvis 30% af kosten er kød, men 20 millioner med en halvering af kødforbruget og 80 millioner med ren vegetarkost, som påpeget af Thorup-Kristensen i tidsskriftet *Aktuel Naturvidenskab* nummer 5, 2010. Som et af de mest kødspisende folk i verden ligger danskernes kost i dag nok nærmest ved de 30% kød, hvilket giver store muligheder for at mindske presset på klimaet og naturen generelt ved at reducere kødforbruget.

Et eksempel på en undersøgelse af presset på klodens kapacitet, „Planetary Boundaries“, blev i 2009 publiceret i det anerkendte tidsskrift *Nature* af Rockström og 27 andre internationale forskere. Den bekræfter i store træk konklusionerne i *Grænser for Vækst*, men bygger mere specifikt på undersøgelser af ni forskellige processer, der udover et kritisk pres på naturen. Klimændringer dominerer i dag miljødebatten og rangerer da også i denne undersøgelse som en af tre processer, der har overskredet grænsen for bæredygtighed. Men

tabet i naturens mangfoldighed gennem udryddelse af dyre- og plantearter er vurderet som den *største trussel* (og er i øvrigt også nært knyttet til klimaændringerne). Rundt regnet forsvinder hvert år 100 arter dyr og planter, hvilket skønnes at være 100-1000 gange hurtigere end det årlige tab, før menneskenes indgreb rigtig tog fart. Disse tab i mangfoldighed er uigenkaldelige og kan bedømmes både ud fra en ren etisk vurdering af naturens ret i sig selv og ud fra en menneskecentreret nytteværdi, idet de tabte gener måske kunne være kommet menneskene til gode.

Udryddelsen af arter hænger naturligvis sammen med væksten i den menneskelige befolkning, der levner stadig mindre økologisk plads til de andre arter. Udviklingen i „befolkningstallet“ for vilde, landbaserede dyr, som opgjort af WWF i deres 2008 rapport, og mennesker er i forhold til 1970 vist på figur 2. Mens antallet af mennesker er vokset med 73%, er antallet af vilde dyr faldet med 33%. Presset på dyrene øges ikke blot af væksten i antallet af mennesker, men også i høj grad af den fortsatte stigning i det „økologiske fodaftryk“, som hvert menneske i gennemsnit afsætter.

I dag nærmer vi os stærkt 7 milliarder mennesker, med 75 millioner ekstra hvert år. En af de få organisationer, der tager befolkningsudviklingen alvorligt i forbindelse med miljøproblemerne, er den britiske organisation „Optimal Population Trust“ (OPT). Den har endog vovet at skitsere nogle scenarier for, hvad der ud fra forskellige subjektive antagelser kan betrag-

Figur 2. Udviklingen i antallet af mennesker og vilde dyr på jorden i forhold til 1970-niveau. Kilde: WWF.

tes som en optimal befolkning på kloden, og de ligger alle *under* de nuværende 7 mia.

Lad os først antage, at dagens gennemsnitlige økologiske fodaftryk pr. person ikke vokser, men f.eks. fordeles mere ligeligt, og samtidigt, at klodens biologiske kapacitet, dvs. jordens evne til at producere føde, foder, træ og anden biomasse, kan opretholdes, selvom der hver dag slides hårdt på den. Da vil der bæredygtigt kunne opretholdes en befolkning på 5,1 mia. mennesker. Men her er ikke levnet naturen den ekstra plads, som kunne bremse den hastige udryddelse af planter og dyr. Hvor meget, vi vil sætte af til dette formål, afhænger af, hvor meget vi værdsætter den vilde natur og dens biologiske mangfoldighed. Men sætter vi f. eks. 20% af det globale areal af til dette formål og/eller til sikkerhed mod fortsat nedslidning af biokapaciteten, så når man frem til en

optimal befolkning på kun 2,7 mia., dvs. kun 40% af den nuværende.

Der er altså al mulig grund til at se på mulighederne for, og gevinsten ved, en rolig nedgang i befolkningstallet, stort set overalt i verden. Umiddelbart er miljøgevinsten størst ved at reducere antallet af de stærkt forbrugende og miljøbelastende borgere i vores rige del af verden. I et langsigtet perspektiv er det imidlertid også vigtigt at være opmærksom på fordelene ved hurtigst muligt at begrænse befolkningstallet i den fattige del af verden, både for at fremskynde en bedre levestandard og for at begrænse denne levestandards belastning af miljøet.

Vækstens krav om flere „slaver“

Den materielle velfærd har i vor del af verden for længst passeret det niveau, der er nødvendigt for til overflod at opfylde basale behov. Det afspejler sig også i en

række undersøgelser inden for den ret nye disciplin omkring „lykkeforskning“, hvor Richard Layard har været en af pionerne. Den viser, at folks tilfredshed og følelse af at være lykkelig ikke vokser med indkomst og forbrug, når dette strækker sig ud over et vist basalt niveau. Dette bekræftes både af udviklinger over tid i enkelte lande og af sammenligninger mellem lande med forskellige indkomstniveauer. Det synes som om regeringerne i overflodslandene har forstærket deres fokus på vækst i BNP i takt med, at denne regnestørrelse er blevet tømt for mening som mål for reel velfærd.

Derfor jubler konventionelle politiske og erhvervsmæssige kredse ikke over det faldende befolkningstal i EU, trods dets bidrag til en langsigtet redning af miljøet og dermed af økonomien. En nedgang i EUs befolkningstal opfattes i disse kredse (med rette) som en alvorlig trussel mod væksten i EUs BNP.

Hvor det før ansås for den klassiske økonomis ultimative formål at skabe den „størst mulige lykke til det størst mulige antal mennesker“, som formuleret af den britiske filosof og nytteetiker Jeremy Bentham i 1789, så er forholdet i nogen grad blevet vendt på hovedet i den nu dominerende neoklassiske økonomi. Nu synes det at være menneskers ultimative formål som „slaver“ at tilfredsstille erhvervslivet og politikernes hang til vækst i BNP, dels som rigelig og passende billig arbejdskraft til at øge produktionen og dels som forbrugere til at aftage produktionen, så karrusellen kan køre stadig hurtigere. Det bliver naturligvis

sværere at hoppe af i farten jo hurtigere den kører og en fælles organiseret opbremsning er nødvendig, hvis vi vil undgå sammenbrud.

Da Kina vendte på en tallerken

Mens befolkningsudviklingen i Europa, Japan og andre industrialiserede områder nu går i den bæredygtige retning, ser sagen anderledes ud i mange udviklingslande, til dels på grund af stadig ret høje fødselsrater, men alvorligt forstærket af en aldersfordeling med meget store ungdomsårgange på vej mod den fødedygtige alder.

Historisk har befolkningstallet typisk udviklet sig som en „eksplosion“, når et samfund går gennem den såkaldte „transition“, hvor industrialiseringens højere levestandard medfører længere levetid og mindre børnedødelighed, mens fødselsraterne først aftager et par generationer senere. Det er typisk denne fase mange udviklingslande gennemgår.

Som andre totalitære nationer med stormagtsdrømme havde Kina under Mao Zedong heller ikke noget imod, at befolkningen voksede. Først efter Maos død i 1976 besluttede den nye ledelse under Deng Xiaoping officielt at ændre kurs ud fra overvejelser om, hvor mange mennesker Kina fremover kunne give en rimelig god tilværelse, og kom frem til højst 1,2 milliarder. I dag stiler de mod endnu lavere befolkning i fremtiden, nemlig omkring 800 millioner.

Den konventionelle tese har længe været, at fødselsraten „automatisk“ falder, når folk får en bedre levestandard. Men

kineserne indså, at landet ikke ville have tid og ressourcer til at vente på frembringelsen af denne nødvendige velstand *per indbygger*, så længe befolkningen voksede hastigt. De vendte derfor i nogen grad sammenhængen på hovedet og satsede på at bremse befolkningstilvæksten og *derved* lettere øge den økonomiske velfærd. Det skønnes da også, at omkring en tredjedel af væksten i det østlige Asiens økonomi skyldes faldet i fødselsraterne, som for en tid giver en mere produktiv aldersfordeling.

Kina havde under Mao haft store fødselsrater, og selvom de faldt fra omkring 6 børn pr. kvinde i 1950 til ca. 3 ved Maos død, så stod landet med en enorm ungdomspukkel. En befolkningsstabilisering ville derfor have lange udsigter, hvis man nøjedes med en to-barns-politik. Man valgte da i 1980 gennem kampagner osv. at anbefale kun ét barn og indførte bl.a. forskellige økonomiske incitamenter og sanktioner til fremme af denne målsætning. Ud fra den valgte målsætning blev politikken en succes, idet den har resulteret i, at fødselsraten i dag formodentlig er nede på ca. 1,6 barn per kvinde. Uden denne politik, som må betegnes som verdens hidtil største miljøpolitiske tiltag, ville der i dag være mellem 400 og 800 millioner flere kinesere afhængigt af, om fødselsraten ville have fortsat et igangværende „naturligt“ fald eller havde holdt sig uændret. En lang række lande, især asiatiske, som f.eks. Vietnam, Thailand, Indonesien, Sri Lanka og Iran har nu hver på deres mindre drastiske måde med succes forfulgt tilsvarende mål for

befolkningsudviklingen som Kina.

Virkemidlerne i omstillingen til Kinas ét-barns-politik har i Vesten – og især i USAs højre-religiøse kredse – været kritiseret for at være i strid med menneskerettighederne og for bl.a. at have medført mange ulovlige aborter, hvoraf en lille del kunne henføres til, at scanning havde vist, at det var en pige, der ventedes. Det sidste betyder, at der i en overgangstid vil være lidt færre kvinder end mænd i Kina. Projektet har primært været drevet af kampagner og lokalt socialt pres, kombineret med forskellige økonomiske incitamenter, som jo også er et velkendt virkemiddel i vor del af verden. I betragtning af de næsten uoverskuelige konsekvenser af ikke at have bremset tilvæksten har de negative følger været til at bære, og generelt har kineserne været tilfredse med begrænsningen, bl.a. i lyset af de opnåede forbedringer i levestandarden, som beskrevet af tidligere leder af FN's befolkningsfond i Kina, danskeren, Svend Burmester.

Fremme af lave fødselsrater

Hvis en regering, det være sig i et industriland eller et udviklingsland, erkender, at et lavere fødselstal vil være en fordel for miljøet og samfundet som helhed, så har den følgende midler til at fremme denne målsætning:

- Proklamation af denne målsætning og dens begrundelse.
- Oplysning om folks egne efterkommers fordele ved lave fødselstal.

- Information om mulighederne for på forskellig måde at undgå uønsket graviditet.
- Let og billig, måske gratis, adgang til præventive midler.
- Forbedret uddannelse, især af kvinder.
- Bedre sundhedsforhold så der sikres lav børnedødelighed.
- Social sikkerhed for forældres alderdom frem for sikring med mange børn.
- Tilpasning af de økonomiske virkemidler til tilskyndelse af maksimum to børn.
- Øget lighed så fattiges levestandard og livskvalitet bedres.
- Adgang til fri abort lettes.
- Tildeling af omsættelige kvoter til maksimum to børn pr. kvinde.
- Tvungen eller tilskyndet sterilisation af kvinder, der allerede har to børn.

Tiltagene er her rangordnet (lidt subjektivt) efter hvor store indgreb i folks liv, de forskellige tiltag giver anledning til. De sidste par tiltag på listen finder jeg selv så uetiske og voldsomme, at de kun bør overvejes som sidste udveje. Heldigvis tyder meget på, at sådanne indgreb i folks frihed ikke bliver nødvendige for at opnå fald i befolkningstallet.

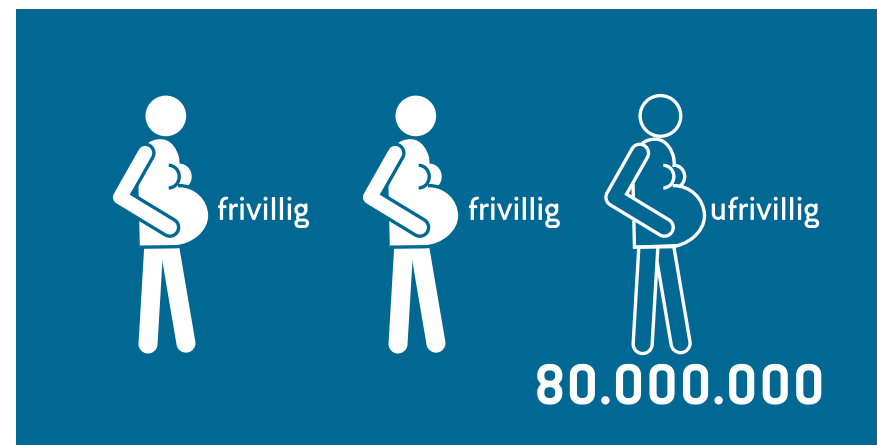
I demokratiske lande har man som regel foregivet ikke at ville blande sig i folks beslutning om at få børn. Men det er vigtigt at gøre sig klart, at ingen regering kan føre en politik, der er neutral på befolkningsområdet. Indkomstbeskatning, børnecheck, børneinstitutionsadgang, fri skolegang og uddannelse er eksempler på

politik, der *direkte* påvirker fødselsraten i den ene eller anden retning. Ganske vist er det af FNs konvention mod diskriminering af kvinder, CEDAW, en menneskeret for kvinder frit og ansvarligt at bestemme, hvor mange børn de vil føde, men deres beslutninger vil naturligvis være påvirket af det omgivende samfund.

” Hvis den politiske vilje er til stede, tyder meget heldigvis på, at det i virkeligheden er ret let at påvirke fødselsraten.

Hvis den politiske vilje er til stede, tyder meget heldigvis på, at det i virkeligheden er ret let at påvirke fødselsraten. Det betyder, at de lempelige tiltag øverst på listen ofte er tilstrækkelige. Generelt er det nemlig ikke så meget *ønsket* om mange børn, der fører til tre eller flere fødsler. Det er i højere grad mangel på viden og midler til at undgå graviditet. Det fremgår dels af, at forældre i velstillede lande som i EU allerede nu nøjes med langt under to børn pr. kvinde, nemlig i gennemsnit 1,5 barn per kvinde, hvor bl.a. Danmark trækker det op med over 1,8 barn.

For udviklingslande er der mange kønspolitiske aspekter involveret, da manden ofte vil modsætte sig prævention. En bedre uddannelse af kvinderne kan give dem større styrke til selv at bestemme, hvor mange børn de vil vælge at få. Undersøgelser peger mod, at ca. en tredjedel af alle

Figur 3. Undersøgelser viser, at en tredjedel af alle graviditeter (80 mio/året) er ufrivillige og kunne være undgået eller udsat.

graviditeter, eller omkring 80 millioner om året, ikke er tilsigtede, dvs. ikke ønsket på det tidspunkt, og altså ville være undgået eller udsat, såfremt viden og prævention var til stede. Omkring halvdelen af disse utilsigtede graviditeter ender med en abort. Men det er tankevækkende, at det samlede årlige antal utilsigtede graviditeter svarer til væksten i den globale befolkning.

I EU kan fødselstallet holdes nede ved ikke at ændre politik eller måske rettere ved at ophøre med at tilskynde til højere fødselstal ved hjælp af børnechecks osv. Det betyder, at omkostningerne ved at reducere miljøbelastningen gennem lavere fødselstal bliver negative, dvs. der spares omkostninger. I Frankrig, med en fødselsrate på 1,9 barn per kvinde, forsøger regeringen at fremme fødselstallet ved at udbetale en belønning for det tredje barn.

Gevinster ved faldende folketal

Et barn vil gennem sin levetid give anledning til et forbrug af mad, energi og andre af naturens ressourcer. Hvis barnet ville være født ind i f.eks. Danmark og levet der i 80 år, kan det sparede kuldioxid-udslip for dette ene fravalg beregnes total til 880 tons kuldioxid, hvis vi antager det nuværende, gennemsnitlige udslip per dansker fortsat; hvilket ikke er sandsynligt, da der forhåbentlig vil blive investeret i at nedsætte kuldioxidudslippet per dansker. Men da spares der naturligvis de økonomiske og miljømæssige omkostninger til kuldioxidfri energi til den person, der ikke fødes. Hvis vi yderligere antager, at denne person selv ville have fået børn og børnebørn, bliver besparelsen langt større for ikke at sige uendelig!

Udover de besparelser i forbrug af res-

sourcer, der således direkte er knyttet til de ikke-fødte børn, spares der også indirekte ressourcer til en række investeringer i energiforsyning, trafiksystemer, bygninger og miljøbeskyttelse, som ikke behøver at udbygges med faldende antal borgere.

En befolknings-reduktion vil bidrage til at reducere et lands samlede økologiske fodaftryk og efterhånden give plads for mere mangfoldighed i naturen, enten i landet selv eller i de lande der importeres varer fra.

Endelig skal nævnes, at udover at verdens befolkningstilvækst i de seneste årtier har bidraget til klimakatastrofer som oversvømmelser fra skybrud, tørke og varme med skovbrande til følge, tornadoer m.m., så er skadernes omfang øget betydeligt ved den større befolkningstæthed i udsatte områder af verden. Der er således næppe tvivl om, at sådanne problemer vil lettes med en befolkning på kun f.eks. halvt så mange som nu.

Det er derimod svært at påpege egentlige ulemper ved en mindre trængsel på kloden, f.eks. med 4 eller 2 mia. mennesker.

” Det er svært at påpege egentlige ulemper ved en mindre trængsel på kloden, f.eks. med 4 eller 2 mia. mennesker.

Strategier for verdens befolknings-reduktion

Den hurtigste miljøgevinst af fødselsreduktion opnås i lande, hvor hvert født barn fremover forventes at medføre højt forbrug og forurening, dvs. i overflodslande som Danmark. Det er derfor forstemmende, at disse landes regeringer prøver at øge fødslerne ud fra kortsigtede vækst-økonomiske hensyn, som nævnt ovenfor.

For udviklingslandene fremføres det af og til omvendt, at der ikke er grund til at bekymre sig om udviklingslandenes befolkningsudvikling, da deres forbrug, kuldioxid-udslip og øvrige naturbelastning er forsvindende lille per person i forhold til vores. Argumentet er på kort sigt korrekt, men antyder også, at man ikke tror (og måske ligefrem ikke håber!), at disse lande i en overskuelig fremtid kommer op på noget, der ligner vores levestandard. Den ubekymrede indstilling til udviklingslandenes børnebegrænsning hænger nok også sammen med en holdning om, at det skal vi slet ikke blande os i, hvilket også kan være korrekt, eftersom vi ikke i den henseende har noget at være stolte af (før det nuværende lave fødselstal). Da vi i Europa sidst i 1800-tallet og først i 1900-tallet gik gennem dette befolkningsboom, „løste“ vi problemet bl.a. ved at udvandre og „besætte“ Nordamerika, Sydamerika, Australien og til dels Asien og Afrika, dvs. verdensdele, hvor relativt få mennesker levede bæredygtigt. Denne løsning kan vi ikke foreslå udviklingslandene at benytte i dag. Der er ikke flere „tomme“ verdensdele.

Den europæiske udvandring

Figur 4. Europa løste sit befolkningsboom i slut 1800-tallet ved at udvandre og 'besætte' andre verdensdele. I dag er der ikke flere 'tomme' verdensdele at besætte.

Hvis vi alligevel i al ydmyghed skal give dem gode råd, må det være at skele til Kinas mål og resultater, samt til flere andre asiatiske landes succes med at sænke fødselstallet til to eller mindre, også uden Kinas skrappe midler. Havde den kinesiske ledelse i 1980 uanfægtet fortsat de høje fødselstal fra Maos tid ville landet, som nævnt, i dag have stået over for at skulle skaffe god levestandard på et miljømæssigt bæredygtigt grundlag til måske 800 millioner flere mennesker, svarende til mere end både

Europas og USAs samlede befolkninger. Der er således for udviklingslandene god grund til at inkludere og fremskynde en aktiv befolkningspolitik i deres udviklingsstrategi.

Tabu i miljødebatten

Hvad der helt privat får folk til at få børn er nok et lidt absurd spørgsmål, da man generelt må betragte det som et dybt naturligt ønske at sætte børn i verden. Et mere relevant spørgsmål er derfor, hvorfor nogle vælger at få mange børn, hvilket her kan

udtrykkes som flere end to, der nogenlunde er grænsen mellem faldende og voksende befolkningstal. Ét simpelt og ærligt svar er, at børn er så vidunderlige.

Her ligger nok kimen til det tabu, der i årtier har præget befolkningsdebatten. Disse ægte, følelsesladede og personlige motiver til at få børn er nemlig vanskelige at bringe ind i en „moderne“, rationel diskussion. Så hellere holde mund. Denne tavshed smitter så af på diverse institutions politik. Og har man allerede en stor og dejlig børneflok, er man sjældent tilbøjelig til at engagere sig i kampen for at andre højest bør få to børn.

” Man kunne vel også forestille sig, at man af kærlighed til børnene vælger ikke at sætte så mange børn i verden.

Men man kunne vel også forestille sig, at man af kærlighed til børnene helt rationelt vælger ikke at sætte så mange børn i verden, at de tvinges til at skulle kæmpe om de begrænsede naturlige ressourcer og undvære naturens fantastiske mangfoldighed.

Selv om beslutningen om at få børn er meget personligt, så er der dog ikke tvivl om, at man påvirkes meget af omgivelsernes indstilling, „tidsånden“, osv. ligesom de økonomiske tilskyndelser til det ene eller det andet, som nævnt spiller ind. En

væsentlig faktor er også forældrenes uddannelse og karriere, der åbner op for andre roller end primært at tage ansvar for en stor børneflok.

Det er forståeligt, at erhvervslivet med sit kortsigtede perspektiv nødtigt ser et fald i det befolkningstal, det, som nævnt, har brug for som både arbejdskraft og forbrugere. Mere overraskende kan det virke, at næppe noget politisk parti vil høre om, endsige blot diskutere, hvordan en faldende befolkning kan bidrage væsentligt til at lette klimaændringerne eller andre miljø- og ressourceproblemer.

Og direkte undren vækker det, at miljøorganisationerne meget sjældent tager denne oplagte, billige miljøbeskyttelse op i deres kampagner og øvrige aktiviteter. Der høres heller ikke mange protester mod de politiske forsøg på at øge fødselsraterne og dermed øge verdens befolkning. Baggrunden for den grønne tavshed skal søges i flere forhold. Argumentet med sikring af økonomisk vækst synes at smitte af på de forskellige „uafhængige“ miljøbevægelser, der i årtier, med få undtagelser, har været påfaldende tavse omkring befolkningsudviklingens rolle i f.eks. den globale opvarmning.

Årsagen til tavsheden kan være frygt for faldende folkelig opbakning, hvis man bevæger sig ind på dette følelsesprægede område. Denne frygt synes dog ikke i vor del af verden at være rationelt velbegrundet, al den stund de fleste her helt frivilligt har valgt lave fødselstal.

En anden begrundelse for de Grønnes

tavshed må derfor nok søges i økonomiske forhold, idet man måske frygter faldende støtte, dels fra de siddende politikere, og i visse tilfælde også fra store sponsorer i erhvervslivet, hvis man fører en „vækst-fjendsk“ politik som fødselsbegrænsning. Holdningen synes i miljøorganisationer at være, at 'lige nu' må vi først satse på teknologiens bidrag, så kan vi senere tage

befolkningsudviklingens og vækstens rolle op. I mellemtiden er der med den strategi så måske et par milliarder flere mennesker på jorden.

Der kan heldigvis spores tegn på, at stemningen i enkelte miljøbevægelser så småt er ved at ændre sig, både i Danmark og internationalt.

Anbefalet videre læsning

Donella Meadows, Dennis Meadows, Jørgen Randers og William Behrent: *Grænser for Vækst*. Gyldendal, 1972.

Temanummer om befolkningsudviklingen. *Aktuel Naturvidenskab*, no. 5, 2010.

Herman Daly and John Cobb: *For the Common Good*. Beacon Press, 1989.

Herman Daly: *Nødvendighedens Økonomi*. Forlaget Hovedland, 2008.

Svend Burmester: *Fred og Fare. Islam, Østasien og Vesten set af en dansk kosmopolit*. Gyldendal, 2007.

Jørgen S. Nørgård, John Peet og Vala Ragnarsdóttir: *The History of The Limits to Growth*, i tidsskriftet *Solutions*, Vol. 2, No 1, pp. 59-63.

eller på: <http://www.thesolutionsjournal.com/node/569>.

INGE RØPKE

Økonom, lektor ved DTU.

Jeg er uddannet inden for økonomi og samfundsvidenskab og arbejder som lektor på Danmarks Tekniske Universitet. Min undervisning og forskning knytter sig til felterne økologisk økonomi, forbrug og miljø samt teknologi og hverdagsliv. Jeg håber stadig, at det nytter noget at formulere ideer og analyser, der bryder med den dominerende forestilling om økonomisk vækst som ønskelig og nødvendig også i den rige del af verden. Måske kan flere blive overbevist af argumentets kraft, så vi kan finde en etisk forsvarlig måde at takle miljøproblemerne på. Derfor skriver jeg videre ...

FORBRUG ER BENZIN TIL VÆKSTMOTOREN

AF INGE RØPKE Før eller senere bliver det nødvendigt at klare sig uden økonomisk vækst – men det er langt bedre at foretage omstillingen på en styret måde end gennem katastrofer, mener Inge Røpke. En styret omstilling forudsætter indsigt i de betingelser og sociale drivkræfter, som ligger bag det voksende forbrug og udgør motoren bag væksten. I denne artikel beskriver forfatteren vækstmotorens arkitektur og formulerer konkrete bud på, hvordan vækstmotoren kan afmonteres gennem internationale, nationale og lokale strukturændringer.

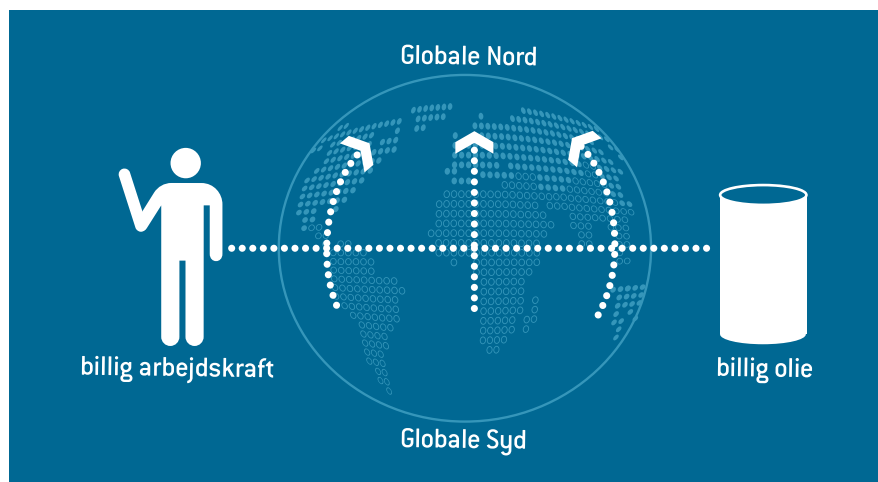
Forbruget er kernen i vækstmotoren i de fleste OECD-lande: Forbruget er den vigtigste drivkraft bag økonomisk vækst – og samtidig er fortsat økonomisk vækst en forudsætning for stigende forbrug. I en, med den amerikanske økonom Herman Dalys udtryk, „fyldt verden“ er de miljømæssige konsekvenser af et stadigt stigende forbrug ødelæggende. Dertil kommer, at når forbrugerne i det globale nord (der også omfatter den voksende middelklasse i de fattige lande) tilegner sig stadig flere ressourcer, bliver der mindre tilbage til at forbedre levestandarden for de fattige i det globale syd (der også omfatter fattige i de rige lande). Kombinationen af den miljømæssige og den fordelingsmæssige udfordring kalder på ændringer i forbruget som vækstmotor i det globale nord. I denne artikel beskrives motoren lidt nærmere, og nogle mulige ændringer foreslås.

Det kan synes mærkeligt at diskutere stigende forbrug som et problem i en periode med økonomisk krise, men sådanne kriser bliver som regel efterfulgt af fornyet opsving, og så vender problemerne tilbage. Vejen ud af den økonomiske krise bør ikke bestå i en tilbagevenden til „business as usual“, men snarere i en erstatning af vækstmotoren med en mere bæredygtig økonomisk model.

Billig energi og global ulighed muliggør vækst i forbrug

Hvordan er det muligt for klodens middelklasse og velhavende at forbruge så meget? To grundlæggende betingelser er afgørende. For det første ville den omfattende forbrugsvækst siden starten af industrialiseringen have været umulig uden adgang til billige fossile brændsler. Fossile brændsler

Figur 1. Det globale nord har kunnet fortsætte sin forbrugsvækst pga. tilførsel af kunstigt billige brændstoffer, ressourcer og arbejdskraft fra det globale syd.

udrunder os med et stort antal „energi-slaver“, der anvendes i mekaniserede produktionsprocesser og muliggør store stigninger i mængden af varer fremstillet per arbejdstime. Prisen på fossile brændsler afspejler bl.a., hvad det koster at udvinde dem, men udvinding og brug af brændslerne giver anledning til mange andre samfundsmæssige omkostninger, der ikke bliver betalt for – fx mineulykker, olieudslip, forsuring, partikel-forurening og global opvarmning. Da disse omkostninger ikke afspejles i prisen, kan den økonomiske vækst siges at hvile på „falske forudsætninger“ og efter næsten to århundreder med disse forudsætninger, er de blevet bygget ind i samfundets sociale og fysiske strukturer, som fx forstadsbebyggelser baseret på brugen af bilen.

Den anden grundlæggende betingelse

for det høje forbrug knytter sig til de internationale relationer og styrkeforhold mellem landene i verdenssystemet. Det lykkedes for de tidligt industrialiserede lande at etablere sig i en magtposition, der gjorde det muligt at fremskaffe råmaterialer og udnytte billig arbejdskraft i andre dele af verden. Dette skete først gennem en videreudvikling af det gamle kolonisystem og senere med brug af mere sofistikerede metoder – institutionaliseret i det globale handelssystem og baseret på store uligheder og svage stater i mange udviklingslande. Bl.a. sociologen Juliet B. Schor beskriver, hvordan globale fremstillingskæder sikrer billige varer fra arbejdet i „the global sweatshop“, og politiske interventioner skaffer adgang til råvarer og landbrugsvarer på lidt mere elegante måder end eksempelvis det ame-

rikansk støttede militærkup i Guatemala, som i 1954 sikrede billige bananer på det amerikanske marked. Det er ikke umuligt for et udviklingsland at ændre sin position i verdenssystemet, men det er svært og forudsætter en stærk stat med nationalistiske ambitioner. Kina er et eksempel på et stort land, der er kommet langt i industrialiseringsprocessen, og som nu deltager i kapløbet om adgang til ressourcer, fx i Afrika.

Drivkræfterne bag forbrugsvækst

De grundlæggende betingelser for højt forbrug – billige fossile brændsler og adgang til andre billige ressourcer og arbejdskraft – suppleres af en stærk motor: Markedsøkonomisk konkurrence. I konkurrencen om overlevelse og profitabilitet bestræber virksomhederne sig konstant på at udvikle teknologiske og organisatoriske innovationer, der på den ene side kan reducere omkostningerne og på den anden side friste forbrugerne med nye og spændende varer og tjenester. Gennem det meste af den fossile æra har omkostningsreduktionerne især koncentreret sig om at øge arbejdsproduktiviteten. Dette fokus forstærkes af den relativt høje pris på arbejdskraft, der er resultatet af succesrige fagforeninger og af de sociale kampe, der har etableret og fastholdt velfærdsstaten. Det er således lykkedes de ansatte at få andel i udbyttet af den øgede arbejdsproduktivitet og at opnå en stadig højere levestandard – en proces, der opfordrer til fortsat fokus på at øge arbejdsproduktiviteten. Det er imidlertid ikke alle produktionsprocesser, der er lige lette

at mekanisere: Det er svært at frembringe visse arbejdsintensive tjenester som omsorg, reparation, hårklipning og teaterforestillinger mere effektivt gennem anvendelse af fossile brændsler, så de tenderer til at blive stadig dyrere sammenlignet med materielle goder. På den måde tilskyndes forbrugerne til at købe flere materielle goder snarere end at „ofre“ stadig flere af disse for at kunne købe arbejdsintensive tjenester.

Samtidig betyder teknologiske forandringer, at forbrugerne tilbydes stadig nye forbrugsgoder samt nye varianter af kendte goder, og desuden bestræber virksomhederne sig på at tiltrække kunder gennem forskellige former for salgsfremme som reklamer og afbetalingsordninger. Hverdagslivet gennemtrænges i stigende grad af kommercielle tilbud, idet både tv og det offentlige rum visualiserer de mange fristende muligheder. Med undtagelse af de periodiske økonomiske kriser forstærker udbud og efterspørgsel af forbrugsgoder således gensidigt hinanden, idet stigende lønninger sikrer kundernes evne til at købe erhvervslivets produkter.

Årsager til at forbrugsvæksten fastholdes

De fleste mennesker i det globale nord spiller villigt deres rolle som forbrugere i vækstmotoren og ser ikke sig selv som specielt ekstravagante. Det skyldes bl.a. de processer, der knytter sig til normalisering og lock-in. Når der er et økonomisk opsving, er der ofte en særlig mani for en bestemt type forbrugsgoder, sådan som det fx blev illustreret af interessen for nye badeværelser

og fladskærme. Når opsvinget er i gang, kan forbedringerne forekomme ekstravagante og føles som forkælelse, men som tiden går, bliver de nye standarder normaliseret: Det bliver en del af de normale forventninger at have mere end et badeværelse i boligen og at have fladskærme i flere rum. Nogle normaliseringsprocesser involverer forandringer på flere plan, såsom ændringer i samfundsmæssige diskurser, politiske tiltag, institutionel fornyelse, udbygning af infrastruktur og ny videnskabelig indsigt. Historien om spredningen af aircondition i en række lande er et interessant eksempel på en normaliseringsproces, der involverer alle disse aspekter, og for øjeblikket giver integrationen af informations- og kommunikationsteknologier i hverdagslivet mulighed for at studere sådanne processer i fuld udfoldelse.

Når nye produkter og en højere levestandard normaliseres, bliver de nye standarder bygget ind i samfundets sociale og materielle strukturer og kan dermed udvikle sig til en form for begrænsninger. I et bilbaseret samfund med vidtstrakte forstadsbebyggelser og et utilstrækkeligt udviklet, kollektivt transportsystem bliver bilen en nødvendighed eller i hvert fald et gode, der er svær at undvære. På den måde bliver tvang bagsiden af frihedens medalje. Når der ikke længere er lokale butikker, bliver man nødt til at handle i supermarkedet; når huse bygges til brug af aircondition, kan de være ubeboelige uden, og når musik ikke længere kan købes på plader, må musikelskeren købe de nye medier. Ud over materielle begrænsninger og tilskyndelser

kan forskellige institutionelle forhold også bidrage til at fastholde levestandard og forbrugsmønstre. Eksempelvis opmuntres biltransport af administrative og regulerende institutioner, som fx befordringsfradraget og kravet om, at arbejdsløse skal acceptere jobtilbud langt fra hjemmet. I samme retning virker normative og kognitive institutioner, såsom opfattelsen af kørekortet, som et rituelt skridt ved overgangen til voksenalderen og tendensen til at associere bilen med personlig frihed.

Generelt kan sociale og materielle stivheder bidrage til at binde forbrugerne til ressourcekrævende levemåder (lock-in effekter). Fx opfordrer arbejdsmarkedsinstitutionerne i mange lande til fuldtidsbeskæftigelse, fordi reglerne gør det dyrere for arbejdsgiverne at have et større antal ansatte til at dele et givet antal arbejdstimer. Når systemet opfordrer til, at medarbejderne omsætter gevinsten fra øget produktivitet til stigende indkomst frem for mere fritid, igangsættes det, som Juliet Schor omtaler som en „work-and-spend cycle“ i bogen *The Overworked American* – en cyklus, der også stimuleres af travlheden i moderne familier og udviklingen af shopping som en populær fritidsaktivitet.

Den ideologiske og politiske ramme for forbrugsvæksten

Forbrugets vækstmotor fungerer inden for en understøttende ramme af sociale og kulturelle forståelser og politikker. De sociale og kulturelle forståelser omfatter forestillingen om, at økonomisk vækst

Figur 2. Det, der først forekommer at være 'nyheder' og luksusforbrug, bliver hurtigt en uundværlig del af dagligdagen og gør os således afhængige af en stadig højere velstand.

er et absolut gode, uanset hvilken levestandard et samfund allerede har opnået. Dertil kommer mange andre ideer, som fx: Velfærd er direkte knyttet til indkomst; økonomisk vækst i rige lande har positive effekter i fattige lande gennem efterspørgslen af deres produkter; frihandel er godt for alle involverede parter; markeder og sund konkurrence bidrager til det fælles bedste; teknologisk forandring er synonymt med socialt fremskridt; og miljøproblemer kan løses med mere effektive teknologier. Disse ideer er omstridte, men de er stadig dominerende og afspejler sig i forskellige politikker, fx som fremme af frihandel (undtagen handelsrestriktioner, der er gavnlige for de rige lande) og konkurrenceevne, privatisering og liberalisering af markeder, forbrugerpolitikker med fokus på at sikre lave priser, bygningen af stadig flere motorveje og fastholdelsen af lave energipriser.

Fordele og omkostninger ved forbrugsvækst

Som nævnt kan normalisering og lock-in i nogen grad forklare, hvorfor forbrugerne spiller deres rolle i vækstmotoren: Forbrugernes „behov“ konstrueres af den sociale og økonomiske kontekst. Men forbrugerne opnår også store fordele ved forbrugsvæksten, der er tæt sammenknyttet med social forandring over tid. Set i et historisk perspektiv har den stigende levestandard ikke bare tilvejebragt de universelt værdsatte glæder ved god mad og komfortable boliger; den har også udviklet sig sammen med individuel uafhængighed og frihed, der udgør kerneværdier i moderniteten. Set ud fra den velhavende forbrugers perspektiv bliver det enorme forbrug af energi og materialer transformeret til en række eftertragtede ændringer.

Individuel uafhængighed: Som en langsigtet tendens har de enkelte individer opnået mere personlig uafhængighed i forhold til deres slægtninge. Unge mennesker kan flytte hjemmefra og etablere egne hjem, par kan blive skilt, og gamle mennesker er ikke afhængige af deres børn. Det har bidraget til et fald i den gennemsnitlige husstandsstørrelse og et stigende antal husholdninger, der øger behovet for boliger og det tilknyttede udstyr. Inden for husholdningerne har hver enkelt person i stigende grad sit eget værelse, indrettet med tv, computer, musikanlæg osv., og nogle har endda eget badeværelse. Næsten alle, inklusive børnene, har egen mobiltelefon, og mange har egen bil. Der er kun få ting, der må deles, og det er sjældent nødvendigt at vente på, at det bliver ens tur.

Mobilitet: Hverdagslivets rumlige radius er steget dramatisk. Den øgede transporthastighed i forbindelse med turen til arbejde, indkøb og fritidsaktiviteter er blevet omsat i længere distancer snarere end tidsbesparelser. Ferierejser er blevet mere hyppige, og eksotiske destinationer er inden for rækkevidde.

Kost: Kosten er blevet mere varieret, og kød og mælkeprodukter udgør en større andel. Fødevarer fremskaffes fra hele verden, og de sæsonmæssige begrænsninger er ophævet.

Bekvemmelighed: Hverdagslivet er blevet præget af bekvemmelighed, komfort og renlighed. Opvarmning og aircondition sørger for den samme indendørs temperatur uanset årstid og lokalt klima, og mange

huslige sysler er blevet mekaniseret eller lettes af forskellige apparater.

Intensivering af tidsanvendelsen: I samfund med høj arbejdsproduktivitet er der, som Staffan B. Linder allerede i 1970 viste i bogen *The Harried Leisure Class*, en tendens til, at langsomhed og afslappede holdninger bliver socialt uacceptable. Intensiteten i arbejdslivet smitter af på livet i hjemmet, og når værdien af tid målt i penge stiger, virker det oplagt, at folk ikke bør „spilde tiden“.

Variation og fornyelse: Ligesom med kost og mobilitet bliver nye oplevelser og ny indsigt tilgængelig på mange andre af livets felter. Materielt set understøttes denne tendens af udbuddet af specialiserede og diversificerede varer og tjenester.

” I samfund med høj arbejdsproduktivitet er der en tendens til, at langsomhed og afslappede holdninger bliver socialt uacceptable.

Ovenstående ændringer fremstår som langsigtede trends, der er synlige i tilbageblik. Når ændringerne vurderes i et livskvalitetsperspektiv, vil mange finde udviklingen ønskelig, og modellen kopieres af de „nye forbrugere“ i udviklingslande med hastig økonomisk vækst, som fx Kina, Indien og Brasilien.

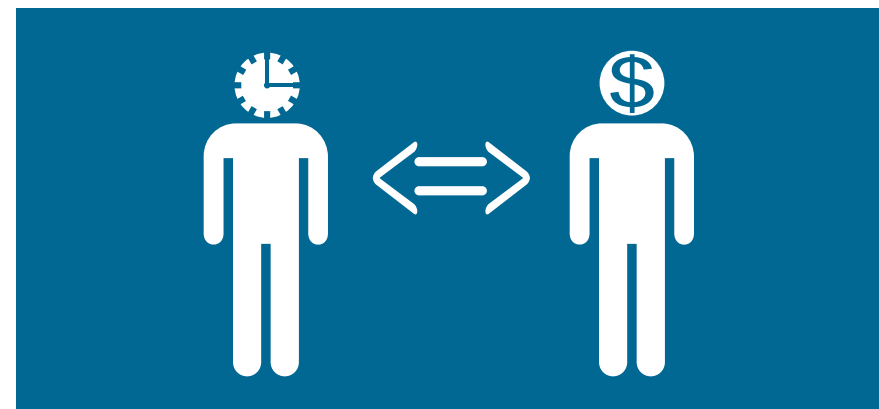
Der er dog også mange, der er opmærksomme på problemerne med det voksende forbrug. Først og fremmest påvirkes livskvaliteten negativt af de miljømæssige konsekvenser. På kort sigt udvikler mennesker helbredsproblemer såsom lungesygdomme pga. partikler og faldende fertilitet pga. hormonforstyrrende stoffer, og ødelæggelsen af naturområder indebærer et stort tab af dejlige naturoplevelser. På længere sigt trues de grundlæggende betingelser for menneskeligt liv af forstyrrelsen af økosystemerne og af klimaændringer. Ud over miljøeffekterne er der andre bekymringer knyttet til fx social sammenhængskraft og sundhedseffekterne af det moderne liv. En radikal kritik fremsættes af traditionalister, der beklager den individuelle uafhængighed, den større lighed mellem kønnene og forandringerne af familiemønstrene. Modernister ser omvendt disse ændringer som positive resultater, men anerkender, at individualiseringen kan have negative aspekter som opløsningen af lokale fællesskaber og et stærkt pres på den enkelte for at skabe sit eget liv og opnå succes. Ydermere kan det moderne livs tempo og mangel på fysisk udfoldelse kombineret med overflod af kalorier føre til stress og livsstilssygdomme. Strategier til at håndtere tidspresset kan fx bestå i at købe udstyr, der kan spare tid eller øge fleksibiliteten gennem tidsforskydning (fx en harddiskoptager), men strategierne kan være kontraproduktive og ligefrem skabe mere stress. Fx er det velkendt, at vi bruger ligeså meget tid på at vaske efter udbredelsen af vaskemaskinen, fordi den tek-

niske forbedring følges med stigende krav til mængderne af rent tøj. Kombinationen af travlhed og stigende relative priser på arbejdsintensive omsorgsydelser kan også have negative følger for livskvaliteten for børn, syge og gamle mennesker.

Selvom man anerkender de positive historiske resultater af forbrugsvækst og social forandring, er det vigtigt at tilføje, at folk ikke nødvendigvis bliver endnu lykkeligere af fortsat forbrugsvækst. Nyere forskning i livskvalitet og lykke tyder på, at folk i rige lande generelt ikke er mere lykkelige end folk i mindre rige lande. Op til et vist niveau af nationalindkomst forbedres livskvaliteten gennem økonomisk vækst, men over det niveau stiger tilfredsheden ikke med indkomsten. Det, der virkelig gør en forskel for livskvaliteten i forskellige nogenlunde rige lande, er graden af ulighed. I bogen *The Spirit Level* fra 2009 viser forfatterne, Richard Wilkinson og Kate Pickett, hvordan langt de fleste indikatorer for velfærd tyder på, at livskvaliteten er meget højere i lande med en høj grad af lighed. Generelt er folk mere tilfredse med at leve i mindre rige og relativt lige samfund end i rigere og relativt ulige samfund. Det er en vigtig pointe at inddrage, når det overvejes, hvordan vækstmotoren kan erstattes med andre mekanismer.

Udskiftning af vækstmotoren

Forbruget er som sagt i kernen af vækstmotoren, og til trods for periodiske kriser arbejder motoren relativt gnidningsfrit, baseret på en lang række selvforstærkende mekanismer. For at møde den kombinerede

Figur 3. Det primære middel til vækst er fremme af arbejdsproduktiviteten, og vækstsamfundet er derfor direkte forbundet med oplevelsen af et stresset og forjaget hverdagsliv.

udfordring fra miljøproblemer og store uligheder er det nødvendigt at erstatte motoren med andre mekanismer, men det er ikke nogen let opgave. Toke Haunstrup Christensen berører i sit bidrag til denne antologi, hvordan ændringer i livsstil og livsform kan indgå i bestræbelsen på at „tøjle“ forbruget og væksten i økonomien, mens der i det følgende især er fokus på mere strukturelle forslag til ændringer. Nedenstående skal ikke ses som nogen „masterplan“, men blot som nogle forslag til elementer, der kan indgå i omstillingsprocessen – og samtidig skal den høje grad af kompleksitet og indbyrdes afhængighed understreges.

Forandring af relationerne i verdenssystemet: Mulige veje til at hæve priserne på de varer, de rige lande importerer fra de fattige lande, og til at forbedre levestandarden i de fattige lande kunne være at un-

derstøtte tilslutningen til fagforeninger og udviklingen af velfærdsstater i fattige lande; at fremme udviklingen af internt sammenhængende økonomier frem for eksportafhængighed i fattige lande og at etablere mere fair handelsaftaler.

” Enhver plan for at begrænse forbrugsvæksten forudsætter en drastisk stigning i prisen på energi og andre ressourcer.

Begrænse de „falske forudsætninger“:

Enhver plan for at begrænse forbrugsvæksten forudsætter en drastisk stigning i prisen på energi og andre ressourcer. Det ville få priserne på alle ressourceintensive goder til at stige, og dermed ville realind-

komsten og det reale forbrug falde. Forbrugerne ville blive opmuntret til at gøre det modsatte af, hvad de plejer og prioritere arbejdsintensive goder som omsorg og reparation. Samtidig ville incitamentet til at spare ressourcer gennem teknologiske forandringer blive stærkere. Over tid ville samfundets fysiske og institutionelle strukturer blive omformet på en måde, der ville gøre det lettere at leve med et lavere ressourceforbrug. Da det er højst usandsynligt, at markedskræfterne vil sørge for den nødvendige stigning i ressourcepriserne i tide, er det nødvendigt med politiske tiltag for at sikre gradvise stigninger og for at opretholde høje priser over tid – og for at give økonomisk kompensation til de fattige, nationalt og globalt.

Ændret brug af goderne: Når realindkomsten går ned, og den relative pris på arbejdskraft falder, må man forvente forskellige forandringer, som fx: Produkter bliver designet med henblik på længere levetid og på at kunne repareres og genbruges; håndværksmæssige produkter af høj kvalitet bliver mere attraktive; forskellige deleordninger for forbrugsgoder bliver udvidet (fx delebiler og boliger med fællesfaciliteter); der etableres flere produkt-service-systemer, hvor forbrugerne køber en tjeneste frem for selv at eje det nødvendige udstyr til at tilvejebringe tjenesten.

Begrænsning af salgsfremme: Den hurtige udskiftning og fornyelse af forbrugsgoder kan søges bremsset gennem begrænsning af reklamer og kommercialiseringen af det offentlige rum.

Mere lokale økonomier: Da transport er så miljømæssigt belastende, bør udviklingen af mere lokale økonomier opmuntres. Stigende energipriser vil bidrage hertil, men der kan også arbejdes mere direkte på det.

Reduktion af uligheder: Aftaler på arbejdsmarkedet og skattereformer kunne sigte på at reducere ulighederne gennem beskæring af høje indkomster. På den måde kan betydningen af indkomst som den vigtigste anerkendelsesmekanisme mindske, ligesom de statusrelaterede forbrugsdrivkræfter kan afsvækkes og normaliseringen af stadig stigende standarder for forbruget bremses. For at undgå at det mindskede lønpres fører til højere profitter, kan beskatning absorbere overskuddet.

Langsommere tempo i hverdagen og vækst i den uformelle sektor: Når højere priser på ressourcer flytter fokus i retning af at forbedre ressourceproduktiviteten frem for arbejdsproduktiviteten, kan arbejdstempoet måske gå ned og tillade et langsommere tempo også i det øvrige hverdagsliv. Det kan åbne for nye ideer om livskvalitet og gøre udviklingen af uformelle økonomier i lokale fællesskaber mere attraktiv. På den måde kan balancen mellem formelle og uformelle sektorer ændre sig.

Investeringer i omstilling og overførsel fra privat til offentligt forbrug: Udviklingen af mere bæredygtige måder at leve på afhænger bl.a. af forandringer i infrastruktur og bygninger, fx gode kollektive transportsystemer, omfattende bygningsisolering og vedvarende energi. Da sådanne investeringer langtfra altid er pro-

fitable for private investorer, er offentlige investeringer nødvendige. Generelt er det nyttigt at overføre indkomst fra den private til den offentlige sektor, fordi ressourceintensiteten af de fleste offentlige goder er meget lavere end ressourceintensiteten af det meste privatforbrug, og samtidig kan et skift i retning af mere omsorg, uddannelse, sundhed og kulturelle aktiviteter være ønskelig fra et livskvalitetsperspektiv.

Behov for en international og styret omstilling

Hvis ét OECD-land kaster sig ud i at udvikle en mere bæredygtig erstatning for den forbrugsbaserede vækstmotor, vil det blive en udfordring at undgå alvorlige økonomiske, sociale og politiske kriser som følge af arbejdsløshed, problemer med konkurrenceevnen og med omstillingen af den erhvervsmæssige struktur. Koordinerede tiltag, fx inden for EU, ville gøre det lettere, og det

ville være vigtigt at mindske hullerne i det sociale sikkerhedsnet for at gøre processerne acceptable. Før eller senere bliver det nødvendigt at klare sig uden økonomisk vækst, og som Peter Victor har formuleret det i bogen *Managing Without Growth*, er det langt bedre at foretage omstillingen på en styret måde end gennem katastrofer. En styret omstilling kan udvikle sig til et stort projekt, der kan engagere os alle og forbedre vores livskvalitet, selvom forbruget må gå ned.

” Før eller senere bliver det nødvendigt at klare sig uden økonomisk vækst, og det er langt bedre at foretage omstillingen på en styret måde end gennem katastrofer.

Anbefalet videre læsning

Toke Haunstrup Christensen, Mirjam Godskesen, Inge Røpke, Kirsten Gram-Hanssen og Maj-Britt Quitzau: „På vej mod et bæredygtigt forbrug? Dansk Politik inden for forbrug og miljø“. I: *Økologisk modernisering på dansk. Brud og bevægelser i miljøindsatsen*. Frydenlund, 2007.

Herman E. Daly: *Nødvendighedens økonomi. Om økologi og økonomi, omstilling og bæredygtig udvikling*. Hovedland, 2009.

Maj-Britt Quitzau og Inge Røpke: *The construction of normal expectations: Consumption drivers for the Danish bathroom boom*. *Journal of Industrial Ecology*, 12, s. 186-206. 2008.

Juliet Schor: *Prices and quantities: Unsustainable consumption and the global economy*. *Ecological Economics*, 55, s. 309-20, 2005.

Peter A. Victor: *Managing Without Growth. Slower by Design, Not Disaster*. Edward Elgar, 2008.

PETER NIELSEN

Lektor i politisk økonomi ved Roskilde Universitet.

Jeg er født i 1970 og har en Ph.D. i politisk økonomi, som også er mit fag som lektor ved Roskilde Universitet. Jeg interesserer mig for kritisk teori og videnskabsteori i lyset af aktuelle samfundsforhold og har i særlig grad haft fokus på sammenhængen mellem politik, økonomi og miljø.

PETTER NÆSS

Professor i byplanlægning ved Aalborg Universitet.

Jeg har i næsten 25 år forsket i miljøkonsekvenser af byernes rumlige og fysiske udvikling. Formålet har generelt været at undersøge, hvordan man kan opnå en mindre miljøbelastende udformning og placering af ny bebyggelse og infrastruktur. I stigende grad er jeg imidlertid blevet klar over, at smarte og miljøvenlige byplanmæssige løsninger højst kan bremse og ikke vende en udvikling, der grundlæggende fører til større pres på miljøet.

DER ER INTET NATURGIVENT VED VÆKST!

AF PETER NIELSEN OG PETTER NÆSS Kapitalismen er et vækstsamfund, der i samspil med den nyliberalistiske globalisering har skabt en uendelig kappestrid mellem verdens lande og aktører. Konkurrence er normen og voksende ulighed er blevet samfundsmæssigt acceptabelt. På trods af vækstparadigmets mange kriser – økonomisk, socialt, miljømæssigt osv. – synes det kun at vokse sig stærkere og stærkere. Kriserne ansporer blot til jagten efter en ny vækstmodel, ja selv klimaforandringerne, der grundlæggende skyldes økonomisk vækst, bliver nu set som det, der skal drive væksten yderligere frem. Men der er intet naturgivent ved kapitalismen, og den vil ikke vare evigt, spår forfatterne i denne artikel.

Økonomi er ikke et neutralt område. De økonomiske forhold afhænger af, hvordan økonomien grundlæggende er skruet sammen. Det har vi næsten glemt i dag, hvor kapitalismen er global, og der ikke umiddelbart er attraktive, økonomiske alternativer på samfundsplan. Men kapitalismen har ikke altid været dominerende og vil ikke være det for evigt. Derfor er det vigtigt at se på, hvad der kendetegner netop en kapitalistisk økonomi. Ikke mindst når vækst og bæredygtighed er på dagsordenen, for på disse punkter er der nogle essentielle sammenhænge, som alt for ofte bliver overset eller ligefrem fejlet ind under gulvtæppet.

”Kapitalismen har ikke altid været dominerende og vil ikke være det for evigt.

Kapitalismen har medvirket til høj vækst i økonomi, produktion og forbrug. Omkostningerne for mennesker og miljø er til at få øje på. Væksten fører til dramatiske klimaforandringer og udpining af mennesker og natur. Men hvordan hænger vækst og kapitalisme sammen? Og viser miljøproblemerne os, at en bæredygtig fremtid ikke er mulig under kapitalismen? Eller er kapitalismen

så tilpasningsdygtig, at miljøproblemerne blot skal betragtes som en udfordring?

Der er forskellige teorier om, hvordan vi skal udvikle et mere humant og miljøvenligt samfund. Hvis man vil forstå disse teorier, er begrebet bæredygtig udvikling helt grundlæggende. Derfor vil vi først fortælle om dette begreb og brugen af det. De, som mener, at økonomisk vækst er forenelig med en bæredygtig udvikling, har forskellige forslag til strategier for, hvordan væksten kan fortsætte. Disse strategier vil vi også beskrive og kritisere.

Herefter skal vi se nærmere på kapitalismen. Det kapitalistiske system har en stærk indbygget tendens til økonomisk vækst. Men systemet er også præget af kriser, der afføder stagnation eller direkte nedgang i økonomien. Det ser vi især i de rige lande i disse år. Danmark er særligt hårdt ramt. Til slut vil vi komme ind på, hvad alt dette betyder for os, for kapitalismen og samfundsudviklingen i fremtiden.

Bæredygtig udvikling

Begrebet bæredygtig udvikling bliver flittigt brugt af politikere og planlæggere. Man taler ofte om, at kært barn har mange navne, men her kan man godt sige, at kært navn har mange børn. Ordet „bæredygtig“ bruges i en hel række forskellige betydninger – også om strategier og tiltag med vidt forskelligt indhold.

Vores fælles fremtid er en rapport fra FN, som udkom i 1987. Rapporten kaldes ofte „Brundtland-rapporten“. Brundtland-kommissionen (ledet af Norges tidligere

statsminister, Gro Harlem Brundtland) havde fået til opgave at formulere et program for ændringer i forhold til miljø og udvikling, som skulle kunne bruges over hele verden. Brundtland-kommissionen udarbejdede et bæredygtighedsbegreb, hvor en bæredygtig udvikling først og fremmest er at sikre, at alle – både i fattige og rige lande og i dag og i fremtidige generationer – kan få dækket grundlæggende biologiske og sociale behov. Tager man det alvorligt, er bæredygtig udvikling noget ganske andet end det, vi hidtil har gjort!

Men bæredygtig udvikling er et omstridt begreb. Begrebet har en vældig positiv klang. Hvem tør sige, at de er imod, at udviklingen skal være bæredygtig? Mennesker, som får deres interesser truet af kravene fra en reel bæredygtig udvikling, vil imidlertid ofte forsøge at omdefinere begrebets indhold. F.eks. kan man (for)dreje begrebet og tale om „bæredygtig vækst“. Hvad siger Brundtland-rapporten om det? Økonomisk vækst nævnes ikke som et mål i sig selv, men rapporten omtaler styrket, økonomisk vækst som en „strategisk forudsætning“ for udvikling. Vækstens kvalitet – eller indhold – skal imidlertid ændres, mente kommissionen.

Målet om en socialt retfærdig fordeling af goder og ulemper handler egentlig om, at alle mennesker på jorden skal have et værdigt liv og få dækket de basale behov. Men det er en næsten uoverskuelig opgave, og der er mange velhavende mennesker, som skal opgive deres privilegier, hvis dette mål skal nås. Derfor bliver begrebet „bæredygtighed“ ofte omdefinert, så det kommer til

Figur 1. Danskere bruger mere end det dobbelte af vores økologiske råderum. Kilde: Globalis, FN-forbundet.

at handle om, at de politiske strategier ikke må støde nogen af de magtfulde interessegrupper på manchetterne. Denne udvanding er et eksempel på en taktik, som ofte benyttes af magteliten til at tage brodden af nye og potentielt farlige begreber.

Skal vi tale om bæredygtig udvikling, har vi derimod brug for en virkelig bæredygtig definition af begrebet. Vi må se på, hvad der faktisk skal til, for at verden kan udvikle sig, så både miljø og mennesker får opfyldt deres behov. Og her handler det ikke om særinteresser. Brundtland-kommissionens grundlæggende definition er bæredygtig. At økonomisk vækst skulle være en forudsætning for at opnå en bæredygtig udvikling, er derimod en uholdbar påstand.

Kapitalismens „grønne“ begreber

Økonomisk vækst har hidtil været tæt forbundet med stigende ressourceforbrug

og miljøbelastning. Hvordan forestiller de, som tror på kapitalismen som et holdbart økonomisk system, sig, at vi skal nå frem til en bæredygtig udvikling indenfor kapitalismens rammer? Her er det igen nødvendigt med afklaring af nogle begreber.

Afkobling betyder at bryde sammenhængen mellem økonomisk vækst og de negative miljøkonsekvenser. Man forestiller sig altså, at der kan være vækst samtidig med, at miljøbelastningen ikke vokser. Et konkret eksempel kan være, at vi får større boliger og flere fladskærme uden tilsvarende større energiforbrug. Dette skal så overføres til samfundsplan, hvor afkobling indebærer, at det samlede forbrug vokser uden, at miljøet belastes yderligere. De seneste år har der været meget fokus på kuldioxid-udledninger og den danske regering har hævdet, at den økonomiske vækst i landet er afkoblet fra stigende kuldioxid-

udledninger siden midten af 1990'erne. Det vender vi tilbage til.

Miljøeffektivisering handler om at producere varer af samme kvalitet som før - men med lavere ressourceforbrug og miljøbelastning. Teknologi er vigtig her, fordi tekniske løsninger menes at være det bedste middel til at opnå miljøeffektivisering. Der er i dag en udbredt tro på, at ny teknologi på samme tid kan løse vores nuværende ressource- og klimamæssige problemer og sikre en fortsat „bæredygtig vækst“.

Substitution er at ændre et mere miljøbelastende forbrug til et mindre miljøbelastende forbrug. F.eks. kan man erstatte en ferierejse til udlandet med fly med en ferie i sit eget land, man kan købe kunst i stedet for at bruge pengene på et større hus eller en ny bil (og håbe på, at kunstneren eller galleriejereren ikke bruger fortjenesten til udlandsrejser med fly!) eller - og måske mest sikkert - man kan ændre sine spisevaner og spise mindre kød og flere lokalt producerede fødevarer, som ikke skal transporteres over lange afstande.

Dematerialisering er et samlebegreb for miljøeffektivisering og substitution.

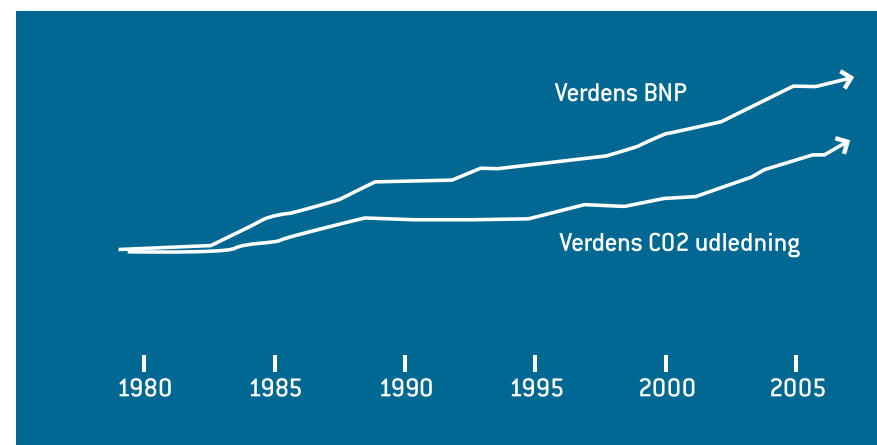
Økologisk modernisering

Troen på afkobling er især central indenfor den teori, der kaldes økologisk modernisering. Ifølge denne teori kan løsninger på miljøproblemerne findes indenfor rammerne af kapitalismen. Den nuværende kapitalisme med dens rovdrift på ressourcer og forurening af naturen vil til slut underminere ikke kun menneskers sundhed

og livskvalitet, men også mulighederne for fortsat økonomisk vækst. Kapitalismen må derfor, ifølge teorien om økologisk modernisering, gennemgå en omdannelsesproces, hvis den skal være bæredygtig på lang sigt. Ved siden af en stærk satsning på udvikling af miljøvenlig teknologi mener tilhængerne af teorien, at lovene og afgiftssystemerne skal ændres, så de sikrer mere samarbejde på tværs af de forskellige sektorer og sørger for, at markedskræfterne bidrager til miljøeffektivisering. Hele samfundet og det økonomiske system behøver derimod ikke at blive ændret grundlæggende. De „øko-logiske modernister“ mener, at kravene fra forbrugere, miljøgrupper, lovgivere osv. vil tvinge virksomheder og organisationer til at påtage sig ansvar for miljøet og udvikle tekniske løsninger.

Der er en tæt sammenhæng mellem teorien om økologisk modernisering og nogle økonomers hypotese om, at væksten i rige lande ikke vil medføre miljø-ødelæggelser, men tværtimod bidrage til at forbedre miljøkvaliteten, fordi overskuddet fra væksten kan bruges til at udvikle miljøvenlig teknologi. På denne måde, mener disse økonomer, kan den teknologiske udvikling i den rige del af verden opveje forureningen fra de øgede udslip, som følger af industrialiseringen i den fattige del af verden.

Dette er dog en teori, som ikke støttes af de undersøgelser, som er gjort af den faktiske økonomiske udvikling og miljøbelastning. Kuldioxid-udslip er et godt eksempel. Belgiske forskere har undersøgt forholdet mellem økonomisk vækst og kuldioxid-

Figur 2. Udledningen af kuldioxid stiger fortsat trods myten om afkobling. Kilde: *Prosperity Without Growth*, Sustainable Development Commission, 2009.

udslip i 100 lande i perioden 1960-1996. De finder en nær sammenhæng mellem økonomisk vækst og øgede udslip af kuldioxid - både i fattige og rige lande. Også efter 1996 er de globale udledninger af kuldioxid vokset i et tempo, der svarer til den økonomiske vækst. Selv i kriseåret 2008 voksede de globale udledninger med 2%.

Der er heller ikke sket en afkobling i Danmark i de seneste 15 år. Som så meget andet afhænger det meget af, hvordan regnestykket stilles op, men hvis vi medregner den såkaldte bunkring, dvs. danske virksomheders køb af brændstof i udlandet, så går vækst og klimabelastning stadig hånd i hånd i Danmark. De kurver, som skiftende regeringer i Danmark stolt fremviser for at dokumentere afkobling, medregner ikke bunkring. Man skal også tænke på, at vi „eksporterer“ kuldioxid-udledninger til

eksempelvis Kina, der i stadig større grad fungerer som hele verdens fabrik, mens produktionen i Vesten bliver relativt mindre klimabelastende.

At der indtil nu ikke er sket en dematerialisering i et tilstrækkeligt stort omfang til at holde trit med den økonomiske vækst, er dog ikke i sig selv noget bevis for, at der ikke i fremtiden kan ske en stærkere og mere vellykket dematerialisering. I det følgende beskriver vi nogle strategier til dematerialisering og forklarer, hvordan den kan foregå på forskellige områder i samfundet. Men vi skal også se, at der er grænser for dematerialiseringen.

Dematerialisering

Det såkaldte faktor-mål bruges ofte, når der tales om dematerialisering. Konkret kan f.eks. „faktor 4“ miljøeffektivisering

betyde, at man producerer samme vare med kun en fjerdedel af det tidligere ressourceforbrug og dermed kun en fjerdedel så stor miljøbelastning. Man kan tro, at det fører til et kraftigt fald i ressourceforbruget og miljøbelastningen, men det er vigtigt at skelne mellem, om der produceres samme mængde varer som før – hvilket vil føre til et fald – eller om vi taler om en reduktion for den enkelte producerede enhed – hvilket kan medføre en forøgelse af ressourceforbruget og dermed miljøbelastningen, hvis der produceres stadig flere varer.

Eksempler på miljøeffektivisering er sodavands- og øldåser, som er blevet meget lettere, sparepærer, der bruger meget mindre strøm og elektronisk udstyr, hvor f.eks. mikrochips bliver mindre og mindre – og mindre ... Hvis vi kan lave lignende forbedringer på samfundsplan, mener mange, at vi både kan blæse og have mel i munden!

Der er imidlertid sider ved disse sager, som ofte ikke nævnes. Dåserne er blevet lettere – men vi drikker flere øl og sodavand. Pærerne bruger mindre strøm – men de indeholder stadig giftige stoffer som kvikksølv. Mikrochips er blevet bittesmå, men der bruges store mængder materialer til at producere dem. Produktionen af varer stiger, forbruget af materialer stiger, indholdet i produkterne kan være miljøskadeligt, mens vi fokuserer på enkeltstående egenskaber ved produkterne – og begejstres for det fantastiske spare-potentiale!

” Produktionen af varer stiger, forbruget af materialer stiger, mens vi fokuserer på enkeltstående egenskaber ved produkterne – og begejstres for det fantastiske spare-potentiale!

I Danmark er visionen ifølge regeringen, at forbruget af knappe, følsomme eller forurenende naturressourcer skal reduceres til en fjerdedel i løbet af en generation. Både landområder og energi betragtes som knappe ressourcer. Regeringen mener, at en faktor 4-dematerialisering skal være målet de næste 20-30 år og på længere sigt nævnes faktor 10. Det vil kræve enorme teknologiske forbedringer i produktionsprocesserne og meget mere genbrug. Er dette praktisk muligt?

Mikrochippen, som sidder i konsulentens nye computer, betragtes som et enestående eksempel på dematerialisering. Værdien er høj, mens selve chippen er lille og fiks. Som før beskrevet er produktionen af mikrochippen imidlertid forbundet med en mængde omkostninger. Produktionen af en mikrochip, som vejer 2 g, kræver mere end 1½ kg fossilt brændstof, 72 g kemiske materialer, 32 l vand og 700 g nitrogen og andre gasser.

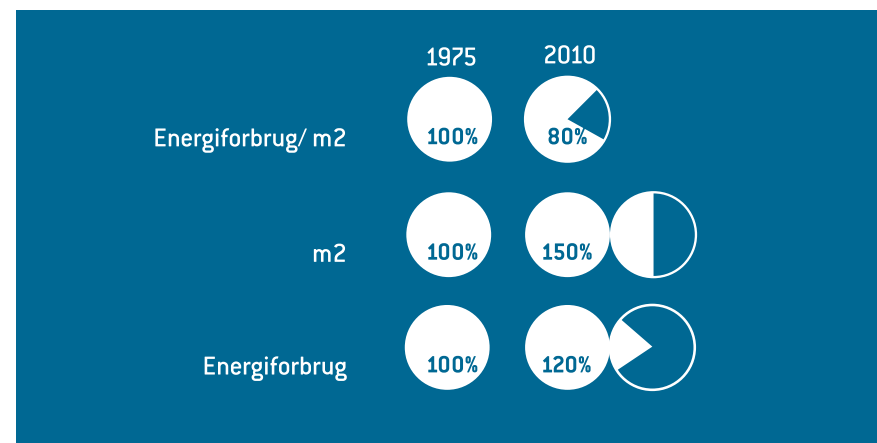
Byggesektoren er et andet interessant

eksempel på, at mulighederne for at dematerialisere kan være begrænsede. Byggeri har både direkte og indirekte virkninger på miljøet. Forbruget af byggematerialer og byggegrunde i byggeprocessen samt energi- og materialeforbruget til opvarmning, belysning, vedligehold osv. virker direkte ind på miljøet i løbet af de år, hvor bygningen er i brug. Transporten, som opstår, når brugerne af byggeriet skal transportere sig til og fra bygningerne, er en indirekte miljøbelastende virkning af byggeri.

I Danmark og Norge er der sket en fordobling af antal kvadratmeter gulvareal i boliger per indbygger siden begyndelsen af 1970'erne. Det gennemsnitlige energiforbrug per bolig i Norge er derfor steget med 35% fra 1960 til 1990, på trods af at nye boliger i den periode er blevet udstyret med bedre isolation. Der er også blevet betydeligt

færre beboere per husstand, og energiforbruget per indbygger blev derfor næsten fordoblet i perioden. Dette er et lærerigt eksempel på, hvordan en teknologi, som fører til mindre miljøbelastning – nemlig energibesparende isolering – mere end opvejes af øget forbrug. Så længe antallet og størrelsen af boligerne stiger, er det meget tvivlsomt, om forbedringer i miljøeffektiviteten er tilstrækkelig til at gøre den økonomiske vækst i byggesektoren miljømæssigt bæredygtig.

Et eksempel på den udbredte tro på, at ny teknologi kan sikre en miljømæssigt bæredygtig økonomisk vækst er den såkaldte „cradle-to-cradle“-strategi, som medierne i den seneste tid har omtalt i begejstrede vendinger. Ved hjælp af en konsekvent satsning på recirkulering af affald og storstilet overgang til vedvarende energi tegnes der et billede af et fremtidssamfund, hvor de samme

Figur 3. De sidste 20 års besparelse i energiforbrug til opvarmning er konsumeret af det øgede forbrug af etagekvadratmeter. Kilde: Danmarks Statistik.

ressourcer benyttes igen og igen, energien kommer fra vedvarende kilder, og hvor bygningerne i stedet for at kræve tilførsel af energi selv producerer mere vedvarende energi, end de forbruger. Selv om energien til en sådan vækst lod sig fremskaffe uden negative miljøkonsekvenser, ville det stigende forbrug af varer og tjenester forbundet med denne vækst næppe være miljømæssigt neutralt. Med stadigt stigende mængder af produkter, bygninger og infrastruktur må genbrugshastigheden hele tiden skrues op for at forsyne den voksende økonomi med stadigt nye input af recirkulerede ressourcer.

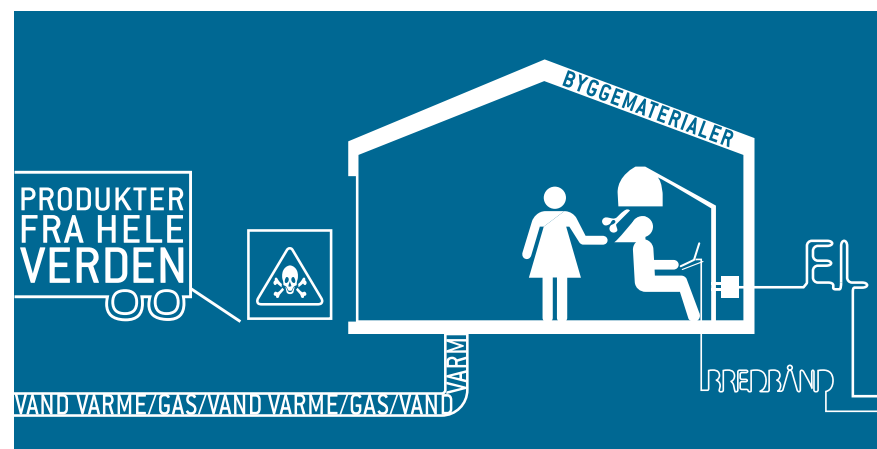
I praksis betyder dette, at de produkter, bygninger og infrastrukturer, som binder ressourcer, må tages ud af brug med stadigt kortere mellemrum. I en recirkulations-baseret vækstøkonomi vil innovation derfor i stor grad dreje sig om, hvordan produkterne og de byggede omgivers levetid kan reduceres. Recirkulering er imidlertid ikke miljømæssig neutral. Den binder og forbruger energi og materialeressourcer og det i endnu større grad, hvis cirkulationstakten forøges. Desuden svækkes mange materialer, når de er blevet recirkuleret et par gange, hvorefter de må bruges til andre, mindre kvalitetskrævende formål eller blive til affald. Man må også sætte spørgsmålstegn ved, om denne strategi, som hidtil kun er taget i anvendelse i lille målestok med meget få produkter, kan udstrækkes til at gælde hele det økonomiske kredsløb. Der er altså god grund til at være meget skeptisk overfor „cradle-to-cradle“-strategien og den jubelstemning, der normalt omgiver den!

Service kræver også ressourcer

Udover at effektivisere forbruget af ressourcer anbefales det at ændre forbrugsmønstrene og opprioritere det forbrug, som kræver mindst energi- og materialeforbrug – eksempelvis forbruget af serviceydelser, viden og kultur. Altså substitution. Hvis jeg går til ballet i stedet for at købe en ekstra bil, eller hvis jeg køber bøger i stedet for at tage med fly på ferie, reduceres miljøbelastningen af mit forbrug. At bruge en del af sin fritid på at være på internettet er også en aktivitet, der ikke belaster miljøet så meget.

Selv hvis det lykkes for enkelte lande at skabe strukturer for større bæredygtighed, er det ikke sikkert, at en fortsat økonomisk vækst ville kunne gøres miljømæssigt bæredygtig. Der produceres stadig på livet løs. Og i servicesektoren – som ellers ofte beskrives som en mindre miljøbelastende sektor – er der måske ikke så beskedent et ressourceforbrug alligevel?

Mange serviceydelser indebærer transport. Mad og drikkevarer, som serveres i restauranter, importeres ofte fra lande på den anden side af kloden. Videnskabeligt arbejde er forbundet med stadig flere internationale flyrejser, og nye teknologiske opdagelser fører ofte til udvikling af nye produkter med tilhørende stort materielt forbrug. Kokke bruger stadig mere avancerede – og større – køleskabe, en rengøringsassistent bruger rengøringsmidler, og en udviklingskonsulent skifter computer, ligeså ofte som hun skifter sokker.

Figur 4. Det er en myte at service ikke er forbundet med ressourceforbrug.

Væksten er eksponentiel

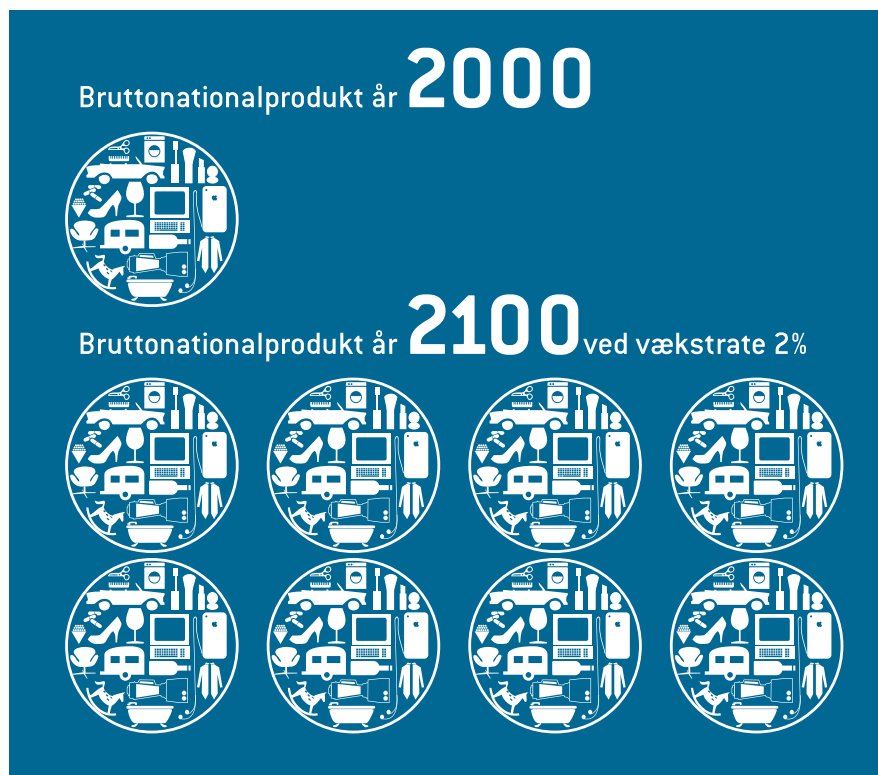
Som det ses, kan det være yderst vanskeligt at nå f.eks. en faktor 4-reduktion i alle samfundets sektorer. Ved en årlig vækstrate på 3,5% vil produktionen fordobles indenfor 20 år. Dette har været den gennemsnitlige vækst på globalt plan siden anden verdenskrig. Ressourceforbruget og den miljømæssige belastning må derfor reduceres til en fjerdedel per produceret enhed indenfor denne tidshorisont, hvis man skal nå et mål om at halvere den miljømæssige belastning. Men hvad sker der derefter? Hvor længe vil det være muligt at kompensere for den stadige vækst i produktionen ved at øge miljøeffektiviteten?

De, som tror, at økonomisk vækst kan afkobles fra miljøbelastningen og ressourceforbruget, vil sikkert mene, at vi må blive dygtigere til at dematerialisere. Men hvis væksten fortsætter, vil der blive brug for

dramatiske faktor-reduktioner. Selv med en moderat vækst på f.eks. 2,1% om året, hvilket var den gennemsnitlige vækstrate i de rige lande i årene frem mod den aktuelle krise, vil verdens totale produktion otte-dobles efter 100 år og 64-dobles efter 200 år. Hvis den miljømæssige belastning skal halveres, kræves der en dematerialiseringsfaktor på mere end 65.000 i midten af dette årtusinde!

” Selv med en moderat vækst på 2,1% om året, vil verdens totale produktion otte-dobles efter 100 år og 64-dobles efter 200 år.

Figur 5. Selv en moderat vækstrate på 2% vil forudsætte en hel urealistisk dematerialiseringsfaktor, hvis vi samtidig skal halvere vores materielle forbrug.

Kapitalismen og væksten

Væksten er en konsekvens af det kapitalistiske system, der isoleret set er gearret til uendelig vækst. Det er der to grundlæggende årsager til. Den første er, at den centrale institution i kapitalismen er kapital, som er karakteriseret ved at være penge, der skal vokse mest muligt. Kapital er altså penge med en iboende trang til at ekspandere. Denne ekspansionsstrang formidles af men-

nesker og institutionaliseres normalt i virksomheder, der har til formål at optimere indtjeningen. Det er helt afgørende, at der ikke er grænser for denne trang til at ekspandere. En virksomhed kan være vokset hundrede gange, men alligevel har den som mål fortsat at vokse. Microsoft og Danske Bank er ikke mindre væksthungrende i dag, end de var for 10 år siden. Det forholder sig snarere omvendt: Det økonomiske mo-

tiv bliver mere udpræget i takt med, at en koncern bliver større og mere ansigtsløs. Væksttrangen accelererer. Denne dynamik skaber en situation med stadig flere rastløse penge og nervøse koncerner, der er på konstant udkig efter profitable muligheder.

Der er ikke noget naturgivent ved denne vækstdynamik, men den bliver vedvarende presset frem af markedet. Konkurrencen indebærer nemlig, at virksomhederne er pisket til at vokse mindst lige så meget som konkurrenterne, for ellers mister de tempo i det uendelige kapløb, der i sidste ende handler om overlevelse. Hvis den enkelte virksomhed står af ræset eller bliver mægtig, så bliver den før eller siden indhentet af svagere konkurrenceevne og mangel på kapital.

” Der er ikke noget naturgivent ved denne vækstdynamik, men den bliver vedvarende presset frem af markedet.

Denne mekanisme, der udspringer af det økonomiske marked, gælder i de rige lande over alt i det sociale liv. Den nyliberalistiske udvikling i de seneste 25 år har været kendetegnet ved større konkurrence næsten alle steder og på alle niveauer. Den nyliberalistiske globalisering har intensiveret konkurrencepresset og skabt en uendelig kappestrid mellem verdens lande. Konkur-

rence er også blevet normen i den offentlige sektor. Uligheden er vokset, hvilket forøger væksttendensen, da flere sakker agterud.

Forbruget er i stigende grad en individuel konkurrence, hvor det gælder om konstant at oppe sig for ikke at falde bag af dansen. Der etableres lynhurtigt nye og hele tiden mere krævende normer for et socialt acceptabelt forbrugsniveau. Forbrugssamfundet er blevet intensiveret i nyliberalismen.

Det giver derfor ikke længere mening at sige, at produktionen i de rige lande er vigtigere end forbruget eller at lokalisere tendensen til vækst alene i de kapitalistiske virksomheder. Vi står i dag i en situation, hvor mennesker er så tæt knyttede til deres forbrug, at det kan opleves lige så svært for individer at give afkald på deres hele tiden smartere computere, tøj og mobiltelefoner, som det er for virksomheder at opleve faldende indtjening. Forbrugssamfundet er en folkelig kapitalisme, hvor de kapitalistiske værdier er indlejret i individerne og deres umiddelbare relationer. Kapitalismen er over alt, og tendensen til vækst har derfor ikke et fast centrum.

Kriser og stagnation

Når vi siger, at der er en *tendens* til, at BNP vokser, så betyder det, at denne mekanisme eksisterer, uanset om der faktisk er et stigende BNP. Selv i den aktuelle krise med kraftigt faldende BNP i eksempelvis Danmark – omkring 6% i 2008-9 – er der en tendens til vækst. Kapitalismen har overlevet perioder, hvor der var negativ eller

ingen økonomisk vækst. Heller ikke i dag er kapitalismen ved at bryde sammen. Men manglende vækst medfører social ustabilitet, arbejdsløshed, fattigdom – og nogle gange krig. Kort sagt: Krise.

Der er enighed om, at 1968 var et skelsættende år, og at de følgende 10-15 år var en krise- og opbrudstid med vidtrækkende konsekvenser. Men den almindelige opfattelse er, at krisen blev overvundet i 1980'erne, og at vi herefter har oplevet en ny, historisk højkonjunktur, der så er blevet afløst af en ny krise i de seneste år. Det er en myte. Krisen er ikke blevet overvundet. Den aktuelle situation er derfor en krise i anden potens.

Det, vi har oplevet siden 1970'erne, er, at samfundsudviklingen har haft en permanent, tiltagende krise som bagtæppe. Vi kan identificere den generelle tendens ved at se på den økonomiske vækst. Der har ikke været tale om, at der er skabt høj vækst fra 1980'erne indtil for få år siden. Faktisk har der været en klar tendens til aftagende vækst lige siden 1960'erne. Denne tendens gælder de rige lande set som helhed og i varierende grad i de enkelte lande. Den gælder også globalt, selvom der gennem snart mange år har været kraftig vækst i folkerige lande som Kina og Indien. Det globale BNP er ottedoblet siden 1950, men hvor den første fordobling tog 15 år, har den seneste fordobling taget 25 år.

Danmark er et af de lande, hvor tendensen til lavere vækst er slået meget markant igennem. Tendensen har været, at hvert årti efter 1960'erne har haft en lavere vækst

end årtiet før. Den eneste undtagelse er 1990'erne, da der fra 1993 til 2000 var en gennemsnitlig årlig vækst i BNP på 3%. Men denne vækst var ustabil, idet den byggede på økonomiske bobler på særligt bolig- og aktiemarkederne. Aktieboblen bristede i 2000, hvilket førte til næsten nulvækst i de følgende tre år. Herefter voksede en ny og større aktieboble frem. Boligboblen blev pustet op gennem hele perioden, men med accelererende hastighed fra 2004. Da disse bobler bristede samtidig, oplevede vi i 2008-2009 et historisk fald i BNP, hvilket indebærer, at der som årligt gennemsnit har været næsten nulvækst i 00'erne!

Der har altså ikke været en stabil højkonjunktur fra starten af 1990'erne til slutningen af 00'erne. Hele perioden siden 1960'erne har været præget af en tendens til faldende vækst, og det eneste, der har skabt den midlertidige afvigelse fra denne kurs, har været en meget skrøbelig boble-økonomi, der nu ligger i ruiner.

Årsager til stagnationen

Der er mange årsager til, at væksten udviser en faldende tendens. Der er tale om et dynamisk samspil af komplekse sociale processer. Umiddelbart er kapitalismen et vækstsamfund. Men kun umiddelbart. For den økonomiske vækst finder sted gennem udbytning af mennesker og miljø. Begge dele skaber problemer for kapitalismen.

Der er nemlig ikke kun miljømæssige grænser for kapitalismen. Der er også menneskelige og sociale grænser. På de menneskelige og sociale områder er der også tale

om bevidst kritik og modstand, som vokser sideløbende med kapitalismen.

En basal årsag til, at kapitalen løber ind i stigende problemer med omgivelserne er, at væksten er eksponentiel. Kapitalismen kommer i krise, hvis der ikke er konstant, høj vækst. Økonomisk vækst måles som den procentvise stigning i BNP i forhold til året før. Dette er uproblematisk i et finansielt univers, men mennesker og natur er ikke variable i en matematisk formel. Det bliver simpelthen sværere og sværere at presse citronen yderligere, idet grundlaget er begrænsede menneskelige, sociale og naturlige ressourcer.

” Det bliver simpelthen sværere og sværere at presse citronen yderligere, idet grundlaget er begrænsede menneskelige, sociale og naturlige ressourcer.

Når et samfund er fattigt, og der er rigelige uudnyttede ressourcer, så kan kapitalen generere høj vækst. Men denne situation varer ikke ved. Det bliver stadig mere vanskeligt at opnå produktivtetsgevinster, når ressourcerne bliver slidt ned, og der opstår mangel på arbejdskraft. Efterkrigstidens vækst skyldes hovedsagelig industrialiseringen og kvindernes indtog på arbejdsmarkedet. Der er sket store effektiviseringer, der

kommer til varigt udtryk gennem fysisk og social teknologi, og så er det naturlige og menneskelige grundlag for væksten udviklet. Den teknologiske og organisatoriske udvikling er ikke stoppet i 1970'erne, men selv computere, mobiltelefoner, stigende uddannelsesniveau og mere fleksible virksomheder kan ikke udvirke mirakler.

Siden 1970'erne har der i stigende grad været mangel på arbejdskraft i Danmark. Mennesker er der nok af, men der er sket en stor udstødning fra arbejdsmarkedet. Andelen af den voksne befolkning på indkomsterstøttende ydelser er vokset kraftigt siden starten af 1970'erne. De er eksempelvis på efterløn, førtidspension, sygedagpenge eller i aktivering. De konstant opskruede krav til effektivitet, tempo og omstillings-eвне på arbejdsmarkedet har efterladt omkring 800.000 mennesker permanent uden arbejde.

Værdien af deres arbejdskraft er lavere end lønnen. Derfor vil private virksomheder ikke ansætte dem. Tidligere var der plads til en del af dem i den offentlige sektor, men nu forlanges der høj effektivitet over alt. Kapitalismen producerer ikke kun velstand. Den producerer også fattigdom og social udstødning. Disse mennesker tæller ikke med i arbejdsløshedsstatistikken. Så mangelen på arbejdskraft eksisterer side om side med udstødning af store befolkningsgrupper, der er uinteressante som arbejdskraft for kapitalismen. Til gengæld kan de gøre nytte som forbrugere, men personer på offentlige ydelser, der konsekvent sakker bagud i forhold til velstandsudviklingen,

kan heller ikke skabe vækst gennem forbruget. Også her er det lønmodtagerne, der må skabe væksten.

Stagnation i forbruget

Der er en tendens til voksende forbrug i kapitalismen, men der opstår alligevel en vis mæthed eller måske snarere mathed, når voksende forbrug på den ene side handler om luksus, og på den anden side forudsætter, at der arbejdes mere og/eller hårdere. Derfor er der en klar tendens til, at forbruget stagnerer i takt med, at folk oplever grænser i arbejdslivet. Fritid og overskud til aktiviteter udenfor arbejdslivet får en højere social værdi og kommer sideløbende under pres, da arbejdet både bliver mere intensivt og ekstensivt (se også Toke Haunstrup Christensens artikel i denne bog). Der er en tendens til, at arbejdet bliver grænseløst og kræver, at vi involverer os med liv og sjæl, hvilket tærer stærkt på vores fysiske, psykiske og sociale ressourcer. Brede grupper oplever nedslidning, stress og depressioner i forbindelse med arbejdet. Samtidig er arbejdslivet blevet præget af hårdere konkurrence og større usikkerhed på grund af udbredelsen af korte ansættelser, projekt- og løsarbejde.

Det er heller ikke stimulerende for forbruget, at dagpengene konsekvent er blevet udhulet og nu ligger langt under det generelle velstandsniveau. Reduktionen af dagpengeperioden fra 7 år i starten af 1990'erne til nu 2 år er også medvirkende til, at folk holder igen med forbruget. Det er kun folk uden opsparing og bil osv., der kan

få kontanthjælp, så mange i middelklassen må helt sige farvel til deres indkomst, hvis de ikke kan få dagpenge. Det går selvfølgelig mest ud over forbruget for de umiddelbart berørte, men usikkerheden bevirker en generel økonomisk tilbageholdenhed blandt mennesker, der frygter arbejdsløshed, og det er der mange, der gør - især i en krisetid!

Der er altså ikke noget, der tyder på, at forbruget kan redde væksten på lang sigt. Faktisk er det kun på grund af enorme arbejdsfri indtægter, at forbruget generelt er vokset med i perioden 1994-2006. Over denne periode er friværdierne i boligerne vokset med 1000 mia. kr., og aktieformuerne er vokset med et tilsvarende beløb. Formuerne voksede altså samlet set med et beløb, der er større end BNP. Samtidig er der givet skattelettelser for 223 mia. kr. i perioden 2002-2010. Disse forhold har drevet forbruget i vejret og skabt en beskæftigelsesboble med tilhørende høje lønstigninger, der har virket i samme retning.

Men alle boblerne bristede. Boligpriserne, aktiekurserne og beskæftigelsen er faldet brat, og skatteboblen er også bristet, da skattelettelserne viser sig som et kæmpe hul i statskassen. Alt i alt har vi set et historisk fald i det private forbrug på omkring 6% i 2008-2009. Det offentlige forbrug vokser stadig i et moderat tempo. Men det er for lånte penge. Og nu lægger regeringen op til nulvækst i det offentlige forbrug til og med 2013. Heller ikke det offentlige forbrug vil altså umiddelbart skabe vækst i de kommende år.

Samfundsmæssig krise

Når man ser tilbage på udviklingen i de senere år kan man også se, at der i vidt omfang har været tale om patologiske vækstformer. Væksten i produktivitet og forbrug er ikke mindst sket gennem arbejds- og forbrugsnarkomani, hvor folk arbejder og forbruger ud over alle fornuftige grænser og får et sygeligt forhold til deres økonomiske aktiviteter. Disse fænomener kan holde væksten oppe i en periode, men er uforenelige med et stabilt vækstregime. Den patologiske vækst hænger sammen med den generelle samfundsudvikling siden efterkrigstiden.

Efterkrigstiden var præget af fattigdom i brede lag af befolkningen, og væksten medførte forbedrede, generelle livsforhold. Samtidig var målsætningen om vækst ikke enérådende. Større velstand spillede sammen med bedre velfærd. Den stigende lighed var

i sig selv velfærdsfremmende, men opbygningen af velfærdsstaten, der også byggede på retssikkerhed, demokrati og medborger-skab, var ligeledes medvirkende til, at den stigende velstand blev modsvaret af bedre velfærd for det brede flertal. Udviklingen var forankret i en konkret utopi om at skabe et rigt samfund med fritid, demokrati og velfærd. Det indebar, at velstanden fik mindre betydning i takt med den økonomiske vækst, og at det i stigende grad blev velfærd og demokrati, der kom til at sætte dagsordenen for samfundsudviklingen.

Men denne socialdemokratisme led skibsbrud i 1970'erne, og fra 1980'erne er samfundsudviklingen sporet ind på en nyliberalistisk kurs. Nyliberalismen er et langsigtet, liberalistisk reformprojekt. Hensigten er, at velfærdsstaten og velfærden langsomt eroderes for at skabe plads til mere marked og større velstand. Projektet

Figur 6. Politikere og erhvervsliv er konstant på jagt efter en ny vækstmodel.

er karakteriseret ved, at velfærdsstaten reformeres for at servicere kapitalismen samtidig med, at der indarbejdes markeds-mekanismer i den offentlige sektor. Favorisering af den private sektor kombineres med et vedvarende pres på den offentlige sektor. Samtidig fremmes en konsekvent individualisering af samfundets udvikling gennem „frit valg“. Konsekvensen er, at samfundet som helhed bliver markedsgjort.

I dag er det danske samfund et overflodssamfund, men samtidig stiger uligheden og fattigdommen, velfærden forringes, demokratiet indskrænkes, og forestillingen om vækstens aftagende betydning er stort set forsvundet fra den politiske dagsorden. Vækst er kun et skridt på en vej uden ende. Effektiviseringer er altid kun et springbræt for nye effektiviseringer. Hastigheden eksploderer. Nyliberalismen er præget af midler uden mål og omstilling uden retning. Der proklameres en mening og en orientering, men skabes helt modsat et samfund, der er præget af meningsløshed og desorientering. Denne sociale deformation er længe blevet fortrængt af „forbrugsfest“, voksende formuer, stigende beskæftigelse og en forestilling om, at Danmark snart kan købe hele verden. Det er slut nu.

Klimakapitalisme?

Som det er fremgået, mener vi ikke, at afkobling er mulig i tilstrækkelig grad til at skabe et bæredygtigt samfund. Vi afviser dog ikke, at det inden for dagens samfund er vigtigt at forsøge at gøre produktionen og forbruget mere bæredygtigt. Det kan

formindske nulevende generationers negative påvirkninger af naturen og redde liv. Det kan også forbedre livskvaliteten samt beskytte landskaber og naturværdier. Mere effektiv ressourceudnyttelse i form af miljøeffektivisering er vigtig, også fordi det kan give et pusterum til at iværksætte mere grundlæggende ændringer. Men det kan ikke være den eneste løsning. Eksemplerne viser, hvor uholdbart det er at tro, at den økonomiske vækst kan fortsætte uden at støde mod økologiske, sociale og individuelle grænser. Den økonomiske vækst må stoppes før eller siden. I verdens rige lande bør det ske så hurtigt som muligt. Umiddelbart ser billedet dog meget anderledes ud.

” Det er umiddelbart paradoksalt, at klimaforandringerne, der skyldes økonomisk vækst, nu bliver set som det, der skal drive væksten yderligere frem.

Jagten på en ny vækstmodel er allerede fremskreden. Politikere og erhvervsliv tænker, så det knager, over, hvor væksten skal komme fra i fremtiden. Det mest lovende bud er klimaet. Det er umiddelbart paradoksalt, at klimaforandringerne, der skyldes økonomisk vækst, nu bliver set som det, der skal drive væksten yderligere frem. Men kapitalismen er fleksibel, og

faktisk har det historisk været sådan, at den kapitalistiske ekspansion har været drevet af, at kritik og modstand er blevet gjort til vækstdynamoer. Efterkrigstidens velfærdsstat, der udsprang af arbejderbevægelsen og socialismen, var forbundet med historiens højeste og mest stabile vækstrater. Det er derfor ikke umuligt, at krisen fører til det, man kan kalde en klimakapitalisme, hvor økonomisk vækst går hånd i hånd med bekæmpelse af klimaforandringerne.

Den danske regering er så småt ved at omstille sig til en ny model for klimavækst, men de er hæmmet af deres nyliberalistiske ideologi, for kapitalen, markedet og individuelle valg kan ikke drive en grundlæggende omstilling, så det er oppositionen med S-SF-alliancen i centrum, der er længst fremme i jagten på klimakapitalismen. Oppositionens politiske projekt er en ny vækstmodel i balance med klimaet, der har fokus på den offentlige sektor, større lighed og beskæftigelse. Men regering og opposi-

tion er ikke langt fra hinanden. Oppositionen ønsker også vækst. Der er generel politisk enighed om, at der skal skabes vækst. Det er kun midlerne, der er forskellige. Lidt forskellige. Forskellene handler mest om ord – og så et par håndfulde milliarder.

Bekæmpelse af klimaforandringerne kombineret med sociale fremskridt kan på kort sigt skabe ny vækst og revitalisere kapitalismens dynamik og legitimitet. På bare lidt længere sigt bliver det dog meget vanskeligt at kombinere fortsat vækst med radikale nedbringelser af kuldioxid-udledningerne. Klimakapitalismen har under alle omstændigheder begrænset holdbarhed, for en ny vækstmodel vil stadig være hæmmet af kapitalismens langsigtede tendens til faldende vækst. De menneskelige, sociale og miljømæssige ressourcer er desuden begrænsede, og med mindre der sker radikale teknologiske nybrud, vil grænserne for væksten markere sig med endnu større vægt i fremtiden.

Anbefalet videre læsning

Peter Nielsen: „Krise i anden potens“. I: *Krisens økonomi*. Gyldendal, 2010.

Peter Nielsen: *Velstandssamfundet*. Frydenlund, 2011.

Petter Næss: „Væksten må stoppes“. I: *Brudflader*. Frydenlund, 2008.

ANDERS LUNDKVIST

Politisk økonom, ekstern lektor ved Aalborg Universitet og forfatter til en stribe bøger om kapitalisme og nyliberalisme.

Jeg har været politisk økonom det meste af mit 64-årige liv, først som ortodoks marxist, senere mere bredt. I begyndelsen af 80'erne var jeg engageret i den rød-grønne linie indenfor SF. Derefter har jeg koncentreret mig om at udarbejde en politisk-økonomisk kritik af kapitalens magtovertagelse globalt, i EU og i Danmark: Magtovertagelsen kaldes også „nyliberalisme“. Desværre er den økologiske dimension derved rykket i baggrunden, hvilket jeg har dårlig samvittighed over.

KAPITALISME OG BÆREDYGTIGHED ER SOM ILD OG VAND

AF ANDERS LUNDKVIST Kapitalismen har sejret – i Danmark og globalt. Alle de stopklodser, som tidligere satte grænser for dens ekspansion, er i dag stort set afskaffet til fordel for en nærmest grænseløs kapitalisme. Fremad eller dø er dens princip, hvorfor en stationær eller bæredygtig kapitalisme er en selvmodsigelse. Det sætter alle dem, der kæmper for en bæredygtig udvikling i et sandt dilemma, for på den ene side er dette udsigtsløst under det herskende system, mens det på den anden side er svært at for øje på hvem, der har viljen og magten til at ændre det.

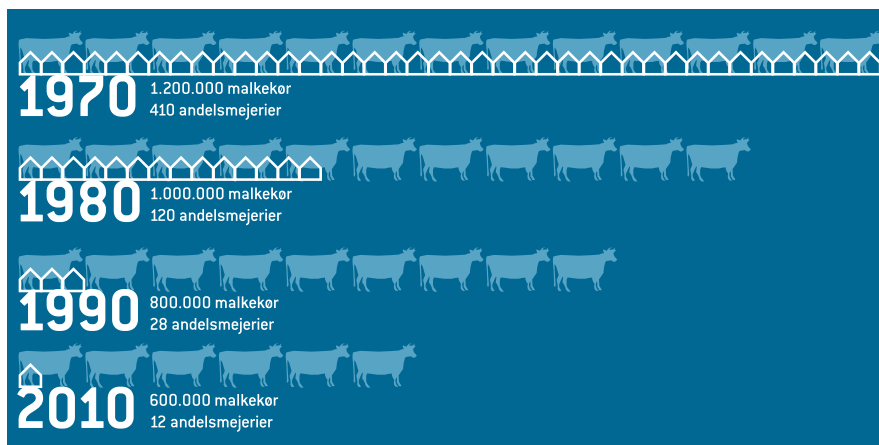
Kapitalismen har sejret, men dens sejr har været længe undervejs. Mange stopklodser har måttet fjernes, mange grænser for magten har måttet overvindes. Først var der bøndernes økonomiske selvforvaltning, organiseret i andelsbevægelse, sparekasser, kreditforeninger og gensidige forsikrings-selskaber. Gårdmænd og husmænd var selvstændige erhvervsdrivende, der både var ejere og arbejdere. På dette grundlag skabtes foreninger, hvor medlemmerne bestemte, overvejende på demokratisk vis („en person, én stemme“). Mælken og kødet skulle sælges på markedet, men foreningerne var ikke kapitalistiske. „Vår Sparekasse skal tjene penge for at eksistere, men den eksisterer ikke for at tjene penge“, sagde sparekassens direktør.

Idéen var, at en gruppe mennesker gik

sammen om at løse en konkret opgave: At oprette og drive et mejeri, at opbevare medlemmernes penge sikkert (sparekasserne), at finansiere ejerskifte og ombygning af deres gårde til en lav rente (kreditforeningerne), at få billige forbrugsvarer uden fordyrende mellemlid (brugsforeningerne) eller at forsikre sig mod brand og andre ulykker (gensidige forsikrings-selskaber). De hæftede solidarisk for tab. Overskud blev ikke akkumuleret med henblik på ekspansion, men fordeltes til medlemmerne.

I det 21. århundrede er folkets økonomiske selvforvaltning stort set afviklet. Kernen i andelsforeningerne – mejerier og slagterier – er sammenfattet i to multinationale selskaber, Arla og Danish Crown, der hver især har mere end 90% af marke-

Figur 1. Fra andelskapitalisme til selskabskapitalisme. Udvikling i Mejeribranchen i Danmark. Kilde: Dansk Landbrug/Landbrugsrådet.

det. Formelt er de stadig foreninger, hvor de få tusinde medlemmer har lige stor indflydelse, men reelt er de ikke til at skelne fra kapitalistiske virksomheder. Sparekasser og kreditforeninger blev aktieselskaber i 1989, hvilket blot stadfæstede, at medlemsejet gennem en årrække var blevet udhulet. Samme udvikling har vi set indenfor brugsforeningerne.

” Folkets økonomiske selvforvaltning er stort set afviklet. Kernen i andelsforeningerne – mejerier og slagterier – er sammenfattet i to multinationale selskaber.

Dernæst arbejderklassens modmagt til kapitalen udtrykt dels gennem fagforeningerne, dels gennem dens delvise kontrol med statsmagten. Denne historie er bedre kendt, så det kan gøres kort. Frem til 1970'erne herskede det historiske kompromis mellem kapital og arbejde, hvor kapitalismen bibeholdtes, mens arbejderne sikredes fuld beskæftigelse, en rimelig real-lønsfremgang og en velfærdsstat. Under krisen i 70'erne („oliekrisen“) brød dette system sammen. Fagbevægelsen krævede en demokratisering af økonomien (ØD), hvilket var en klar udfordring til kapitalen. Sidstnævnte vandt styrkeprøven, hvilket dybest set skyldtes, at arbejderklassen på dette tidspunkt allerede var under afvikling og derfor havde mistet sin magt.

I den lange periode, hvor først bondebevægelsen og senere arbejderbevægelsen

lagde bånd på kapitalismen, havde væksten endnu ikke ramt grænsen for det bæredygtige. Forståeligt nok var bæredygtig udvikling ikke et tema. Temaet var i stedet, hvordan vækstens frugter skulle fordeles. Men det var altså også op til løbende diskussion, hvilke sociale kræfter der skulle styre væksten.

I det 21. århundrede er stopklodserne fjernet. Kapitalen har opnået ubegrænset frihed og dermed også ubegrænset magt. Dette frigørelsesprogram indledtes af Reagan og Thatcher omkring 1980, kom til EU i 1985 (det indre marked), og i Danmark blev de sidste reguleringer fjernet omkring 1990, da kapitalen fik lov til at investere i hvad som helst og hvor som helst, dvs. også uden for landets grænser. Samtidig blev den såkaldte „finansielle undertrykkelse“ – dvs. den demokratiske kontrol med økonomien – afskaffet indenlands, idet de tidligere hegnspele mellem banker, kreditforeninger og forsikringsselskaber blev afviklet til fordel for dannelsen af nye, finansielle supermarkeder. Denne politik hedder „nyliberalisme“. Den eneste tilbageværende grænse er nu kapitalen selv, også kaldet kapitalismens indre modsigelser.

Denne artikel ser ikke på, hvad der må gøres for at sikre en bæredygtig udvikling, men mulighederne for overhovedet at gøre noget. I den virkelige verden vel at mærke, hvor det ikke drejer sig om at have ret, men om at have magt; hvor de gode idéer trumfes af de dominerende interesser.

Den rene kapitalisme, som vi altså har overgivet os til i de sidste årtier, er princi-

pielt ligegyldig overfor det konkrete, det nyttige, det holdbare. Kapital er penge, der gives ud med henblik på at få et afkast, især rente eller profit. Hvis jeg køber en stol for at have noget at sidde på, er formålet begrænset af mine konkrete behov (for at sidde komfortabelt), men hvis købet af en stol er et led i en virksomheds investeringer, er formålet ubegrænset, nemlig at profitmaksimere.

Hvorfor egentlig ubegrænset? Hvorfor kan en virksomhedsejer efter at have scoret en profit på 5 mio. kr. ikke læne sig tilbage, sige at nok er nok og bruge disse 5 mio. kr. til at tilfredsstille sine konkrete behov? Det kan han selvfølgelig godt, men så vil virksomheden ikke overleve særlig længe. Den vil blive udkonkurreret, såfremt der blot er én anden virksomhed, der i stedet investerer overskuddet i nye maskiner, markedsføring osv., altså giver pengene ud med henblik på at få en yderligere profit. Fremad eller dø er princippet under kapitalismen.

Derfor kan en kapitalist aldrig hvile, derfor er en stationær kapitalisme en selvmodsigelse, og derfor er kapitalisme og bæredygtig udvikling som ild og vand. I den aktuelle – rene – kapitalisme fjerner vi os nødvendigvis med stormskridt fra en bæredygtig udvikling. Miljø- og klimaproblemerne bliver stadig mere alvorlige, samtidig med at det bliver stadig mere urealistisk at løse dem. Kapitalen har ikke råd til sådanne hensyn, og ingen klasse eller stat har tilsyneladende magt til at sætte grænser for den. I tidligere faser var kapitalismen, som nævnt, modereret af sådanne modmagter,

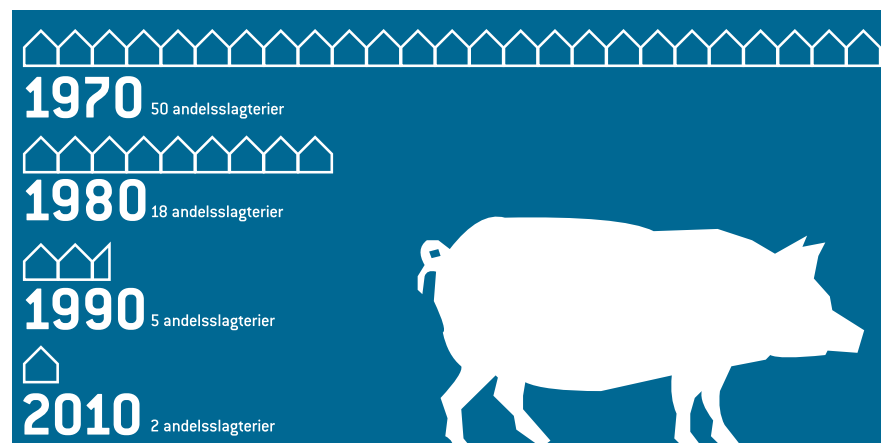
hvilket gav mulighed for en økonomisk udvikling styret af konkrete målsætninger. Det er ikke længere tilfældet.

” Derfor kan en kapitalist aldrig hvile, derfor er en stationær kapitalisme en selvmodsigelse, og derfor er kapitalisme og bæredygtig udvikling som ild og vand.

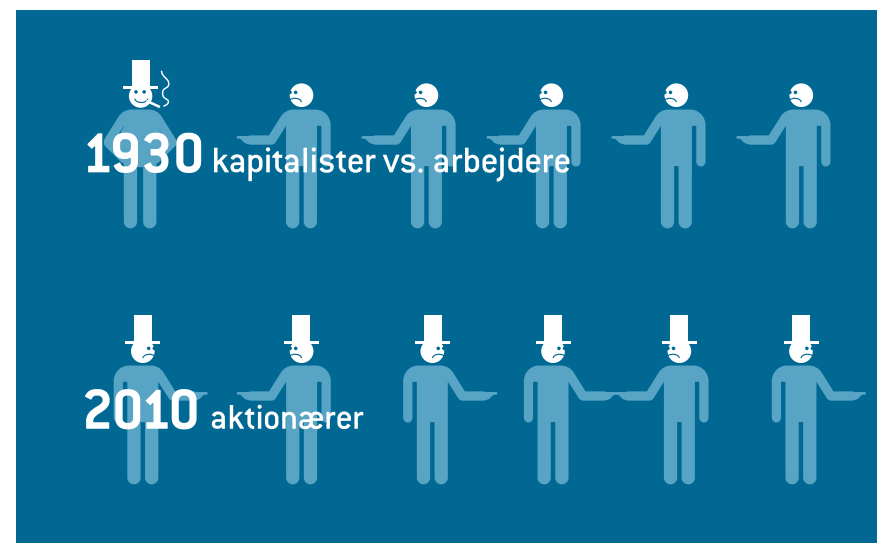
I det følgende skal vi se på de centrale træk i moderne dansk kapitalisme, og hvad de hver især betyder for muligheden for en bæredygtig udvikling.

Selskabskapitalisme

Den danske kapitalisme er – som den internationale – en selskabskapitalisme, dvs. aktieselskabsformen er den dominerende. Disse selskaber stod i 2007 for 69% af den danske omsætning mod 46% i 1980. De små enkeltmandsvirksomheder er tilsvarende gået tilbage, fra 21% til 9%, i takt med, at landbrug nedlægges, mindre butikker lukker, og mindre håndværkere mister terræn til de store firmaer. I overensstemmelse hermed er andelen af selvstændige med fod under eget bord og kontrol med deres arbejdsproces næsten halveret, fra 12% i 1980 til 7% i 2003. Andelen af lønmodtagere er omvendt vokset fra 88% til 93%. Det er en naturlig følge af nyliberalismen – den uhæmmede kapitalisme – at de små får lov at bukke under i konkurrencen med de store; de er ineffektive, når eneste

Figur 2. Fra andelskapitalisme til selskabskapitalisme. Udvikling i slagteribranchen i Danmark. Kilde: Dansk Landbrug/Landbrugsrådet.

Figur 3. Næsten hele befolkningen er aktieejere anno 2010 og kan ej længere pege fingre ad eller kræve ansvarlighed fra 'kapitalisterne', da vi blot peger på os selv.

mål for effektivitet er profitabilitet.

Splittelsen mellem arbejde og kapital er således næsten ført til bunds. Men her skal vi være præcise. Der er nok blevet flere lønmodtagere, der må modtage ordre fra en arbejdsgiver og derfor savner magt over deres egen arbejdsproces. Men disse lønmodtagere er i stigende grad blevet „fjernkapitalister“, dvs. en stigende del af deres indkomst er kapitalindkomst. Det kan være renter fra penge i banken eller aktiegevinster, men består især i friværdis og pensionsordninger. Kapitalens sejr består også i dens generalisering. Kapitalejerne er ikke længere fortidens lille mindretal med høj hat, stor mave og fed cigar.

” Kapitalejerne er ikke længere fortidens lille mindretal med høj hat, stor mave og fed cigar.

Dette er en af grundene til, at den gammeldags arbejderklasse er imploderet. En klasse er defineret ved at have en éntydig form for indkomst, men det er mindre og mindre tilfældet. Samtidig med at den økonomiske ulighed vokser, er det klassiske klasseskel nedbrudt. Flere og flere har nemlig fået „en aktie“ i kapitalismen.

Denne udvikling banede vejen for nyliberalismen, som har ført til reducerede

muligheder for at regulere og sætte grænser for kapitalen. Pensionskasserne er f.eks. af lovgivningen forpligtet til at søge at maksimere profitten på den kapital, som de råder over. Et opgør med denne målsætning, der naturligvis leder til uhæmmet og ustyret økonomisk vækst, ville umiddelbart koste pensionsafkast for mange mennesker.

Videre er vi som forbrugere indvævet i kapitalismen, for vækst indebærer et øget forbrug, hvorfor forbrugerskisme er blevet en livsstil for mange mennesker. Heraf skal man ikke slutte, at forbrugere og virksomheder er „lige gode“, for initiativretten (produktionsbeslutningen) ligger hos virksomhederne, mens forbrugernes magt er begrænset til at undlade at købe. Men det er klart at forbrugerskismen, med alt hvad hertil hører af kommerialisering, reklame, jagt efter statussymboler osv., er blevet en

integreret del af kapitalismen.

Disse forhold vanskeliggør et opgør med den økonomiske vækst. Det er ikke de fås idealisme („politisk forbrug“), men de manges kortsigtede økonomiske interesser, der styrer udviklingen.

Finanskapitalens vækst

Finanskapitalen vejer stedse tungere inden for den danske kapitalisme. Fra slutningen af 1940'erne og frem til 1960'erne var den samlede balance (kapital) i den finansielle sektor 40% højere end bruttofaktorindkomsten (et mål for værdien af den årlige produktion i landet). Derefter er finanskapitalen nærmest eksploderet, således at nævnte balance i 2007 er syv gange så stor som bruttofaktorindkomsten.

Den finansielle sektor frembringer ikke selv noget, men formodes at tjene realøko-

nomien ved at formidle vor opsparing over i produktive investeringer. Det lyder derfor ikke særlig effektivt, at den i den grad er svulmet op i forhold til den produktive realøkonomi; mange penge går op i røg eller mere præcist: Spekulation.

For en umiddelbar betragtning betyder denne vægtforskydning fra den produktive til den ikke-produktive del af kapitalismen en gevinst for miljøet, fordi den materielle produktion dermed hæmmes. I samme retning trækker de kriser, som finanskapitalen med jævne – og stadig kortere – mellemrum udløser. Den Sydøstasiatiske krise i 1997/98, it-boblen i 2001, Lehmann Brother krisen i 2008 og nu i 2010 den europæiske gældskrise. Hver gang er produktionen faldet, og arbejdsløsheden steget, hvilket alt andet lige er til gavn for miljøet.

Dette er den barske sandhed: Kapitalen, ikke politikerne, styrer den økonomiske og økologiske udvikling, så en opbremsning i tempoet for miljøødelæggelse forudsætter, at det går skidt for kapitalismen. Ruslands økonomiske katastrofe i 90'erne, da nationalindkomsten næsten blev halveret som følge af den radikale, nyliberale chokterapi under Jeltsin, reduceredes det globale kuldiioxid-udslip langt mere, end alle hidtidige klimakonferencer har formået.

Kapitalkoncentration

Det tredje karakteristiske træk ved moderne kapitalisme – ud over selskabsformens dominans og finanskapitalens himmelflugt – er koncentrationen af kapitalmagten. For den enkelte „lønmodtager“ vejer diverse

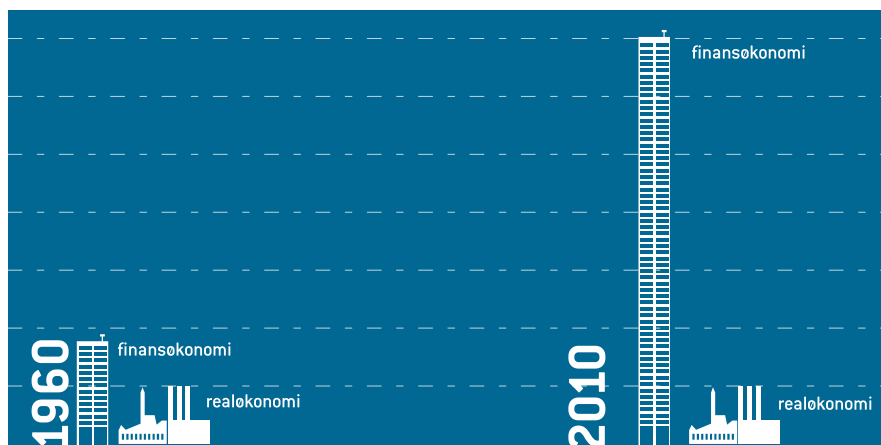
former for kapitalindkomst stedse tungere, uden at det giver nævneværdig større indflydelse. Samtidig fordeles denne type indkomster stadig mere skævt: Mellem 1996 og 2003 øgede de 20% rigeste danskere (målt efter indkomst) deres andel af nettoformuen fra 43,6% til 48,6%.

Hvis vi flytter fokus fra individerne til virksomhederne, viser det sig, at mens det største selskab i 1980 havde 5% af omsætningen i landet, havde det i 2006 ikke mindre end 28,6%. Det drejer sig i begge tilfælde om A. P. Møller-Mærsk, hvis magt er vokset så utroligt, dels fordi selve Møller-Mærsk er blevet meget større, dels fordi Dansk Supermarked og Danske Bank i dag er datterselskaber i koncernen. De 10 største selskabers vægt i dansk økonomi voksede også betydeligt i denne periode, nemlig fra 23% af omsætningen til 52%. Tendensen er formentlig den samme i andre lande og på globalt plan, omend næppe så ekstrem.

En sådan koncentration af den økonomiske magt giver mindre spillerum til demokratisk valgte politikere sammenlignet med en situation, hvor den økonomiske magt er neutraliseret ved at være spredt ud på en lang række mindre virksomheder, således som vi kendte det i den gamle konkurrencekapitalisme.

På dette sted er spørgsmålet imidlertid, hvad kapitalkoncentration betyder for miljøet?

Mange multinationale selskaber er, økonomisk set, større end middelstore lande, hvortil kommer, at de gerne indgår strategi-

Figur 4. Forholdet mellem finansøkonomien (den finansielle sektor) og realøkonomien (bruttofaktorindkomsten) i 1960 og 2010.

ske alliancer for at undgå de risici, der altid er knyttet til konkurrence. Det betyder, at omkring en tredjedel af verdensøkonomien er underlagt planøkonomi, men naturligvis den kapitalistiske version af denne, hvor der kun er ét mål, nemlig maksimal profit. Planøkonomi giver mulighed for styring. Disse selskaber har mulighed for at sætte betingelserne for økonomisk aktivitet. Her kan man lege med tanken om, at disse „middelstore stater“ indser, at deres profitabilitet har som forudsætning, at alt ikke går under i møj og klimakaos. Under konkurrencekapitalismen, hvor et utal af mindre virksomheder konkurrerer, kan kun statsmagten sætte rammerne, herunder virkeliggøre de miljømæssige eksistensbetingelser for økonomisk aktivitet. Under oligopolistisk selskabskapitalisme („oligopol“ betyder få sælgere) kan selskaberne udfylde denne funktion.

Desværre tyder ikke meget på at denne mulighed realiseres. F.eks. blev den grønne profil, som BP pudsede af for et par år siden (BP = Beyond Petroleum), hurtigt glemt. Resultatet ser vi bl.a. i den Mexicanske Golf. Miljø er godt, men penge er bedre, og foreløbig falder cost-benefit beregningerne ikke ud til fordel for miljøet. Men det kan selvfølgelig skifte.

Nyliberal økonomisk politik

Nyliberalismes frisættelse af kapitalen betyder generelt et skift i magten fra demokratiet til kapitalen.

Konkret kommer dette til udtryk i en tendens til, at den offentlige sektor vejer

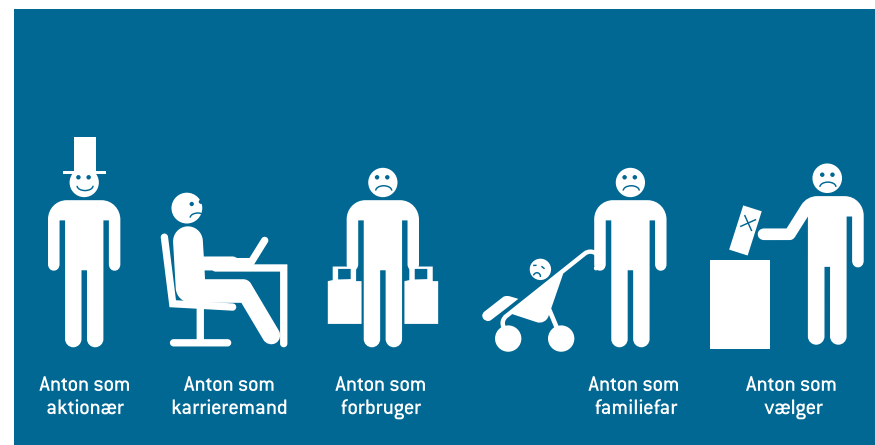
mindre i forhold til den private sektor.

Dette markerer en afdemokratisering, for mens den offentlige sektor i sidste instans er underlagt Folketing og kommunalbestyrelser, er den private sektor underlagt marked og kapital. Den offentlige sektor er den demokratiske sektor, så minimalstat betyder minimaldemokrati.

I England under Thatcher slog denne politik igennem med fuld styrke. I Danmark forsøgte man med 2010-planen, der anbefalede, at den demokratiske sektor kun skulle vokse med 0,5% årligt over for en vækst i den private sektor på 2% eller mere. VK-regeringen har dog ikke kunnet indfri målsætningen. Nu er der imidlertid med den europæiske gældskrise tændt et stort lys for nyliberalismen; overalt i Europa gennemføres der historiske nedskæringer af de offentlige udgifter, i England således mellem 25 og 40%.

Udover den demokratiske omkostning indebærer denne vægtforskydning en klar forringelse af miljøet. Grunden er, at offentligt forbrug især består i udgifter til arbejdskraft (lærere, hjemmehjælpere, socialrådgivere osv.), mens det private forbrug i langt højere grad sluger materielle ressourcer (biler, køleskabe og andre dingener). Dette véd alle økonomer, men mærkeligt nok hører man meget sjældent dette miljøargument for en stor demokratisk sektor. Den private sektor udleder, forholdsmæssigt, langt mere kuldioxid end den offentlige sektor, så miljøet forværres i takt med, at nyliberalismen slår igennem.

Hertil kommer bestræbelserne på at

Figur 5. Vi øger vores andel i kapitalen, mens vores samfundsmæssige indflydelse aftager.

markedsgøre den offentlige sektor ved at indføre profit som overordnet effektivitetskriterium. DSB skal først og fremmest give overskud, mens andre målsætninger kommer i anden række, især lave priser for at begunstige mindre velaflagte borgere, der ikke har råd til bil eller for at gavne miljøet ved at lokke bilister over i den kollektive trafik. Konsekvenserne for miljødagsordenen af denne markedsførelse er indlysende.

Generelt nærmer vi os et „kapitalistisk demokrati“, hvor kapitalen sætter dagsordenen, og hvor de folkevalgte værdier og prioriteringen får mindre vægt. I USA skrives de fleste love indirekte af selskaberne, fordi disse finansierer den demokratiske proces, især valgkampene („lobbyisme“).

Lad os til slut se på den mere konkrete, konjunkturbestemte økonomiske politik.

Spørgsmålet er, hvad man skal stille op

i en lavkonjunktur som den nuværende: Skal man søge at få gang i hjulene ved at pumpe penge ud (det hedder „ekspansiv finanspolitik“) for at bekæmpe den stigende arbejdsløshed, enten ved at øge de offentlige udgifter (hvis man foretrækker den demokratiske sektor) eller ved at sænke skatterne (hvis man vil favorisere den private sektor)? Eller skal man i stedet fokusere på de store offentlige underskud (der altid kommer i en krisesituation, hvor folk er fattigere og derfor betaler mindre i skat), og enten reducere de offentlige udgifter (færre lærere, hjemmehjælpere osv.) eller øge skatterne, således at der atter er balance i statsbudgettet?

Den første strategi er Keynesiansk, den sidste er monetaristisk (en nær fætter til nyliberalismen). Som bekendt har alle Europas lande (men ikke USA) valgt den sidste strategi, naturligvis i den variant der

hedder offentlige nedskæringer, for øgede skatter siges at være gift for „konkurrenceevnen“ - det pæne ord for kapitalens profitabilitet.

Hvilken af disse to strategier er bedst? Hvis man med „bedst“ mener større vækst og mindre arbejdsløshed, synes Keynesianismen at være mest effektiv, for den monetaristiske metode reducerer nødvendigvis den økonomiske aktivitet. For 3-4 år siden, da Irland havde et stort offentlige underskud, skar man drastisk ned på de offentlige udgifter, med det resultat at væksten gik helt i stå, skatteindtægterne faldt, og det offentlige underskud voksede.

På den anden side kan monetarister/nyliberale (f.eks. vor statsminister) argumentere med, at de offentlige udgifter må reduceres her og nu, for ellers mister den internationale finanskapital tilliden til landet, og så bliver det meget dyrt at skaffe lån til at finansiere dette underskud. I dag er der i praksis intet valg, for det er finanskapitalen, der sætter lånebetingelserne, mens disse for 30 år siden i høj grad var politisk bestemte.

Hvis man med „bedst“ derimod tænker på miljøet, så er det klart, at den monetaristiske/nyliberale politik vil øge arbejdsløsheden og hæmme væksten, hvorfor den alt andet lige vil være mest miljøvenlig. Hvis man ikke kan lide dette valg – højere arbejdsløshed eller bedre miljø – må man ændre spillereglerne. Man må indføre et økonomisk system, hvor det er muligt at fordele en given rigdom, og hvor det er muligt at fordele det antal arbejdstimer, som produktionen af denne rigdom kræver, mellem borgerne, så ingen går arbejdsløse, men alle kan nyde godt af en kortere arbejdsdag.

Perspektiver

En bæredygtig udvikling kræver en ny, ikke-kapitalistisk produktionsform. Dette er den nødvendige, omend ikke tilstrækkelige betingelse (jf. miljøsvineriet i de kommunistiske lande).

En sådan er desværre svær at få øje på. Ifølge Marx går en produktionsmåde kun under, når den herskende klasse ikke længere kan regere, og den undertrykte klasse ikke længere vil lade sig regere. Derefter er

den nye produktionsmåde imidlertid stadig ikke sikret, for alternativt kan kampen lede til de kæmpende klassers fælles undergang, altså almindeligt kaos.

Lad os prøve at opsummere: I rige lande som Danmark kan modsætningerne, som sagt, ikke længere tænkes i klassetermer – globalt er det en lidt anden sag. En strålende revolution, hvor arbejderne overtager produktionsmidlerne, ligger ikke i kortene. Den eneste modmagt til kapitalen, som er til at få øje på, er demokratiet. Det er pengemagt overfor folkemagt, kan man sige. Dette er ikke så meget en modsætning mellem to adskilte grupper af mennesker, som mellem pengepung og samfundssind i hver

eneste af os. Det betyder at modmagten stedse gøres impotent af tvivl.

” Den eneste modmagt til kapitalen, som er til at få øje på, er demokratiet. Det er pengemagt overfor folkemagt.

Derfor går kapitalismen først under, når den ikke længere kan fungere, men hvis der ikke står nogle stærke interesser klar til at tage over, vil resultatet blive kaos.

Anbefalet læsning

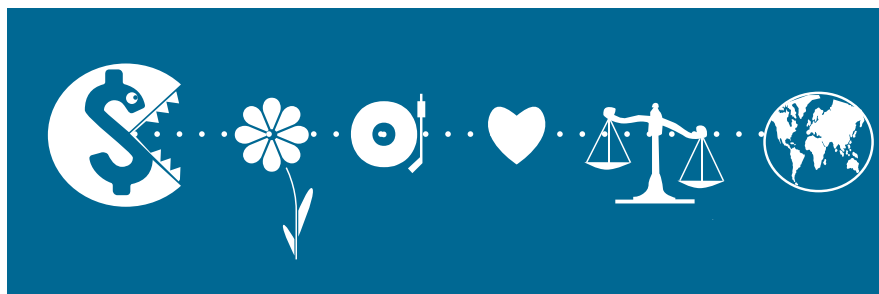
Anders Lundkvist: *Hoveder og Hoveder. En demokratisk kritik af det private samfund*, 3. bind. Frydenlund, 2004.

Anders Lundkvist: „Den danske kapitalisme og demokratiets forfald“. I: *Dansk Nyliberalisme*, red. af A. Lundkvist. Gyldendal, 2009.

Hjemmesider

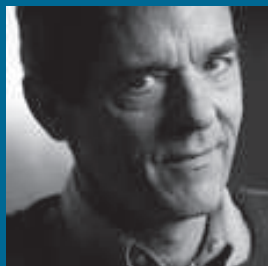
www.anderslundkvist.net Anders Lundkvists egen hjemmeside.

www.modkraft.dk Anders Lundkvist: 'Foreningsdanmarks storhed og fald'/'Dansk Selskabskapitalisme'.

Figur 6. Kapitalen har ikke 'råd' til at tage hensyn til hverken natur, kultur, kærlighed, retfærdighed, eller klima.

JOHN HOLTEN-ANDERSEN

Ingeniør, lektor ved DTU og gennem en halv menneskealder aktiv i forskellige grene af miljøbevægelsen.

Fra min tidlige ungdom i 1960'erne har jeg været forfærdet over, hvordan „udviklingen“ fyldte vort landskab med asfalt og beton og gjorde frodig natur til gold ørken. Jeg tænkte, at det var ingeniørernes værk, hvorfor jeg selv blev ingeniør for at ændre ved tingenes tilstand. Samtidig engagerede jeg mig i miljøbevægelsen, for her mødte jeg mennesker, der brændte for den samme sag. Begge steder bankede vi i 1970'erne og '80'erne tilsyneladende åbne døre ind – og alligevel må jeg i dag konstatere, at miljøet aldrig har haft det værre. Det har fået mig til at tænke! Denne artikel rummer nogle af mine overvejelser.

SYMBOLETS MAGT OM VÆKST-ENS KULTURELLE RØDDER

AF JOHN HOLTEN-ANDERSEN Det moderne samfund er blevet en vækst-maskine, der truer med at lægge kloden øde. Men hvorfra stammer dette vanvid, som hyldes af samfundets herskende elite, og som stort set alle politiske partier bekender sig til? Den klassiske forklaring lyder, at væksten er indbygget i vores økonomiske system, at kapitalismen er svanger med vækst. Men hvordan har dette system formået at forme vores sind og gøre os alle til trælle af væksten? Denne artikel argumenterer for, at vækst-manien i sidste ende er en konsekvens af vor kulturs forkærlighed for en abstrakt tænkning med rod i et symbolsk sprog, der har kappet sin forbindelse til virkeligheden.

Det er efterhånden – langt om længe kunne man sige – ved at gå op for denne verdens magtfulde ledere, at miljø- og især klimaproblemerne er dybt alvorlige og kalder på handling. På konference efter konference diskuterer man derfor nødvendigheden af at nedbringe vores udledning af klimagasser til atmosfæren. Men i selvsamme åndedrag insisterer man indædt på, at dette på ingen måde må anfægte den økonomiske vækst.

Det er som om, at vore magthavere inderst inde er sig ganske bevidst, at der er en indbygget konflikt mellem hensynet til miljøet på den ene side og den økonomiske vækst på den anden, for hvorfor skulle man ellers bestandigt gentage denne messende

besværgelse af væksten? Det man inderst inde godt ved, har man imidlertid valgt at fortrænge, fortie eller resolut benægte, hvorfor de politiske realiteter fortsat er sådan, at det er umuligt at argumentere for en konsekvent miljø- og klimapolitik alene på naturens vegne. End ikke udsigten til en dramatisk ændring af vort klima med hertil hørende voldsomme forandringer af livsbetingelserne på denne klode synes i sig selv at være tilstrækkelig til at udløse handling.

Indenfor den herskende diskurs kan miljøargumentet med andre ord ikke stå alene, men må altid suppleres med en forsikring om, at handling på miljøets vegne ikke „koster“ særligt meget, ja, at „omkostnin-

gerne“ ved at undlade handling overstiger „omkostningerne“ ved at gøre noget. Eller måske endda endnu mere forjættende: At en markant klimapolitisk indsats, der gør os fri af de fossile brændsler til fordel for mere miljøvenlige energikilder, vil kunne kickstarte en ny industriel revolution med grænseløse vækstpotentialer.

Økonomisk vækst er med andre ord et dogme eller et mantra i vores kultur, hvorfor enhver kritik tabuiseres, marginaliseres eller ties ihjel. Hvorfor forholder det sig sådan? Og hvordan er vi dog kommet dertil, at mammon på denne måde er blevet til vor tids Gud og det i en grad og en skala, så vi åbenbart er villige til at ofre denne klodes fremtid på dens alter? Det er jo det, der reelt er konsekvensen, for trods al miljø- og klimaretorik er den realpolitiske virkelighed jo fortsat skruet sådan sammen, at det er vækstens logik, der præger stort set alle konkrete beslutninger fra top til bund i vort samfund. Og så længe det er tilfældet forbliver miljø- og klimasnakken ren retorik, dvs. tomme og uforpligtende floskler.

Så, hvorfor er mammon – altså fortsat vækst i velstanden – blevet til vor kulturs store helligdom, og hvordan er det gået til, at vi stort set alle er blevet indrulleret i denne dans om guldkalven?

Vækst og kapitalisme

Et oplagt første sted at søge svarene på disse spørgsmål er i den økonomiske sfære. Ubestrideligt er det da også, at vort økonomiske system – dvs. kapitalismen – fungerer efter en ekspansiv logik. Selvom

denne logik af de fleste anses for nærmest selvindlysende, så er det dog ret beset en ganske besynderlig logik, for ingen andre steder i naturen ser vi en tilsvarende opførsel, måske lige bortset fra kræftcellen. I naturen ser vi naturligvis vækst og tilblivelse, men aldrig som en lineær og grænseløs proces, men derimod altid som et moment i en cirkulær proces, hvor tilblivelsen hele tiden afbalanceres af sin egen modsætning: Tilintetgørelsen.

” Intet i naturen kan vokse ind i himlen, tværtimod hænger alt sammen i et stort, ufatteligt og mangfoldigt kredsløb af liv og død.

I naturen er fødsel og død – tilblivelse og tilintetgørelse – hinandens forudsætning, således at enhver fødsel bærer døden i sig, ligesom enhver død åbner op for nyt liv. Derfor kan intet i naturen vokse ind i himlen, tværtimod hænger alt sammen i et stort, ufatteligt og mangfoldigt kredsløb af liv og død. Det er netop dette naturens kredsløb, vi som mennesker har sat os udover med en økonomi, der tilsyneladende følger en helt anden lov. Den cirkulære bevægelse er her erstattet af en lineær og himmelstræbende bevægelse, der febrilsk forsøger at lægge død og tilintetgørelse bag sig. Økonomiens lineære logik og naturens

cirkulære dialektik er således hinandens diametrale modsætning.

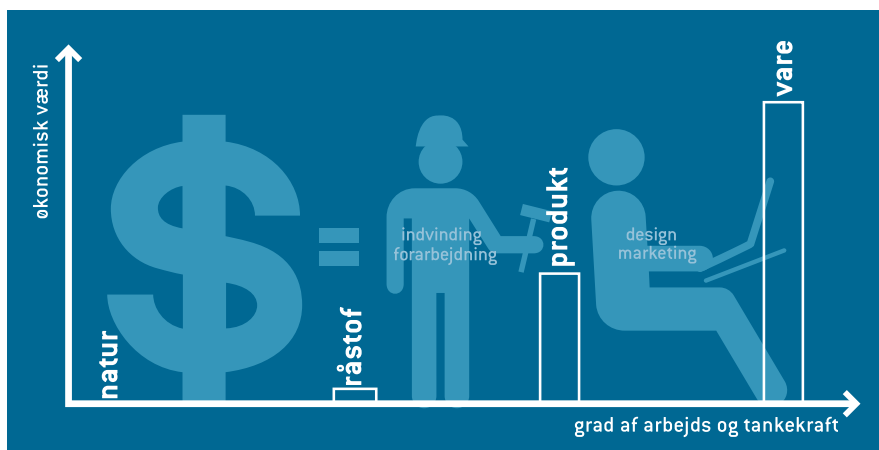
Men hvordan har vi dog fundet på at indrette os med en økonomi, der således i selve sin grundlæggende logik er naturstridig? Nøglen til en forståelse heraf må søges i pengene. For kapitalismen handler jo ikke om at tjene vore konkrete kropslige behov som mennesker, men derimod om at tjene de abstrakte penge. Og modsat vore kropslige behov, der per definition er begrænsede, så er de abstrakte penge per definition uden grænser, for vi kan jo altid tjene flere penge!

Kapitalismen er en pengeøkonomi, hvor det i princippet er ligegyldigt, hvad og hvordan der produceres, for i sidste ende er det alene resultatet på bundlinjen, der tæller. Og det er slet og ret et tal. Den kapitalistiske økonomi handler med andre ord om kvantitet frem for kvalitet, for pengene er jo uden nogen som helst kvalitativ substans. Vi kan hverken smage, lugte, høre eller føle noget for pengene, lige så lidt som vi kan spise, klæde os i eller bygge huse af dem. Penge er totalt usanselige og helt uden nogen som helst konkret, kropslig brugsværdi. Som målestok ser de bort fra alle konkrete brugsværdier – de sætter alle kvaliteter lige. Set fra pengenes synsvinkel, er det f.eks. ligegyldigt, om vi køber for 50 kroner æbler eller for 50 kroner pærer, men hvis det nu er æblekage, vi havde lyst til at smage, er det ikke ligegyldigt, om vi kommer hjem med for 50 kroner pærer. Pengene kender imidlertid ikke til denne forskel, for de ved intet om smag, lige som så lidt som de ved

noget om lugt, konsistens eller nogen som helst anden sanselig kvalitet. De er en ren abstraktion, en konstruktion af den menneskelige hjerne, et rent symbol.

Men hvad er de symbol for? Hvad er det for en egenskab ved tingene, som ikke udspringer af deres stofflige og sanselige kvalitet? Det er ganske enkelt deres „ide“ eller deres „form“ – disse abstrakte, begrebslige bestemmelser af tingene, som allerede Platon og Aristoteles indførte for at kunne sætte verden på symbolsk form. I denne bestemmelse af tingenes abstrakte „ide“ eller „form“ tog de afsæt i de menneskeskabte ting, for de er jo altid *formet* med henblik på at tjene et udenfor tingene stående *formål*, dvs. en 'ide'. Denne, de menneskeskabte tings „ide“ eller „form“, må først udtænkes inde i hovedet på en „arkitekt“, derefter tegnes som formfuldendte tegn på et tegnebræt for til slut at blive materialiseret som en fysisk ting. Hele denne vej fra den abstrakte ide til den konkrete, fysiske ting er først og fremmest en symbolsk proces. Den foregår i en virtuel verden af tegn, og den formidles af et symbolsk sprog. Det er omfanget og kompleksiteten af denne proces, som de symbolske penge er mål for.

Når vi opgør tingenes værdi i penge, så måler vi altså i hvilket omfang, vi mennesker har designet og konstrueret tingene symbolsk. Desto mere vi har designet, formet og konstrueret en ting, desto flere symboler vi har nedlagt i den – desto mere er den værd i kroner og ører. Derfor har naturen i sig selv ingen økonomisk værdi, for den rummer ikke et gran af symbol.

Figur 1. Desto mere arbejds- og især tankekraft, der er lagt i en given ting, desto større bliver dens økonomiske værdi.

Et tv-program om naturen har derimod en meget høj økonomisk værdi, for den rummer stort set ikke andet end symboler. Sammenlignet med den rigtige natur er et sådant tv-program til gengæld temmelig fattigt, hvad angår dets sanselige kvalitet.

” Det, vi kalder for „frem-skridt“ og „udvikling“, er ensbetydende med, at vi omgiver os med fortsat flere og fortsat mere symbolsk konstruerede ting.

Det, vi kalder for „frem-skridt og „udvikling“, er ensbetydende med, at vi omgiver os med fortsat flere og fortsat mere symbolsk konstruerede ting. Da pengene er symbol-

ernes målestok, indebærer dette tillige, at vi bliver fortsat rigere målt i penge. Samtidig antager tingene mere og mere en ren symbolsk funktion. Når vi i dag tager i byen for at „power-shope“, så er det i højere og højere grad tingenes symbolværdi, vi har øje for. Vore designer-klæder, designer-møbler, designer-køkkener, ja, vort designer-look er blevet til statussymboler, som vi anskaffer os for at vise os selv og ikke mindst vores omverden, at vi skam i den grad har magt over tingene. Pengene giver os denne fornemmelse af at have „magt over tingene“, for det er jo netop i kraft af dem, at vi kan anskaffe os alle mulige symbolske ting.

Som symbolernes symbol er pengene udtryk for vores symbolske magt over tingene. Desto rigere vi er i penge, desto mere magt har vi over tingene, men samtidig er vi blevet desto fattigere i alt det, der ikke kan konstrueres symbolsk og derfor heller ikke

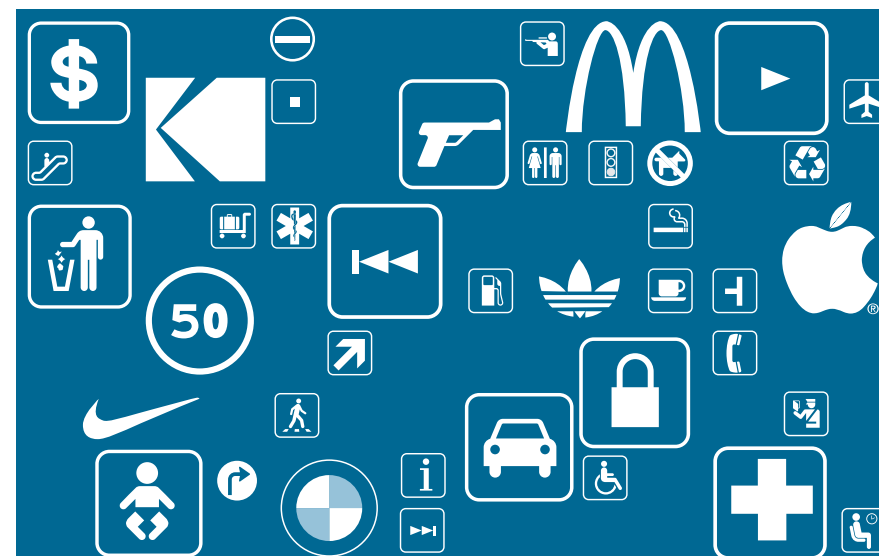
kan købes for penge: Naturen, fællesskabet og vort eget kropsligt givne selv. I dag har vi bragt vores rigdom i penge så vidt, at alt det andet efterhånden gisper efter vejret. Vil vi gøre op med denne døds-kurs, må vi i første omgang forsøge at forstå, hvorfor og hvordan vi er blevet til disse slaver af symbolet.

Mennesket - det symbolske dyr

Aldrig har vi været rigere målt i symbolske penge, og aldrig har vi udstyret os med flere symbolsk konstruerede ting. Intet af dette ville imidlertid være muligt, hvis ikke det var fordi, hele vores bevidsthed efterhånden var blevet besat af symboler – og det i en grad, så vi næsten ikke længere kan få øje for andet, hvorfor vi heller ikke bemærker det. Ikke desto mindre er vore hjerner

fra morgen til aften nedfældet i et sandt syrebad af symbolske tegn. Overalt, hvor vi vender vores blik i det offentlige rum, på arbejdspladsen og efterhånden også i vore private hjem, udsættes vi for et veritabelt bombardement af signaler, logoer, ikoner og tegn, der alle kæmper indædt om vores opmærksomhed. Bag ved det hele – nærmest usynligt – gemmer sig en særlig type af symbolske tegn, nemlig de samme tegn som figurerer på denne side, dvs. bogstaver sammensat til ord. En forfærdelig masse ord.

Aldrig har vi været rigere målt i penge, aldrig har vi omgivet os med flere ting og aldrig har vi bombarderet hinanden med flere ord, end vi gør i dag. Og det er ikke noget tilfælde, for det er alt sammen sym-

Figur 2. Vi udsættes dagligt for et bombardement af symboler.

bolske konstruktioner. Hvor pengene er det mest abstrakte symbol af dem alle, så er ordene dog de mest grundlæggende, for uden dem ville der ikke være noget af alt det andet.

” Uden ord ville mennesket være et kropsligt og sanseligt væsen på lige fod med alle andre levende væsener på denne klode.

Uden ord, dvs. uden et symbolsk sprog, ville mennesket være et kropsligt og sanseligt væsen på lige fod med alle andre levende væsener på denne klode. For som den tyske filosof, Ernst Cassirer har formuleret det, er mennesket et symbolsk dyr, „animal symbolicon“. Det er i kraft af vort særlige sprog, at vi er blevet til disse rationelt tænkende „åndsvæsener“, „animal rational“, som Aristoteles kaldte mennesket. Det er også i kraft af dette sprog, at vi med tiden er blevet til „homo economicus“, for som symbolernes symbol er pengene blot det mest almene udtryk for vores symbolske magt over tingene.

Kapitalismen, pengene, tingene – altså hele det velstands- og vækstsysteem, som vi i dag er blevet så forblændet af – har i sidste ende sin rod i det symbolske sprog. Der findes dog også et andet sprog, som ikke er symbolsk, men som vi i dag er blevet

næsten helt døve for, fordi vi i den grad har lukket os inde i symbolernes univers. Naturen er således gennemsyret af tegn, men det er sanselige tegn, som vi kun kan høre og tyde, når vi åbner vores krop for at give os sanseligt hen til dem. Naturen tiltaler os overalt med et overvældende sprog, som man ikke behøver at gå på universitetet for at forstå, eftersom det i sig selv er ladet med mening. Når denne mening får lov at rodfæste sig i vort sind, bliver den til vores 6. sans, vores intuition, vores samvittighed, ja, vores almindelige sunde fornuft.

På universitet lærer vi at se bort fra alt dette, hvilket hænger sammen med, at vi gør os kolde for naturens sanselige sprog, for i stedet at sætte den på symbolsk formel, dvs. på begreber, tal og formler. Når vi gør det, bliver naturen til et umælende objekt, en dum og stum ting, der som sådan er tømt for mening. Derfor behøver vi heller ikke at lytte til – endsige gå i dialog med – naturen, tværtimod er det vor bestemmelse som rationelle åndsvæsener at beherske den symbolsk, dvs. at omdanne den til en farlig masse symbolsk konstruerede ting.

Når vi således er blevet døve, og derfor også kyniske, over for naturens tiltale, kan vi ikke undgå også at blive døve og kyniske over for „naturen“ i os selv. Vi ophører med andre ord med at forstå os selv som kropslige væsener, der indgår i sanselige relationer med vores omverden. I stedet begriber vi os selv som et uden for naturen stående „åndsvæsen“, som en uden for kroppen stående „bevidsthed“ og som et uden for fællesskabet stående „ego“.

For dette „ego“ gælder Descartes trosbekendelse – „jeg tænker; altså er jeg“ – hvorfor jeg altså ikke er, når min krop sanser, elsker eller handler. For dette helt igennem moderne menneske drejer tilværelsen sig ikke længere om at give sig hen til eller forpligtige sig på det kropsligt givne liv. Det handler i stedet om bestandigt at kunne bekræfte sig selv som et uden for dette liv fritstående „ego“, der har magt over tingene. Hvilket igen blot vil sige: At det med sin symbolsk prægede bevidsthed kan beherske sig selv, sine medmennesker og naturen, som var de rene og skære ting.

Det er netop denne mennesketype – dette fritsvævende „ego“ – som de moderne samfund har fremavlet til nærmest perfektion. Og det er præcist dette „ego“, som er den underliggende drivkraft bag vores jagt efter mammon!

Den symbolske skrift

Dansen om guldkalven har rod i vort symbolske sprog, men hvor stammer dette sprog fra? Det kan umuligt stamme fra naturen, for den kender hverken til

penge, ting eller symboler. Naturen har som sagt et sprog, men det er kropsligt og sanseligt. Den samme type af sprog råder vi mennesker imidlertid også over, som de kropslige væsener vi i bund og grund er. Når vi står ansigt til ansigt med et andet menneske, behøver vi ikke at bruge så forfærdeligt mange ord, da vi i stedet kan tale med kroppen: Med ansigtsudtryk, med kropsholdning, kropsbevægelse og andre former for gestus. Det er også dette kropslige sprog, vi benytter os af i dansen og musikken, hvor vi jo kan udtrykke ganske meget uden at mæle et eneste ord.

Også i det talte sprog er det kropslige og sanselige i forgrunden, selvom vi her er begyndt at benytte os af ord. For det talte sprog kan kun finde sted som en samtale, hvor vi kan se ind i øjnene på hinanden, og derfor altid har kroppen med os. Når vi engagerer os i en samtale, udgør selve ordene kun toppen af det sproglige isbjerg, eftersom intonation, stemthed, kropsfakter, ansigtsudtryk osv. alt sammen spiller med og bidrager til at give ordene deres bestemte mening og betydning. Dertil kommer, at

Figur 3. Kropssprog.

Figur 4. Talesprog.

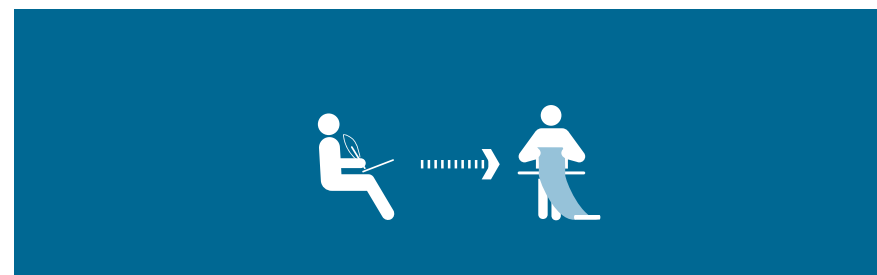
enhver samtale altid finder sted et konkret og kropsligt givent sted, hvorfor selve situationen – stedet, duftene, lydene, stemningen osv. – indgår som en uadskillelig del af det, der siges.

I talen er sproget med andre ord endnu ikke symbolsk, det er snarere en form for sang, hvorfor vi da også kalder modersmålet – det sprog, vi som børn lærer gennem øret – for hjertets sang. Af samme grund ser vi da også, at de oprindelige kulturer, der endnu kun mestrer talens sprog, står fuldstændig uforstående overfor hele det abstrakt-symbolske univers, som præger vores moderne, vesterlandske tænkning. For dem er talen fortsat en kropsligt engageret dialog, hvorfor den også er konkret og sanselig. Her fremstår naturen derfor ikke som en uden for mennesket ståend, stum og objektiv natur, tværtimod er naturens sang flettet ind i det menneskelige sprog, som derfor også fremstår som en sang, der er kropsligt og sanseligt givent.

Denne samtalens kultur behøver vi imidlertid ikke at rejse dybt ind i f.eks. Amazonas jungle for at møde, eftersom der

midt i vores eget „højtudviklede“ symbol-samfund fortsat findes ganske mange mennesker, der fortrinsvis betjener sig af talen. Det drejer sig om alle dem, der „kun“ har siddet 7 år på skolebænken, og som udfører dette samfunds helt uundværlige kropslige og manuelle funktioner. For disse arbejderklassens mænd og kvinder gælder det, at tale, tænkning og handling er konkret-praktisk frem for abstrakt-symbolsk, ja, her eksisterer der knap nok noget skel mellem disse tre former for menneskelig eksistens. Derfor handler, tænker og taler disse samtalens personligheder i én og samme proces. Det er først, når de tre momenter skilles ad, hvorved sprog og tænkning altså løsrives fra den konkret-kropslige handling, at sproget bliver symbolsk, tænkningen abstrakt og handlingen underlagt symbolet. Hvor samtalens personligheder tænker, taler og handler *spontant*, så er den symbolsk styrede handling omvendt rationel og *strategisk*.

Den rationelt strategiske adfærd og den abstrakt-symbolske tænkning er således to sider af samme sag. Begge dele opstår, når

Figur 5. Håndskrift.

sprog, tænkning og handling skilles ad, sådan som de netop gør, når den kropsligt involverede samtale erstattes af kommunikation per distance. Og kommunikation per distance opstår som følge af den største og mest grundlæggende teknologiske revolution af dem alle, nemlig: Skriften!

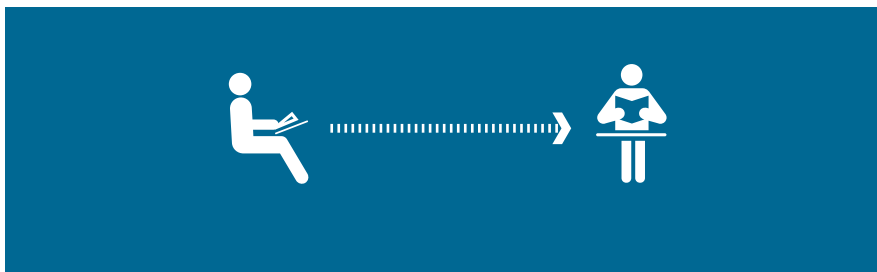
Disse „talrigt karvede dødstege“, som Homer betegnede skriften, er ophav til den abstrakt-symbolske tænkning, for med den skilles ord og handling fra hinanden. Samtidig splittes samtalen op i to adskilte processer, der foregår uafhængigt af hinanden, nemlig: Skrivning og læsning. Den, der skriver, kan således ikke se ind i ansigtet på den, der læser og vice versa, hvorfor hele den kropslige situation, som i samtalen var med til at bære ordene og give dem konkret-sanselig betydning, nu er forduftet som dug for solen. Nu må ordene bære deres egen betydning, hvorved de med tiden afklædes deres kropsligt-sanselige karakter for i stedet at blive til abstrakte begreber.

Når ordene bliver til abstrakte begreber, mister de deres forbindelse til sanseverde-

nen. De er ej længere de sanselige ting iboende, hvorfor de må hente deres betydning et helt andet sted, nemlig i en ren ide- eller åndsverden. Frem for at vokse nede fra virkeligheden og op – så daler ordet nu i stedet oppe fra symbolernes himmel og ned. Heraf: „I begyndelsen var Ordet. Og Ordet er hos Gud. Og Gud er Ordet“. Men når Gud er ordet, bliver ordet samtidig guddommeliggjort, alt imens Gud bliver til et sanseløst symbol, som vi hverken kan se, høre eller røre, men alene tænke os til. Således bliver „ånd“ eller „bevidsthed“ gjort til det primære i den menneskelige eksistens, mens hele den kropslige og sanselige tilgang til tilværelsen herefter konsekvent nedvurderes.

Alt dette og meget mere følger i kølvandet på skriftens indtog i kulturen, hvilket i den europæiske kulturkreds først og fremmest er forbundet med opdagelsen og udbredelsen af det fonetiske alfabet. Det skete på Homers tid, altså omkring 700 f.v.t. Omtrent 300 år senere, altså år 400 f.v.t., dvs. på Sokrates' tid, var skriften slået fuldt igennem i græsk kultur. Her-

Figur 6. Bogtryk.

med indtrådte en ny abstrakt, symbolsk og distanceret måde at tænke på, som fik afgørende indflydelse på hele samfundets indretning. De mundtligt baserede fællesskaber blev gradvist erstattet af skriftbaserede systemer, hvilket samtidig indebar, at dialogen mellem ligemænd blev skiftet ud til fordel for hierarkiske kommando-systemer. I samme moment blev der sat et afgørende skel mellem det verdslige og det religiøse felt, således at samfundet fra nu af blev spaltet i to konkurrerende, symbolske regimer, der blev udstyret med hver sit præsteskab.

På dette grundlag blev Europa regeret i de næste ca. 2000 år. Men så indtrådte en ny teknologisk revolution, der hvilede på ryggen af den foregående: Typografien.

Det trykte ord

Frem til Gutenbergs opfindelse var det skrevne ord det *håndskrevne* ord, hvilket betød, at det kun var tilgængeligt for en lille elite af skriftkloge. Uden for denne kreds var det anvendte sprog fortsat helt overvejende det talte ord. Størsteparten af befolk-

ningen var altså fortærende nedfældet i samtalens kultur. Det var Europas bondebefolkning, der altså godt nok var underlagt de verdslige og religiøse autoriteter, men da disse som regel befandt sig meget langt væk, blev disse bønders liv i hovedsagen formet af lokale fællesskaber, der foruden særegne sæder og skikke også talte deres helt eget sprog.

Men så kom ordet på tryk, hvilket indebar, at skriften nu pludselig kunne udbredes til en langt større kreds af mennesker. Det betød for det første umiddelbart, at de verdslige og religiøse præsteskaber blev frataget deres monopol på at udlægge teksten. Og for det andet – og på lidt længere sigt – at langt større dele af befolkningen kunne integreres i den skriftbaserede kultur, hvorved samtalens kultur samtidig blev trængt mere og mere i baggrunden.

Hvilken betydning har det, at ordet nu er kommet på tryk? Først og fremmest har det den betydning, at bogstavet, og dermed ordet, standardiseres, hvilket igen betyder, at personligheden ej længere er til stede i skriften. Dernæst er det trykte ord beregnet

Figur 7. Digital kommunikation.

til en stor, anonym og læsende offentlighed, modsat det håndskrevne ord, der, som sagt, var beregnet til en lille elite, der derefter *personligt* og i *tale* formidlede budskabet videre til en bredere – ikke læsende – offentlighed.

Den distance, som allerede håndskriften installerede mellem afsender og modtager – og dermed også mellem ord og handling – bliver således med det trykte ord endnu mere udtalt. Det betyder, at sproget må ændre karakter, for nu skal al mening og betydning indskrives i teksten, eftersom der ikke længere er nogen personlighed til at udlægge den i talen. Hvor man i tydingen af den håndskrevne tekst skelnede mellem „ånd“ og „bogstav“ – og altså lagde vægt på at finde ind til selve sjælen bag det skrevne ord – så lægges der nu, som påpeget af bl.a. David Olson i hans *World on paper*, i stedet op til en *bogstavelig* læsning af teksten. Frem for at *forkynde* ordet skal teksten nu *forelæses*, hvilket får som konsekvens, at hele sproget nu bliver gennemsyret af en objektiv, distanceret og symbolsk-abstrakt logik. Det samme sker for tænkningen, da

denne jo blot er sprogets aftegning i bevidstheden.

Fra nu af begribes „sandheden“ som det, der kan udtrykkes på tryk, det, som kan *dokumenteres*: „Det er sandt, hvad jeg siger, jeg har det på tryk, det står sort på hvidt“ siger vi derfor i dag, når vi skal overbevise en modpart om en bestemt påstand, hvilket dog forudsætter, at modparten kan læse. Forudsætningen for at udbrede det trykte ord var, at folk kunne læse trykte dokumenter, hvilket betød, at de måtte på skolebænken, desto før, desto bedre. I dag har dette, som bekendt, ført os dertil, at vi allerede fra 5-6 års alderen og helt frem til vi er 20-25 år, tilbringer vort liv lænket til en skolebænk, hvor vi først og fremmest skal lære at tyde verden skriftligt og symbolsk. Alt imens sygner vor krop og vore sanser mere og mere hen.

Således „oplyste“ går det moderne menneske efterfølgende ud i verden for at beherske den symbolske. Den moderne nationalstat, det moderne lovgivningsmaskineri, det moderne bureaukrati, den moderne videnskab – alt dette er skabt i

det trykte ords billede. Ingen af disse institutioner ville med andre ord overhovedet kunne tænkes uden det trykte ords magt til at kommunikere enorme mængder af standardiseret og upersonlig information ud til en kæmpemæssig hær af anonyme papirnussere. Det samme gælder for det repræsentative demokrati, hvor de politiske partier jo netop i kraft af det trykte ord kan kommunikere med befolkningen en masse.

Hele det moderne samfund står og falder med det trykte ord – og det samme gør kapitalismen: Det upersonlige marked, de anonyme kunder, de kropsløse virksomheder og de ansigtsløse producenter er således alt sammen kun følgevirkninger af den distance, som den trykte kommunikation har afstedkommet – også i det økonomiske liv. Alt dette følger af en kommunikation og et sprog, som har gjort sig fri af virkeligheden for i stedet at blive gennemsyret symbolsk. Og dog er dette sprog fortsat stofligt bundet, da det jo fortærende skal trykkes på papir!

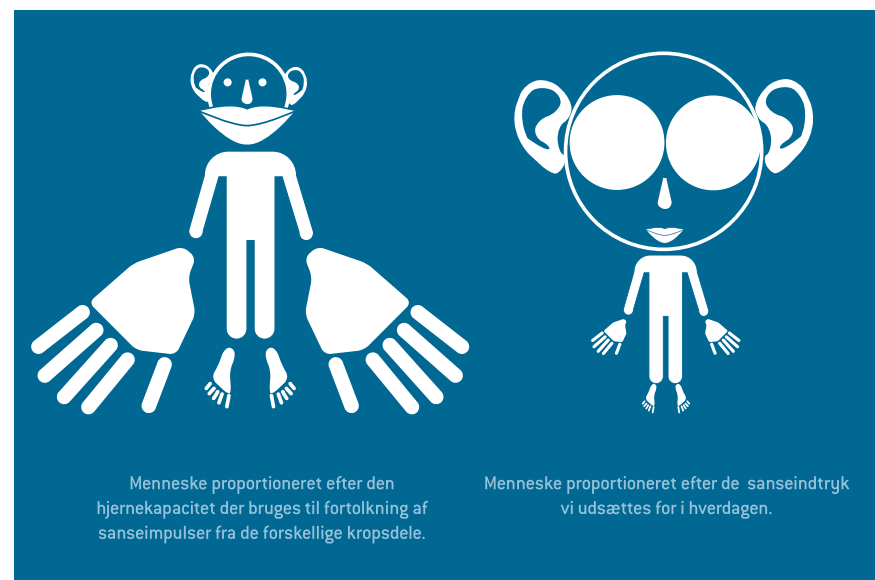
Cyberspace

Med den elektroniske kommunikation kappes denne sidste forbindelse til den fysiske verden, hvorefter symbolet kan leve sit helt eget og totalt frigjorte liv i cyberspace. Dermed forstærkes de tendenser, der allerede var til stede i det skrevne og trykte ord – nemlig kropsløsheden, sanseløsheden og distancen. Og det sker i helt ekstrem grad, ja, faktisk opløser den elektroniske kommunikation omtrent enhver

betydning af krop, tid og sted, da man nu kan kommunikere med hvem som helst, hvor som helst og på et vilkårligt tidspunkt af døgnet. Hvor det trykte ord således opløste det lokale fællesskab til fordel for den moderne nationalstat og det hermed forbundne marked, så indebærer den elektroniske kommunikation, at alle grænser – naturlige såvel som kulturelle – overskrides til fordel for en tidløs, stedløs og grænseløs globalisering.

”Der er således i dag langt flere beskæftiget med at manipulere symboler, end der er til at fremstille fødevarer, bygge huse, lave tøj osv.

Med internettet er kommunikationen således blevet grænseløst distanceret og helt igennem symbolsk, hvilket har fået dybtgående konsekvenser for samfundets økonomiske og sociale struktur. Der er således i dag langt flere beskæftiget med at manipulere symboler, end der er til at fremstille fødevarer, bygge huse, lave tøj osv., og de har i øvrigt også en langt højere løn. Vil man i dag score kassen, skal man derfor arbejde med IT, design, medier, branding, PR og spin – frem for at beskæftige sig med konkrete og livsnære ting. Velkommen til videns- og informationssamfundet, dette symbolernes nirvana, hvor vi samtidig an-

Figur 8. Menneskets hjerne er indrettet til at fortolke sanselige erfaringer, mens vort samfund er baseret på symbolsk information.

giveligt er blevet så rige i penge, at vi, med en tidligere finansministers ord, om føje år „kan købe hele verden“.

Når man har fået symboler på hjernen kommer man uvægerligt til at tænke sådan, for i den rene symbolverden kan alt jo tilsyneladende lade sig gøre. Men det er og forbliver en illusion. Kejseren har ikke noget tøj på. Før eller siden vil det symbolske korthus brase sammen med et brag, ja, meget tyder faktisk på, at vi netop nu befinder os midt i et sådant sammenbrud.

Der skulle således ikke gå mange måneder før de økonomiske realiteter gjorde finansministerens forudsigelser til skamme: De internationale finansmarkeder

kollapsede og punkterede på et splitsekund hele den oppustede ballon af rent symbolske værdier, der viste sig at være uden hold i virkeligheden. På trods af statslige redningsaktioner af et hidtil uset omfang er krisen endnu ikke overvundet, tværtimod trækker den dybere og dybere spor i hele samfundsøkonomien. Den er resultatet af de seneste 30 års totale frigørelse af markedet, som jo er det samme som den totale frigørelse af pengene, hvilket igen er det samme som den totale frigørelse af symbolet. Konsekvensen er en økonomi, der har mistet forbindelsen til den fysiske virkelighed, hvorfor banker, økonomer og finansministre famler rundt i blinde, for

man ved ganske enkelt ikke mere, hvad alle de mange tal og symboler egentlig dækker over, ej heller hvem der er skyldig for hvad. Alle er tilsyneladende enhver skyldig, hvorfor ingen kan drages til ansvar for noget. Som sædvanlig bliver det derfor de absolut uskyldige, der kommer til at betale regningen.

Noget tilsvarende gælder for vore politikere, for de bombarderes dagligt med så store mængder af symbolsk information, at de ganske enkelt ikke længere kan følge med. Konsekvensen er, at politikken i vidt omfang er ophørt med at forholde sig til virkelighedens problemer for i stedet at udarte til ren og skær symbolpolitik. Vi, der skal leve med beslutningerne, forstår mindre og mindre af, hvad der foregår, ja, vi forstår ikke engang ordene, for symbolpolitikens sprog er pustet op af tomme klicheer og smarte statements. For at hjælpe os med at afkode de symbolpolitiske signaler udstyres vi med en hær af analytikere og kommentatorer, dette moderne præsteskab, der kan udlægge den „latinske“ tekst for os. Det bliver vi imidlertid ikke klogere af, snarere forvirrede på et højere plan.

Disse problemer har grundlæggende rod i det forhold, at den samfundsmæssige kommunikation efterhånden er blevet fuldstændig symbolsk. Sproget har mistet sin forbindelse til virkeligheden, hvorfor man nærmest kan tillade sig at sige hvad som helst. Derfor er det efterhånden også blevet nærmest umuligt at skelne sandhed fra løgn.

Ned til den sunde fornuft

Når selve sproget således er blevet forløjet, famler vi alle i blinde. Med mindre vi da vælger at tage de symbolske briller af for i stedet at se virkeligheden lige i øjnene. Og det er der faktisk flere og flere, der i de senere år har valgt at gøre, hvilket den gryende modvækst-bevægelse bl.a. er et udtryk for. Blandt samfundets græsrodder er der i disse år en enorm grøde, hvilket indtil videre dog stort set ignoreres af medier og magthavere. På samfundets overflade er græsrodderne og deres initiativer derfor næsten ikke til at få øje på, men hvis man stikker en finger i jorden, så vælder de frem overalt.

” Vi møder først og fremmest græsrodderne nede i samfundets maskinrum, der hvor mennesker står ansigt til ansigt med virkeligheden.

Vi møder først og fremmest disse rødder nede i samfundets maskinrum, der hvor mennesker står ansigt til ansigt med virkeligheden. Det kan f.eks. være kystfiskeren, der kæmper for et bæredygtigt fiskeri, fordi han med sine egne øjne har set, at det højt teknologiske fiskeri efterhånden har tømt havet for fisk og desuden ruineret fiskeriet. Det kan være bonden, der kæmper for en lokal og alsidig fødevareproduktion, fordi hun har set, at det moderne strømlinede

landbrug har gjort naturen til en stor fabrik og desuden gjort landbruget dybt forgældet. Det kan være håndværkeren, der kæmper for sin faglige stolthed, fordi han med egne øjne har set, at præfabrikeret betonbyggeri ikke er til at bo i, samtidig med at det gør håndværkeren uden arbejde. Eller det kan være sosu-hjælperen, der gør op med skemalagte procedurer, fordi hun ved, at omsorg og pleje nu en gang altid er konkret og situationsbestemt.

Blandt vor tids græsrodder finder vi også i stigende omfang kritiske intellektuelle, der i tiltagende grad har fået kvalme af det forløjede symbol- eller management-sprog, der efterhånden har sat sig igennem hos stort set hele samfundets elite. I fortvivelsen over dette løgnagtige sprog, hvor der ej længere er nogen sammenhæng mellem ord og handling, engagerer disse intellektuelle sig i en mangfoldighed af bevægelser, der – forskelligheden til trods – dog har én ting til fælles: At man efterstræber en ærlighed i en konkret og handlingsrettet praksis, hvor man åbner sit sind for virkeligheden.

At åbne sindet for virkeligheden betyder, at vi for en stund lægger alle symbolerne til side for i stedet at lytte til vore sansers vidnesbyrd. Sluk for mobilen, fjernsynet, radioen, computeren – med ét kan vi høre, at fuglene faktisk synger, at naturen taler til os. At lytte til naturens stemme er selve forudsætningen for, at vi virkelig kan forstå naturen, for på den måde kommer vi ind under huden på den, i modsætning til f.eks. den abstrakte naturvidenskab, der udefra

forsøger at sætte den på symbolsk begreb. Den natur, vi således lytter til, tiltaler os, hvorfor vi heller ikke kan undgå at vise den respekt modsat den trang til beherskelse, der vokser frem af ethvert forsøg på at begrebsliggøre naturen symbolsk.

Det samme gælder i vort forhold til andre mennesker. Også her forudsætter enhver virkelig forståelse, at vi involverer os kropsligt og sanseligt i det andet menneske. Vi må kunne se ind i øjnene på den, vi taler med, for øjnene taler deres helt eget sprog, ligesom hele den øvrige krop gør det. Ser vi bort fra dette kropssprog, mister ordene deres „krop“ og bliver i stedet til flygtige symboler. Når det sker, kan det næsten ikke undgås, at sproget ender i en løgn. Ærlighed, forståelse og respekt forudsætter et kropsligt møde. Derfor vokser menneskelige fællesskaber da også kun frem der, hvor vi møder hinanden ansigt til ansigt, mens den rent symbolske kommunikation altid fører til den ene eller den anden form for hierarkiske kommandosystemer, der hersker rundt med vore kroppe. Den symbolske kommunikation er således på én og samme tid diktatorisk og løgnagtig, hvorfor enhver diktator også altid er en løgner. Begge dele hænger sammen med, at den gensidige samtale er erstattet af monolog.

Det oprør, der for øjeblikket vokser frem fra neden i vort samfund handler om at genskabe samtalen mellem mennesker, hvilket imidlertid kun er muligt, såfremt vi samtidig genskaber dialogen mellem menneske og natur. At genetablere denne dobbelte dialog er selve essensen i den gryende

modvækst-bevægelse. Heri ligger et håb, for af den engagerede dialog med andre mennesker såvel som med andre væsener udspringer ikke alene vores samvittighed,

men tillige vores sunde fornuft. Og begge dele tilsiger, at de sidste mange års jagt efter stadig flere ting, penge og symboler på alle måder er det rene vanvid.

Anbefalet videre læsning

Ernst Cassirer: *Et essay om mennesket*. Reitzel, 1999.

Elisabeth L. Eisenstein: *The printing press as an agent of change*. Cambridge University Press, 1979.

John Holten-Andersen: *Vanvid og virkelighed. En økologisk omtænkning*. Forlaget Hovedland, 2007.

Marshall McLuhan: *The Gutenberg Galaxy*. University of Toronto Press, 1962.

D.R. Olson: *The world on paper*. Cambridge University Press, 1994.

JESPER SAXGREN

Freelance miljørådgiver.

Jeg har en mangeårig baggrund indenfor uddannelse og folkeoplysning, specielt fra højskoleverdenen, men også som underviser indenfor bygningskonstruktøruddannelsen i bæredygtigt byggeri og projektering. I dag arbejder jeg som freelance projektrådgiver indenfor klima-, miljø- og udvikling bl.a. i Nepal, Ghana og Bolivia.

DET GODE LIV

AF JESPER SAXGREN Et nyt paradigme, „vivir bien“, spirer frem i Sydamerika. Det fokuserer på at „leve godt“ i harmoni med naturen og modsiger radikalt den vestlige verdens menneskecentrerede naturopfattelse. Som de første lande i verden har Ecuador og Bolivia givet naturen konstitutionelle rettigheder og anerkender alle levende væseners ret til at bevare deres identitet og integritet. Denne tankegang står i skærende kontrast til det nuværende vækstsamfund, hvor vi nægter at bringe de økonomiske aktiviteter indenfor rammerne af naturens bæreevne. Gennem en demokratisk proces har Ecuador og Bolivia vist vejen for resten af verden.

Vor tids altafgørende udfordring ligger i at skabe økologisk bæredygtige samfund. Begrebet „bæredygtig udvikling“ blev født med Brundtland-rapporten helt tilbage i 1987 og blev ved Rio-konferencen i 1992 opsat som fælles og overordnet målsætning for samfundenes udvikling. Tankegangen var, at vi skulle skabe bedre levevilkår for mennesker, uden at det skete på bekostning af de fundamentale betingelser for liv på denne klode. Denne vision er dog endnu langt fra realiseret.

Et af problemerne ligger i, at målsætningen om økologisk bæredygtighed taget i sin fulde konsekvens kolliderer med selve vor natur- og udviklingsopfattelse, og at vi derfor med vor nuværende forståelse ikke er i stand til at oversætte det til nye værdi- og handlemønstre.

Vi fastholder hårdnakket troen på, at vi kan bygge hele vor samfundsmodel og værdiopfattelse på fortsat og vedvarende vækst, selvom vi overalt omkring os ser, at der netop er grænser for vækst. Skønt alt i naturen vokser og udvikler sig, ja, så vokser træerne ikke ind i himlen, og selv den mest sofistikerede miljøvenlige teknologi er ikke i det lange løb tilstrækkelig til at forhindre ødelæggelsen af vort økologiske fundament, medmindre vi samtidig ændrer vor indstilling til naturen.

Det er denne artikels hensigt at diskutere, hvorfor det forholder sig sådan, og hvorfor vi åbenbart ikke evner at forstå og indrette os efter, at vi også som mennesker er underlagt de samme grundlæggende principper for liv og vækst, som gælder for resten af „skaberværket“. Det er endvidere artik-

lens ambition at præsentere et nyt udviklingsparadigme, som i disse år synes at vokse frem i bl.a. en række sydamerikanske lande. Med udgangspunkt i en række oprindelige folks livsopfattelse stilles der her spørgsmålstegn ved den fremherskende vestlige samfundsmodel og dens antropocentriske menneske- og natursyn. Heroverfor præsenteres et udviklingsparadigme, der tager afsæt i mennesket som en del af naturen.

Grænser for vækst

At jorden er rund og kredser i en bane om solen, er for os som almindelige mennesker en abstraktion. Fra vores levede livs perspektiv er jorden flad, og solen står op i øst og går ned i vest.

Man skal, som astronauterne i et rumskib, fri af jorden for visuelt at erkende, at jorden er en rund og endelig planet, der svæver frit i verdensrummet. I dette perspektiv er det muligt at forstå, at mængden af stof er endelig, og at der er grænser for vækst.

Men selv om man ikke længere risikerer at blive slået ihjel ved at hævde, at jorden er rund, så har vi endnu ikke taget denne erkendelse til os. Vi bygger stadig vores almindelige opfattelse og videnskabelige tradition på en lineær tænkning, hvor logikken er, at hvis noget fungerer godt, ja, så vil mere af det samme være bedre - eksempelvis udtrykt i opfattelsen af, at en stærk og „sund“ økonomi fortsat skal vokse.

Figur 1. Jorden er rund og begrænset, men vores videnskabelige tradition bygger stadig på en lineær og dermed grænseløs verdensopfattelse.

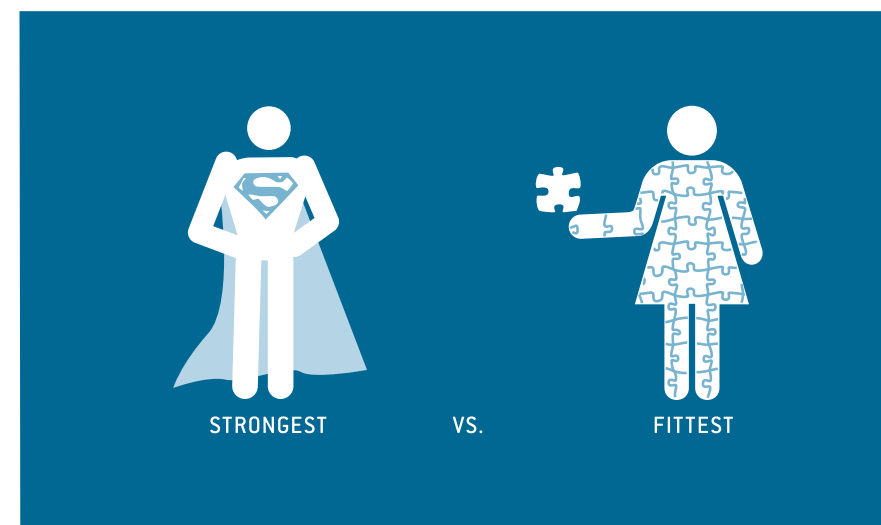
” Vi bygger stadig vores videnskabelige tradition på, at hvis noget fungerer godt, så vil mere af det samme være bedre.

I naturen er succesfulde systemer imidlertid ikke-lineære. Her er optimering i centrum og ikke maksimering. Her tæller princippet om kvalitet frem for kvantitet og om styrkelse af helheden gennem optimering af samspil og diversitet. Ubegrænset vækst ses sjældent i naturen. Når den forekommer, resulterer det i artens og/eller økosystemets kollaps, hvilket fx ses ved, at

kræftcellers ukontrollerede vækst fører til, at den organisme, de er en del af, dør.

Udtrykket „the survival of the fittest“, som tilskrives Darwin, betyder med andre ord ikke „den stærkeste overlever“, sådan som det desværre stadig ofte forstås. Det betyder derimod, at de bedst tilpassede overlever, og det er netop de organismer, der bedst formår at spille sammen med det økosystem, de indgår i og er afhængige af. I naturen er det samspil frem for konkurrence, der er reglen, og det er sjældent størrelse og styrke, der er de dominerende og mest succesfulde overlevelsestrategier – tænk blot på dinosaurerne.

Efter 3,8 milliarder års evolution har naturen lært, hvad der virker og ikke virker,

Figur 2. Ifølge Darwin er det ikke den „den stærkeste“, men „den bedst tilpassede“, der vinder evolutionens kamp om overlevelse.

og hvad der kan vare ved. At livet fortsat har kunnet udvikle sig gennem disse millioner af år på en endelig planet, har kun kunnet lade sig gøre, fordi livsprocesserne netop er ikke-lineære, men cykliske udviklingsprocesser, der er gensidigt forbundet i en ubrudt kæde af liv og død, hvor alt stof bestandigt recirkuleres.

Naturens økonomi

De sidste hundrede år eller mere har været præget af en meget snæver naturopfattelse, der definerer naturen som et råstoflager, som vi kan udnytte ubegrænset og uhæmmet. Vi har drevet rovdrift på naturen og gjort os blinde overfor de livsopretholdende ydelser, som kun en sund og mangfoldig natur kan levere, og som vi – uanset om vi bor i by eller på land – er totalt og fuldstændigt afhængige af.

I det økonomiske perspektiv ser vi kun skoven som tømmer. Vi ser ikke de „ydelser“, den leverer i form af ilt og binding af CO₂ og har derfor i dette indskrænkede perspektiv kapitaliseret størstedelen af verdens skove, uagtet de konsekvenser det måtte have for opretholdelsen af de processer, som er en afgørende forudsætning for, at biosfæren er i balance, og at vi selv kan opretholde livet. Vi ser end ikke, at vores økonomi er en integreret del af naturens „økonomi“ og de „tjenesteydelser“, som denne leverer – ganske gratis i øvrigt. I naturens økonomi er valutaen ikke penge, men liv, og selvom naturressourcer kan konverteres til penge, kan penge ikke konverteres til natur.

” I naturens økonomi er valutaen ikke penge, men liv, og selvom naturressourcer kan konverteres til penge, kan penge ikke konverteres til natur.

Naturen leverer i princippet alt: Føde, vand, luft, energi, materialer. Men den er ikke kun leverandør, den modtager også alle vore efterladenskaber. Den luft, vi udånder (forurener med CO₂), optager planterne og tilbageleverer „renset“ i form af ilt (O₂). Det vand, vi indtager og forurener under brug, renses via vandkredsløbet og tilbageføres igen og igen som nyt rent ferskvand. Det organiske affald, vi producerer, nedbrydes af jordens mikroorganismer og omdannes til ny frugtbar jord, hvoraf nyt organisk materiale igen kan produceres, f.eks. i form af fødevarer.

Overalt på jorden er menneskers sundhed og velbefindende fundamentalt og direkte afhængig af disse økosystem-„ydelser“. Men i takt med at økosystemerne over det meste af jorden er under øget pres fra vores uhæmmede jagt på kortsigtet kapitalisering af naturressourcerne, er disse „ydelser“ også under pres.

Sammenhængen mellem menneskets velstand og velfærd og naturens biodiversitet og økosystemernes stabilitet er måske svær at se og først rigtig til at få øje på, når det er gået galt. Eksempelvis havde man i

et frugtproducerende område i Kina på et tidspunkt sprøjtet så effektivt med insekticider, at alle bier og andre bestøvende insekter var udryddet, således at frugttræerne var nødt til selv at kravle rundt i frugttræerne og bestøve blomsterne. En sådan indsats vil umuligt kunne måle sig med insektbestøvning og vil alt andet lige heller ikke være økonomisk rentabel for frugttræerne.

Hvis ikke vi lærer at forstå, at de økonomiske systemer er delsystemer af de globale økosystemer og indretter os derefter, vil det kun være et spørgsmål om tid, inden vi vil se sammenbrud, der er langt mere omfattende og alvorlige end nogen tidligere krise.

Deklarationer om naturens rettigheder

De kapitalistiske og socialistiske økonomier, vi har set udfolde sig i verden op gennem det 20. århundrede, har været karakteriserede ved massiv naturødelæggelse, omfattende forurening og produktion af enorme mængder affald. Dette er konsekvensen af et livssyn, der ensidigt fokuserer på menneskets ret til at herske over naturen og alt andet liv.

Et nyt paradigme, der i stedet placerer mennesket som en del af naturen, er nu imidlertid ved at etablere sig i bl.a. Ecuador og Bolivia. Et udkast til en *Universel Deklaration om Moder Jords Rettigheder* blev formuleret på „World People's Conference on Climate Change and the Rights of Mother Earth“ i Bolivia i april 2010. I 2008 blev en deklaration om *Konstitutionelle Rettigheder for Naturen* vedtaget af Ecuadors parlament

og efter en folkeafstemning indskrevet som en del af landets nye forfatning.

I det, der nu hedder 'Den Pluri-Nationale Stat Bolivia', er man med udgangspunkt i de oprindelige sydamerikanske folks kosmogoni (dvs. læren om verdens skabelse) i fuld gang med på alle niveauer at indarbejde et nyt udviklingsparadigme om at leve godt – „vivir bien“ – selv i forfatningen.

I udkastet til den *Universelle Deklaration om Moder Jords Rettigheder* hedder det bl.a. i artikel 2, der omhandler „Fundamentale rettigheder for Moder Jord“, at „Moder Jord har ret til vedblivende at eksistere og videreføre de vitale cyklusser, strukturer, funktioner og processer, der understøtter alle levende væsener“.

I artikel 3, der omhandler „Fundamentale rettigheder og friheder for alle levende væsener“, hedder det, at „alle levende væsener har ret til at eksistere“, og at de „har ret til et habitat eller et sted at være og at deltage i overensstemmelse med deres natur i Moder Jords evigt fornyende processer“. Endvidere at „de har ret til at bevare deres identitet og integritet som særskilt, selvregulerende væsener“, og at „de har ret til at være fri for forurening, genetisk kontamination og menneskeskabte modifikationer af deres struktur eller funktion, som truer deres integritet og sunde funktion“. Og endelig at „de har frihed til at relatere til andre væsener og indgå i arts-fællesskaber (communities of beings) i overensstemmelse med deres natur“.

I deklarationen om *Konstitutionelle Ret-*

tigheder for Naturen, der blev vedtaget af Ecuadors parlament i september 2008 og efter en folkeafstemning indskrevet som en del af Ecuadors nye forfatning, hedder det i kapitlet om „Naturens Rettigheder“, artikel 1, at „Naturen eller Pachamama (Moder Jord), hvor liv reproduceres og eksisterer, har ret til at eksistere, bestå, vedholde og regenerere sine vitale cyklusser, sin struktur, sine funktioner og processer“, og at „enhver person, folk eller fællesskab har ret til at kræve anerkendelse af naturens rettigheder over for offentlige myndigheder.“

I artikel 2 hedder det, at „naturen har retten til genoprettelse i sin helhed“, og derudover at denne genoprettelse er uafhængig af forpligtelsen for almindelige juridiske personer eller staten til ikke at forvolde skade på folk og fællesskaber, der er afhængige af naturens systemer.

I bemærkningerne til artikel 2 hedder det endvidere, at „staten, i tilfælde af alvorlig eller permanent miljømæssig skade, inklusive skader affødt af udnyttelsen af ikke-fornybare ressourcer, vil iværksætte de mest virkningsfulde mekanismer for genoprettelse og vælge de mest hensigtsmæssige forholdsregler for at eliminere eller mildne de skadelige miljømæssige konsekvenser“.

Endvidere hedder det i artikel 3, at „staten vil motivere almindelige og juridiske personer såvel som fællesskaber til at beskytte naturen, og at den vil fremme respekt for alle de elementer, der danner et økosystem“.

Og i artikel 4 forpligter staten sig til at „tage forsigtige og restriktive forholdsregler

i forbindelse med alle aktiviteter, der kan føre til udryddelse af arter, ødelæggelse af økosystemer eller permanent forandring af de naturlige cyklusser“ og stadfæster, at „introduktionen af organismer, organiske og uorganiske materialer, der definitivt kan forandre den nationale genetiske arv, er forbudt“.

Endelig fremføres det i artikel 5, at „personer, folk, fællesskaber og nationaliteter vil have ret til at få gavn af miljøet og den naturlige rigdom, som beforder deres trivsel“.

Et nyt paradigme

At anerkende naturen som et levende væsen med egne rettigheder modsiger radikalt den vestlige verdens antropocentriske naturopfattelse, der ser rettigheder som noget, kun mennesker besidder. Endvidere udfordrer denne anerkendelse af naturen, som en levende helhed af hvilken vi er født, vores opfattelse af naturen som en ressource, vi har ret til at udnytte og beherske.

De to deklARATIONER, som er citeret ovenfor, opfatter jordens og menneskets sundhed som gensidigt afhængige og uløseligt forbundne størrelser og anerkender, at hverken jordens eller menneskets problemer kan løses uden at tage hensyn til denne forbindelse. Det er illusorisk at forestille sig, at man kan „redde mennesket“, mens biosfæren og dens økosystemer forfalder.

At dette ikke er tom retorik fremgår bl.a. af Ecuadors forfatning. Her er naturens rettigheder rent faktisk indskrevet som konstitutionelle rettigheder.

Figur 3. At forfatningssikre Moder Jords juridiske rettigheder er en cementering af et nyt paradigme og en samfundsorden med en forsvarlig balance mellem økonomi og økologi.

Målet med de to deklARATIONER er, med udgangspunkt i de indfødte folks oprindelige viden og kosmogoni koblet med en nutidig økologisk indsigt, at forsøge at definere et nyt paradigme. Et nyt paradigme, der udfolder principperne for, hvorledes vi kan leve økologisk forsvarligt på jorden og skabe en verden i harmoni og bæredygtig balance med naturen.

I udviklingen af et sådant nyt paradigme må der nødvendigvis stilles helt grundlæggende spørgsmål ved roden af den fremherskende samfundsmodel og ved årsagerne til de problemer, den skaber for nuværende og kommende generationer. Og her har såvel den kapitalistiske som den socialistiske produktionsmåde vist sig at ødelægge og underminere bæredygtigheden af sit eget livsgrundlag, og det antropocentriske natur- og menneskesyn efterladt os isolerede

og alene på herrens mark.

„Vivir bien“

Der er brug for en ny fortælling. En fortælling, der kan erstatte vækstideologiens myte om fortsat forbrug og materiel vækst som nødvendigt grundlag for udvikling. En ny fortælling, der kan danne baggrund for og inspirere omstillingen til en levevis og livsstil, der bygger på en anden værdi- og udviklingsopfattelse og nydefinerer, hvad det vil sige at leve godt.

„Vivir bien“ er en sådan ny fortælling. Udtrykket betyder at „leve godt“ og udspringer af flere af de oprindelige sydamerikanske folks forestillinger om „det gode liv“. „Vivir bien“ repræsenterer et radikalt brud med den generelt herskende tankegang, der er dominerende i det meste af verden, idet det modstiller vækst-para-

digmets uophørlige stræben efter at „leve bedre“. „Vivir bien“ handler ikke om at „leve bedre“, men i stedet om at leve godt, her og nu i harmoni med naturen – Pachamama – og med hinanden.

Selvom tankegangen udspringer af de oprindelige folks forståelse, repræsenterer den dog samtidig et paradigmeskift i et land som Bolivia, der i mange århundreder har været domineret af en vestlig overklasse og dennes menneske- og natursyn. Det nye regime i Bolivia rehabiliterer og anerkender de oprindelige folks tilværelsestolkning, og det bærer i sig håbet om, at det vil være muligt at skabe en ny udvikling, der gør op med ikke bare 500 års kolonisering og undertrykkelse, men også med udbytningen af naturen.

Målsætningen om at realisere ‘vivir bien’ og lade dets konceptuelle forståelse gennemsyre hele den samfundsmæssige forvaltning er en langvarig og gennemgribende proces, hvor vi igen skal til at lære,

hvordan vi skaber et godt liv i i gensidig respekt og i bæredygtig balance med naturen.

Ikke bare i Bolivia, men i verden som sådan, er der brug for at identificere og beskrive de kompetencer og den forståelsesramme, som alle mennesker principielt bør have for at kunne leve økologisk forsvarligt på jorden og skabe grundlaget for at leve et godt liv. Et godt liv, hvor vi som mennesker lærer at leve harmløst på jorden, i det mindste lige så harmløst som hajer og hyæner.

” Målsætningen er et godt liv, hvor vi som mennesker lærer at leve harmløst på jorden, i det mindste lige så harmløst som hajer og hyæner.

Anbefalet videre læsning

Fritjof Capra: *The Hidden Connections: A Science for Sustainable Living*. Random House, 2002.

David W. Orr: *Earth in Mind*. Island Press, 2004.

Thomas Berry: *The Great Work - Our Way into the Future*. Bell Tower, 1999.

Hjemmesider

<http://pachamama.org.ec/> - Fundacion Pachamama

DECRESCITA ITALIA ET MANIFEST FOR DEN ITALIEN- SKE MODVÆKST-BEVÆGELSE

Der eksisterer en myte, som er grundlaget for alle moderne ideologier, både på højrefløjen og venstrefløjen: Myten om vækst. Tilbedelsen af denne myte har nu ikke alene bragt os på kollisionskurs med økosystemerne, men tillige ført til stigende social ulighed, underminering af demokratiet samt en fremadskridende 'sygdom i sjælen'. Hvis vi vil bevæge os i en bæredygtig retning, må vi gøre op med denne myte og udvikle et nyt kvalitativt velfærdsbegreb baseret på tanken om skønhed, glæden ved fællesskabet og respekt for naturen.

Der eksisterer en myte, som har gennemsyret det sidste århundredes sociale bevidsthed, og som endnu i dag udgør afsættet for de moderne politiske ideologier, både på højre- og venstrefløjen: Det er myten om vækst. Denne myte har afstedkommet det evindelig krav om at maksimere produktion, forbrug og profit og har ført os til vor tids religion om det globale markeds velsignelser.

Hele tankesættet er baseret på et billede af mennesket som *homo economicus*: Et ego uden forpligtigelser; en rationel, utilitaristisk individualist, der alene er styret af en vilje til at maksimere sine egne økonomiske interesser; han er et individ, der tilfældigvis befinder sig i en omverden, som er til for, at han kan udnytte og beherske den for egen vindings skyld.

Det er en vision om verden, der er grundlæggende fejlagtig, men som ikke desto mindre har formået at påvirke menneskers adfærd, og som har haft katastrofale konsekvenser for den økologiske, sociale og politiske ligevægt. Vi anerkender, at de vestlige samfunds orientering mod ensidig økonomisk vækst, har skabt større materiel rigdom gennem en hel historisk periode. Men den har samtidig ført til svagere sociale bånd, og foran os truer nu et kollaps i økosystemerne. Endvidere er denne økonomiske udvikling ikke alene blevet betalt af arbejderne og de udstødte i det „rige nord“, men frem for alt af befolkningerne og landene i det „globale syd“, som er blevet tvunget ind under vestens økonomiske og politiske system.

Plakat fra årlig festival for modvækst i Italien.

På samme tid er denne vækst i indkomst blevet gjort mulig af en tankeløs udnyttelse af vores økosystemer. De videnskabelige beviser, der ikke længere kan ignoreres, tydeliggør, at vores biosfære allerede er ude af stand til at kapere vores nuværende udviklingsmodel. De negative effekter kan også mærkes på det sociale område; ikke blot i kraft af ny fattigdom og stigende ulighed, men også i form af en fremadskridende 'sygdom i sjælen', et manglende håb for fremtiden, der endda til tider kan antage voldelige og selvdestruktive former. På det politiske niveau har denne akkumulation af rigdom, der er blevet samlet hos

en mindre og mindre minoritet, skabt en foruroligende koncentration af magt og har dermed frarøvet demokratiet sin sande betydning.

Den mest perverse effekt af dette system er imidlertid dets evne til at tilpasse sig alle sygdommene. Forurening, klimaforandringer, ressourcekrige samt et stadigt stigende antal mennesker, der ekskluderes og samtidigt gives skylden herfor, bliver langsomt til hverdag, mens vi passivt tilpasser os den nye situation uden at ændre på vores adfærd og den grundlæggende organisering af vores samfund. Vækst skaber med andre ord afhængighed.

Foto fra decrescita-ecovillage seminar 2011

Stillet overfor vor tids enorme miljømæssige, sociale og politiske problemer er det efter vores opfattelse helt afgørende, at vi begynder at stille spørgsmålstejn ved selve den grundlæggende myte for vor samfund – myten om vækst. Efter at have bekæmpet fattigdom med alle midler i årtier må vi nu til at indse, at det er selve vort velstandsbegreb, der er problematisk. Vi må med andre ord genopdage et oldgammelt, men stadig superaktuelt tema om grænser eller rettere om moderation.

Vi er ikke ideologiske modstandere af enhver form for vækst. For at kunne bevæge os i retning af et fremtidigt, bæredygtigt samfund må nogle produkter og opførsels-

mønstre ændres eller forsvinde helt, mens andre må opmuntres og udvikles. Dét, vi erklærer os modstandere af, er tvangstanke om vækst som det bærende princip for alle vore forestillinger. Vi mener ikke, at livskvalitet på en begrænset planet kan baseres på en generaliseret og kvantitativ vækstmodel, men må i stedet tage udgangspunkt i en kvalitativ redefinering af teknologi, institutioner og arbejde.

Ifølge Serge Latouche er dét at tale om mod-vækst det samme som at vove en provokation. Vi må vove at udfordre den guddom, vi har tilbedt og de symbolske kort, vi i århundreder har navigeret efter, og som vi nu forveksler med virkeligheden. Mange vil

Foto fra Decrescita happening 2011

betvivle, at det overhovedet er realistisk at udfordre vores indgroede forestillinger og skabe et samfund, der ikke tilbyder vækst. Vi hævder, at anerkendelsen af vores sociale og økologiske afhængighed er den eneste virkelige realisme, hvis vi ønsker at undgå en økologisk og social katastrofe.

Vi er ikke imod teknologi, men for en fornuftig, vedvarende og bæredygtig teknologi. Hvis vi i dag sætter os for at gentænke vore teknologiske systemer, vil vi muligvis være i stand til at afværge en autoritært påtvungen kriseløsning i morgen. Dét at være realistisk i dag betyder ikke at tilpasse sig et system, der er ved at ødelægge sig selv, men betyder derimod at være villig til at

træffe langsigtede beslutninger. Det kræver samtidig, at der skabes nye nationale og internationale institutioner, eller at de eksisterende reformeres radikalt.

Det handler ikke om at belære om en ny ideel måde at opføre sig på. Det handler tværtimod om at få aktiveret forskellige sociale og følelsesmæssige handlingsmønstre, der er menneskeligt rigere og mere givende end de i dag fremherskende. Det handler ikke om at fremføre abstrakte utopier eller teknokratisk plantænkning. Vi kan ikke forudse præcist, hvad der vil ske, eller hvornår det vil ske, men vi kan begynde at sætte virtuose og kreative processer i gang med udgangspunkt i de nuværende sociale

relationer og de steder og områder, hvor vi lever, arbejder og bor. I denne sammenhæng foreslår vi, at vi genopfinder tanken om skønhed, for den vil lære os at se vore byer, vort land og vor samfund i et helt nyt lys.

Vi ønsker at genopdage glæden ved fælles værdier, altså et samfund hvor der eksperimenteres med deling og praktisering af socialt forbrug. Vi tror på muligheden af at skabe et samfund, hvor mennesker og deres relationer, ikke varer og økonomisk handel, er i centrum: Et samfund, der sætter immaterielle værdier højere end materielle, som værdsætter ikke-instrumentelle måder at skabe og have relationer på, som fokuserer på solidaritet og fælles rigdom frem for private interesser, og som endelig værdsætter naturen og dens livsformer for deres skønhed og værdighed, ikke blot som muligheder for udnyttelse og produktion. Dette indebærer også, at vi rekonstruerer vor tilknytning til områder og steder; at vi værdsætter de lokale goder og ressourcer, som primært skal tilgodese lokalsamfundenes og miljøets krav frem for markedets. Lokalområdet er for os det rigtige udgangspunkt, hvorfra man kan begynde at skabe et decentraliseret og sandt demokrati, hvor alle har en mulighed for at deltage.

Er dette en utopi? Muligvis, men det er i så fald en meget konkret utopi. To scenarier synes at tone frem i horisonten: Det første med en problemfyldt og tvungen af-vækst, der kommer til at bestå af tvungne ratio-

Plakat fra årlig festival for modvækst i Italien.

neringer for de fattige og en autoritær udvikling, som det var tilfældet i 1920'erne og '30'erne som følge af 1800-tallets fejlslagne liberalisme. I det andet scenarie tegner sig mulighed for en kollektiv, bæredygtig og ansvarlig mod-vækst, der muligvis endda vil tilbyde nye, store muligheder for demokrati og lokalsamfundenes selvbestemmelse. Vi opfordrer alle til at være med til at sikre, at det bliver det andet og ikke det første scenarie, der bliver den sti, vi kommer til at træde i det 21. århundrede.

Den oprindelige artikel kan findes på www.decrecita.it.

Denne danske version er oversat og redigeret af Mads Kissow og John Holten-Andersen.

MODVÆKST DEKLARATION BARCELONA 2010 SECOND INTERNATIONAL CONFERENCE ON ECONOMIC DEGROWTH 26-29 MARCH 2010, BARCELONA

Mens vi befinder os midt i en økonomisk krise, har 400 forskere, praktikere og civilsamfundsaktivister fra 40 lande deltaget i „The second International Conference on Degrowth“, som blev afholdt i Barcelona i Marts 2010. Dette var en opfølgning på „The first International Conference on Degrowth“ i Paris 2008, hvis deklaration pegede på den fremadskridende, multidimensionale krise, som ikke blot er finansiel i sin karakter, men tillige rummer sociale, kulturelle, energimæssige, politiske og økologiske dimensioner. Denne krise er resultatet af en fejlslagen økonomisk model baseret på vækst.

En international elite og en „global middelklasse“ er i færd med at skabe økologisk kaos som følge af et overdrevent forbrug og en grænseløs tilegnelse af menneskelige og naturgivne ressourcer. Hvis dette forbrugsideal overtages af hele klodens befolkning, hvorved der igangsættes en ond cirkel af indbyrdes status-jagt og akkumulation af materiel velstand, vil det blot forstærke de ødelæggende sociale og miljømæssige virkninger. Mens uansvarlige finansielle institutioner, multi-nationale selskaber og

regeringer helt korrekt udsættes for offentlig kritik, har denne krise dog langt mere dybtgående, strukturelle årsager.

En såkaldt krise-styring, der på kort sigt søger at kick-starte den økonomiske vækst, vil på lang sigt kun forstærke miljøødelæggelserne og den sociale ulighed. Illusionen om en „gælds-dreven-vækst“, hvor man tvinger økonomien til at vokse for senere at kunne betale af på den stigende gæld, vil blot ende i en social katastrofe, der sender den økonomiske såvel som den økologiske

Den anden internationale konference om modvækst blev afholdt på Barcelona Universitet i marts 2010.

gæld videre til kommende generationer – og til de fattige.

En proces, der satser på en indskrænkning af den globale økonomi, vil uomtvisteligt være til fordel for miljøet, men den store udfordring består i at gennemføre dette på en måde, så det er socialt acceptabelt på det nationale og globale niveau. Dette er en udfordring for den modvækstbevægelse, der er opstået i de rige lande i Europa og andre regioner, hvorfra forandringen må tage sin begyndelse.

Det var for at imødekomme denne udfordring, at intellektuelle, praktikere og aktivister mødtes i Barcelona. Konferencen blev gennemført i en inkluderende og del-

tagerstyret atmosfære. I tillæg til normale, videnskabelige præsentationer blev der afholdt 29 workshoper, der diskuterede en række praktiske modvækst-politikker med afsæt i de økonomiske, sociale og miljømæssige udfordringer.

Her blev en række nye temaer og ideer fremsat, som ellers er fraværende i mainstream-debatter om bæredygtig udvikling. Det drejer sig f.eks. om: Valutaer og finansielle institutioner, social tryghed og arbejdstid, befolkning og ressourceforbrug, begrænsninger for reklamer, et moratorium for store infrastrukturprojekter, etablering af fredede naturområder mm. En rigdom af nye forslag kom på bordet, som f.eks.: Etablering af lokale valutaer, gradvis

afvikling af renter på penge, fremme af små non-profit-virksomheder, forsvar for lokale fællede og etablering af nye regler for globale fællede, udvikling af politikker for nedsat arbejdstid og borgerløn, lov om maksimum-løn, regulering af overforbrug, beskatning af miljøskadeligt forbrug, stop for store infrastrukturprojekter som atomkraft, motorveje, lufthavne, højhastighedsforbindelser, fremme af cykeltransport, forbud mod reklamer i det offentlige rum, støtte til bevægelser i det globale syd, der kæmper for miljøretfærdighed og mod resourceudnyttelse, forbud mod minedrift i sårbare naturområder, modstand mod topstyret befolkningskontrol, støtte til frivillig reduktion af fødselsrater, af-kommercialisering af politikken og fremme af direkte deltagelse i beslutningsprocesser.

Vi understreger, at disse forslag ikke er utopiske: Nye omfordelende skatter vil modvirke uligheder i indkomster og vil

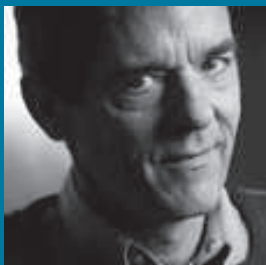
kunne finansiere socialt og miljømæssigt bæredygtige projekter. Samtidig vil nedsat arbejdstid kombineret med social tryghed tage hånd om arbejdsløshed. I takt med at de rige dele af verden indskrænker deres økonomier, vil ødelæggelserne af miljøet begrænses. Kombineres dette med offentlige investeringer i sociale goder vil det føre til øget velfærd for befolkningen.

Ethvert nyt forslag rejser mange nye spørgsmål. Vi hævder ikke at besidde en recept for fremtiden, men vi kan ikke længere bilde os ind, at det er muligt at fortsætte det eksisterende vækstprojekt. Vækstens tåbelighed er kommet til vejs ende. Udfordringen er nu at indlede en helt nødvendig omstilling – og debatten er netop begyndt.

*Den oprindelige artikel kan findes på:
www.degrowth.eu*

Den danske version er oversat af John Holten-Andersen.

JOHN HOLTEN-ANDERSEN

Ingeniør, lektor ved DTU og gennem en halv menneskealder aktiv i forskellige grene af miljøbevægelsen.

TOKE HAUNSTRUP CHRISTENSEN

Civilingeniør, ph.d., forsker ved Statens Byggeforskningsinstitut, Aalborg Universitet

STEFFEN FOSS HANSEN

Cand. techn. Soc, uddannet i miljøregulering og miljøplanlægning

KRISTINE CECILIE HOLTEN-ANDERSEN

Arkitekt MAA, udøvende landskabsarkitekt og mangeårig græsrodsaktivist

MODVÆKST OPTRÆK TIL OPRØR

AF JOHN HOLTEN-ANDERSEN, TOKE HAUNSTRUP CHRISTENSEN,

STEFFEN FOSS HANSEN OG KRISTINE CECILIE HOLTEN-ANDERSEN

Som nævnt flere gange i denne antologi, trækker modvækst-begrebet tunge veksler på den væstkritik, som voksede frem i 1970'erne. Siden publiceringen af bogen *Grænser for vækst* har en strømning indenfor dele af miljøbevægelsen samt i visse intellektuelle kredse knyttet den fremadskridende økologiske krise til det vækstparadigme, som i århundreder har været det herskende, og som har dannet grundstenen i diverse politiske ideologier såvel som i den praktiserede politik indenfor stort set alle områder af samfundslivet.

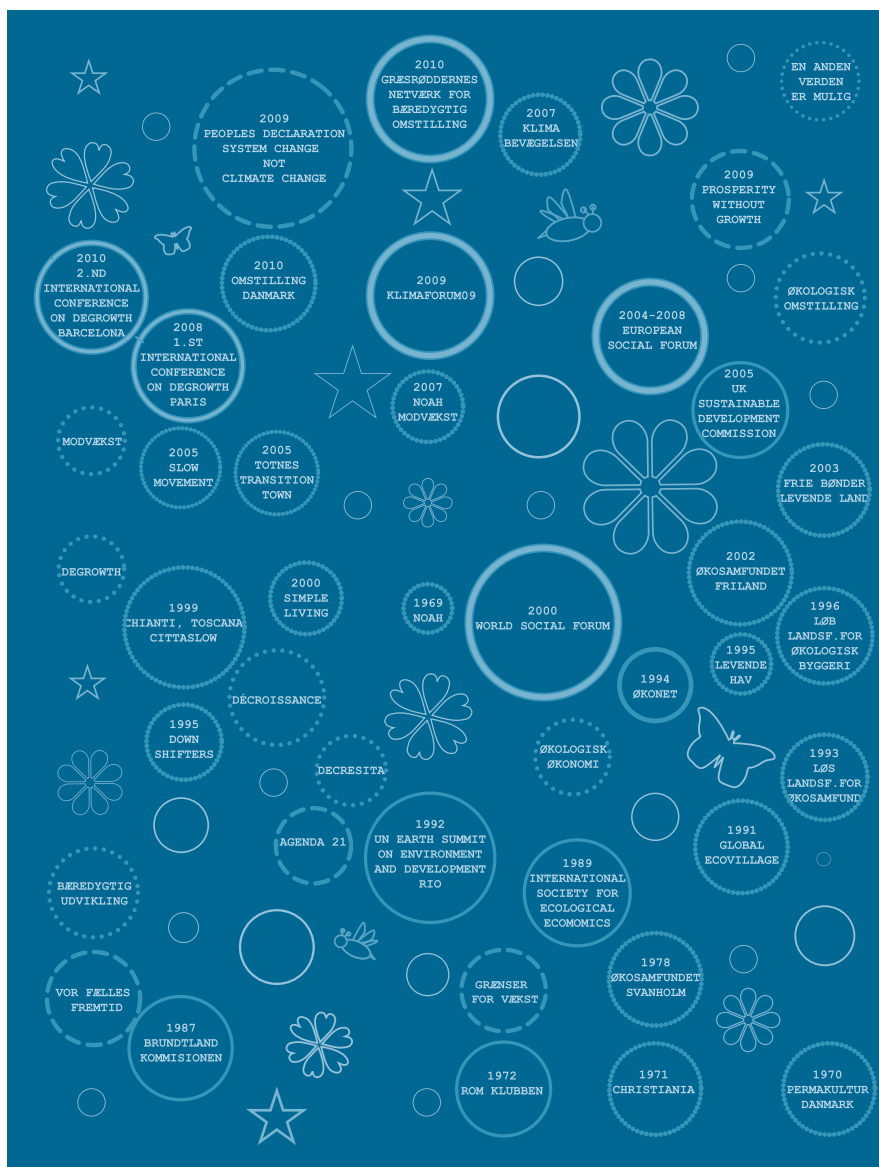
Vækstkritikken har helt fra begyndelsen krævet et opgør med „business-as-usual“ og opnåede endog en vis gennemslagskraft i 1970'erne. Problemstillingen blev i det mindste diskuteret i offentligheden, og den trængte sig også til en vis grad på den politiske dagsorden, hvor den satte spørgsmålstejn ved efterkrigstidens fremskridts- og udviklingsoptimisme. Foruden *Grænser for vækst* var årtiet i det hele taget præget af en aktiv samfundskritik, hvor bøger som *Velstand uden velfærd*, *Oprør fra midten* osv. i høj grad slog tonen an i debatten.

Samfundskritikken havde mange an-

grebspunkter, hvor ødelæggelserne af natur og miljø blot var ét. Som bekendt var også kritikken af de sociale forhold i samfundet et vigtigt omdrejningspunkt i samfundsdebatten. Det var dog kun sjældent, at de forskellige kritikpunkter blev anskuet ud fra en fælles synsvinkel. I vidt omfang forfulgte miljø-kritikken og den sociale kritik hver sit spor, hvilket er en vigtig årsag til, at begge kritiske positioner senere mistede fodfæste. De trak ganske enkelt i hver sin retning.

Når denne periode i den grad var præget af kritisk debat, hang det sammen med en række historisk bestemte forhold. Foruden de voksende miljøproblemer var 1970'erne også præget af en politisk og økonomisk krise i hele den vestlige verden, som i øvrigt var sammenfaldende med en voldsom forandring af den sociale og kulturelle virkelighed for mange mennesker. Samfundet var på vej væk fra et landbrugs- og industrisamfund, men hvor man var på vej hen stod stadig ganske uklart. En sådan omvæltning og hermed forbundet usikkerhed gav nødvendigvis anledning til en omfattende og kritisk samfundsdebat.

Mapping af Modvækst-netværkets aktører, bevægelser, begivenheder og begreber, fra 1970 til 2010.

Ét skridt frem og to tilbage

Fra 1980'erne og frem døde denne debat imidlertid ud. De kritiske positioner blev i vidt omfang erstattet af en neoliberal rekonstruktion, sådan som flere forfattere beskriver det i denne antologi (se f.eks. Anders Lundquist og Ole Busck). Man vendte sig atter mod markedet og de teknologiske fremskridt som midlet til at hive den vestlige verden ud af krisen. „Fremskridts-projektet“ – og dermed vækstprojektet – blev således i det væsentlige genbekræftet, det krævede blot – lød argumentationen – at dette projekts indre potentialer skulle bringes til udfoldelse. Det betød, at efterkrigstidens national-statslige reguleringer skulle afvikles, mens markedet omvendt skulle sættes fri. Der kom – til en vis grad – gang i hjulene, og kombineret med Sovjetunionens fald stod det neoliberale projekt derfor tilbage som sejrherren, som indbegrebet af 'den frie verden'. Man troede vitterlig, at „historien var slut“, da Berlinmuren faldt i 1989. Den neoliberale rekonstruktion blev opfattet som 'historiens endemål', og enhver kritik blev fejlet til side. Det gjaldt også for væstkritikken, selvom denne ikke umiddelbart skrev sig ind i den klassiske højre-venstre-diskussion. Marked og teknologi skulle nok ordne alle problemerne – lød det.

Miljøproblemerne kunne man imidlertid ikke helt lukke øjnene for, selvom mange forsøgte at afvise dem som et påhit fra en lille klike, der brugte dem som påskud for en kritik af „de vestlige værdier“. De fleste anerkendte dog problemernes eksistens, men hævdede, at de skulle løses

med mere teknologi og større investeringer og derfor med mere marked og større vækst. Miljøproblemerne grænseoverskridende karakter blev oven i købet brugt som argument for, at deres løsning måtte bestå i afviklingen af nationale institutioner til fordel for overnational regulering, hvorved de reelt kom til at tjene som påskud til at fremme den internationalisering af økonomien, som i de seneste 20-30 år har været en af de vigtigste drivkræfter bag den fortsatte vækst. Det var i denne ånd, at Brundtland Kommissionens rapport – *Vor Fælles Fremtid* – fra 1992 kom til verden. Det var her, forestillingen om en 'bæredygtig udvikling', ja, sågar en 'bæredygtig vækst', blev kanoniseret.

Op igennem 1990'erne og et godt stykke ind i 00'erne var denne neoliberale verdensopfattelse den ubestridt fremherskende. De, som pegede på den sociale og miljømæssige bagside af den ekspanderende globale økonomi, blev afskrevet som tilbageskuende og fremskridtsfjendske. Den nye optimisme vendte forholdet mellem årsag og virkning på hovedet, således at økonomisk vækst efterhånden blev set som forudsætning for at kunne løse ikke alene de sociale problemer, men også miljøproblemerne (som Peter Nielsen og Petter Næss også eksemplificerer i denne antologi). Således pudsede vi vore grønne glories ved eksempelvis at installere katalysatorer og partikelfiltre på vore biler, alt imens bilparken eksploderede og nye motorveje pløjede gennem landskabet. De, som vovede at sætte spørgsmålstegn ved champagnefesten, var ikke velsete. Store

dele af miljøbevægelsen stak piben ind og holdte i bedste fald væstkritikken for sig selv, samtidig med at den sociale kritik også i vidt omfang forstummede.

Kritik uden bevægelse

En af grundene til, at den neoliberale diskurs blev så dominerende, var, at de kritiske positioner fra 1970'erne i høj grad fremstod som fragmenterede, og at miljøbevægelsen og de sociale bevægelser derfor trak i meget forskellige retninger. Vækst-kritikken blev næsten udelukkende formuleret ud fra et rent miljø-synspunkt og var ude af stand til at forholde sig til de sociale brudflader i samfundet. Den forblev en intellektuel – og dermed elitær – position uden rod i menneskers oplevede hverdag. Da kritikken ikke kunne omsættes til praktisk handling i menneskers sociale virkelighed, var man henvist til at appellere til enten statsmagten eller den individuelle forbruger som de eneste mulige aktører.

Miljøpolitikken blev derfor et langt stykke af vejen reduceret til en række overordnede statslige reformforslag (som f.eks. „grønne regnskaber“ eller „grønne afgifter“), der henvendte sig til forbrugeren „grønne samvittighed“. Det siger sig selv, at disse tiltag ikke havde den store effekt, udover ren signalværdi. For det er ensomt og ikke særligt engagerende at redde verden ved køledisken, og det er svært at gøre op med forbrugs-vækstens vilkår som enkeltforbruger (som det bl.a. påpeges af Toke Haunstrup Christensen og Inge Røpke i denne antologi).

Omvendt har det også svækket de sociale bevægelser, at de ikke i nærværende grad har medtænkt en miljødimension, sådan som det beskrives i flere artikler i denne antologi (se Ole Busck, Safania Eriksen, Kurt Berthelsen og Jørgen Nørgaard). For miljøkritikken, og i særlig grad væstkritikken, anfægter jo det herskende produktionsparadigme og åbner derfor op for en mere grundlæggende omtænkning heraf. En sådan reformulering af selve produktionsmåden har længe været savnet hos de sociale bevægelser, herunder ikke mindst fagbevægelsen, hvor man stort set har affundet sig med den herskende „produktivistiske“ tankegang med dens fokus på rationalisering, produktivitet og vækst. Indenfor de – meget snævre – rammer, som sættes af dette paradigme, har fagbevægelsen i hovedsagen fokuseret på løn, fordeling og offentlige velfærdsydelser. Et langt stykke af vejen har man oven i købet accepteret argumentet om, at øget velfærd og høj beskæftigelse forudsætter økonomisk vækst, hvorved man altså indirekte har lagt afstand til miljøbevægelsens kritik. Den manglende samtænkning af væstkritikken og den sociale kritik har alt i alt betydet, at det har været næsten umuligt at skabe en fælles platform for de sociale bevægelser og miljøbevægelsen, hvorfor de i vidt omfang er blevet spillet ud mod hinanden. Konsekvensen har som nævnt været, at det neoliberale projekt har været uden reel opposition i de vestlige kernelande. I hvert fald indtil for ganske nylig.

En historisk alliance

For i begyndelsen af det nye årtusind er der kommet skred i positionerne. Det blev allerede klart i Seattle i 1999, hvor et WTO-topmøde blev blokeret af hundrede tusinde demonstrerende aktivister, der protesterede mod den næsten enerådende neoliberale dagsorden. Det nye i Seattle var, at aktivisterne udgjorde en koalition af kræfter fra både miljøbevægelsen og de sociale bevægelser, herunder fagbevægelsen. Siden har denne koalition udbygget sine kontakter bl.a. indenfor rammerne af World Social Forum (WSF), der har samlet ti-tusinder af aktivister og intellektuelle til sine møder rundt omkring i verden. Selvom dette forum betegner sig som et socialt forum, så udgør miljøbevægelsen en meget væsentlig kraft i dette netværk – og væstkritikken står højt på dagsordenen. Under COP15 i København i 2009 – 10 år efter Seattle – var det oven i købet muligt at samle tusinder af deltagere fra hele verden til det alternative klimatopmøde, Klimaforum09, hvor en radikal væstkritik blev fremført.

I denne nye, globale modstandsbevægelse synes det i det hele taget irrelevant at sætte skel mellem den sociale og den miljømæssige dimension i bevægelsen. Det hænger ikke mindst sammen med, at nogle af de drivende kræfter i bevægelsen kommer fra det globale syd, og for dem hænger tingene ganske enkelt sammen. En meget vigtig aktør er f.eks. den internationale småbondebevægelse, La Via Campesina, som anskuer den sociale og miljømæssige kamp som to sider af samme sag. Det samme er

tilfældet for en række sammenslutninger af oprindelige folk, der også er vigtige aktører i den gryende, globale bevægelse.

Det er hos os i det globale nord, at vi fortsat anskuer verden fragmenteret. Det hænger sammen med, at vi alle er præget af en dominerende tendens i vestlig tænkning, der i hvert fald lige siden Descartes har sat mennesket uden for naturen – og omvendt. Det betyder, at vi tænker og anskuer hele det sociale og kulturelle felt som uafhængigt af og adskilt fra natur og miljø, sådan som flere forfattere i denne antologi påpeger (se f.eks. Jesper Saxgren, Kristine Holten-Andersen og John Holten-Andersen). Hos os i det globale nord er det vanskeligt at gøre os fri af en dybt rodfæstet tankegang, og dog er der også her skred i tingene. Det er den begyndende modvækst- eller degrowth-bevægelse et udtryk for.

Som det fremgår af de to manifeste fra denne bevægelse, som vi har valgt at bringe i denne antologi, så er modvækst-tænkningen ikke en miljø-tænkning i klassisk forstand. Miljøet indgår godt nok som et vigtigt argument, men det står på ingen måde alene. Sociale, demokratiske, kulturelle – ja, selv økonomiske – argumenter taler alle sammen for, at det herskende vækst-paradigme er sygt og står for fald.

En ny praksis

Det er også et hovedbudskab i denne antologiske forskellige bidrag, der ud fra mange forskellige synsvinkler peger på, at jagten efter vækst og velstand ikke alene udpiner

naturen, men også forarmer tilværelsen for flere og flere mennesker på flere og flere områder (se f.eks. Maria Gjerding og Helle Heckmanns artikel). Vækst-paradigmet gennemsyrrer ganske enkelt vort liv på alle leder og kanter – økonomi, arbejde, forbrug, uddannelse, sundhed, familieliv, børneopdragelse, arkitektur, byudvikling, politik, kultur – ja, selv vort sprog, er på en meget grundlæggende måde præget heraf.

Det er en vigtig erkendelse, for det betyder, at vi ikke som hidtil kan arbejde i hvert vort lille afgrænsede hjørne af samfundet, hvorfra vi forsøger at tale ind i den dominerende diskurs. Tværtimod er der brug for en tværgående helhedstænkning, der tænker „ud af boksen“ og sætter nye billeder og ord på det samfund, vi ønsker at skabe. En sådan radikal nytænkning kan imidlertid ikke formuleres som et nyt, stort utopisk projekt. For det første har vi i historien set eksempler nok på forkromede utopiske projekter, der alle er kuldsejlede. For det andet er det ikke en ny teoretisk konstruktion, der er brug for, men derimod en ny praksis.

I det herskende paradigme bekender vi os til „ordet“. Det er i kraft af „ordet“ – altså teorien – at vi konstruerer vores verden, og det er herudfra, vi udleder vor praksis. Dette herredømmeforhold mellem „teori“ og „praksis“ er en integreret del af vækstparadigmet, og vil vi gøre op med væksten, må vi derfor også gøre op med dette magtforhold. Det, vi har brug for, er en praksis, der vokser frem af vort kropslige og sanselige møde med verden, dvs. af vore konkrete, hverdagsbaserede erfaringer. Det

er i det konkret levede liv, at vi erkender, at vi er en del af naturen, ligesom den er en del af os. Derfor må vi gøre op med dét skel mellem natur og kultur og mellem miljø og økonomi, som udgør selve fundamentet for vækst-paradigmet.

Det nye paradigme må altså først og fremmest søges i en ny praksis, hvorfor den nye modvækst-bevægelse da også et langt stykke af vejen er praksisorienteret. Hvor væstkritikken fra *Grænser for vækst* overvejende var en intellektuel position, så er den gryende modvækst-bevægelse i langt højere grad vokset frem af konkrete projekter, hvor man i et fællesskab forsøger at praktisere en økologisk måde at producere, forbruge og leve på.

De mange ansigter

Dette udgangspunkt betyder, at bevægelsen nødvendigvis har mange ansigter og mange udtryk, som det er beskrevet i flere artikler i denne antologi (se f.eks. Safania Eriksen, Toke Haunstrup Christensen, Niels Johan Juhl-Nielsen, Kurt Berthelsen, Jesper Saxgren). Vi finder den i så forskellige alternative græsrodsinitiativer som økologisk landbrug, permakultur, øko-samfund, slow cities og slow food, simple living og transition towns, men vi ser også, at disse alternativ-bevægelser i stigende grad finder sammen med mere klassiske folkebevægelser som småbondebevægelsen, kystfisker-sammenslutninger, boligbevægelsen og fagbevægelsen.

Ud af de netværk, som hermed skabes, kan bevægelsen begynde at gøre sig poli-

tisk gældende, først og fremmest på lokalt niveau. Derfor ser vi da også, hvordan en række bydele og kommuner er bemærkelsesværdigt længere fremme i omstillingsviligheden end det gumpetunge statsapparat. I flere lokalsamfund er man begyndt at engagere sig i konkrete omstillingsprojekter, især i det såkaldte „udkantsdanmark“. Ærø og Samsø har f.eks. besluttet sig for at gå i spidsen mht. at omstille deres energiforsyning til 100% vedvarende energi, og Svendborg har meldt sig ind i slow city-bevægelsen.

Disse mange forskellige udtryk betyder, som sagt, at 'modvækst-bevægelsen' umuligt kan proppes ind i nogen veldefineret kasse med et klart mærkat på. Der er således ikke tale om en politisk bevægelse i klassisk forstand, og den kan umuligt rummes indenfor rammen af de etablerede politiske partier, for de er alle skabt ud fra en bestemt teoretisk konstruktion (liberalisme, socialisme, nationalisme osv.). Af samme grund er de bygget op som stærkt hierarkiske organisationer, hvor det er 'toppen', der udlægger den politiske linje, mens partisoldaterne i 'bunden' forsøger at omsætte den til handling.

Modvækst-bevægelsen er i bund og grund et opgør med hele denne hierarkiske organisationsforståelse, der jo er en direkte konsekvens af teoriens forrang for praksis. Af samme grund kan bevægelsen heller ikke indpasses på den klassiske højre-venstre-akse, for den er hverken forlovet med den stærke stat eller det „frie“ marked, tværtimod indebærer modvækst-tanke-

gangen en bekendelse til livskraftige, lokalt forankrede fællesskaber og styreformer.

Optræk til oprør

Der er mange tvingende grunde til, at alternativet til vækst-paradigmet kun kan vokse frem fra neden, selvom det måske kan forekomme uoverkommeligt, for det herskende paradigme sidder jo så uendelig tungt på magten. Og dog slår systemet revner og sprækker, der oven i købet synes at vokse fra dag til dag. Den økologiske krise går hånd i hånd med en sundhedskrise, en fødevarekrise, en energikrise, en social krise, en økonomisk krise osv. Flere og flere mennesker udstødes af den ubønhørlige vækst-maskine, og derfor ser vi da også i samfundets bund og periferi, at større og større grupper vender systemet ryggen.

Nogle vender sig mod højre-populistiske strømninger, som er dygtige til at oppiske en hadsk opinion i medierne, men som ikke har noget som helst fremadrettet svar på problemerne. Andre engagerer sig i et væld af konkrete modvækstinitiativer, der lokalt og i praksis forsøger at skabe nye socialt og økologisk bæredygtige fællesskaber. Udfordringen i dag består i at skabe et netværk af kontakter mellem disse lokale initiativer og styrke båndene mellem dem og de klassiske interessegrupper som miljøbevægelsen, småbondebevægelsen, fagbevægelsen mm.

Gennem konkrete projekter og i et praktisk samarbejde kan vi udvikle en bevægelse, der med afsæt i det lokale kan sætte en bæredygtig omstilling af vort sam-

fund på dagsordenen regionalt, nationalt og globalt. Det handler ikke om de store armbevægelser og de højtflyvende visioner, men derimod om at sætte én fod foran den anden i en fremadrettet og fælles proces frem mod et samfund, hvor der satses på

det gode liv frem for de goder, der kan købes for penge.

Det er vort håb, at denne antologi kan inspirere flere mennesker til at engagere sig i omstillingen til fremtiden.

Modvækst – omstilling til fremtiden rummer 14 danske samfundsdebattørers bud på, hvordan vi omstiller så at sige alle aspekter af samfundslivet til nutiden og fremtidens krav.

Bogen søger ikke at underholde læserne med mere af det samme, men præsenterer udelukkende bydende nødvendigheder og søger derigennem at åbne læsernes øjne for de muligheder, som opgøret med tvangstanken om den økonomiske vækst giver os.

John Holten-Andersen, redaktør: „Vi er nødt til at vriste os fri af den vækst-filosofi, som har præget udviklingen de seneste 100 år, og som et næsten enigt folketing fra højre til venstre fortsat konkurrerer om at tilbede.“

Safania Eriksen: „Vi skal satse på mere velfærd – frem for mere velstand, mere kvalitet – frem for mere kvantitet. For naturens såvel som vores egen skyld.“

Fra 14 forskellige faglige og menneskelige ståsteder beskriver forfatterne, hvorfor den fortsatte jagt efter økonomisk vækst er såvel udsigtsløs som meningsløs. Udsigtsløs, fordi vi har nået og overskredet grænserne for bæredygtighed, og meningsløs, fordi vi ikke bliver lykkeligere af at omgive os med flere ting.

Samtidig tegnes konturerne af, hvordan en omstilling kan forme sig indenfor landbrug og fiskeri, børne- og familieliv, arbejde og fritidsliv, forbrug og hverdagsliv, byplanlægning og arkitektur, økonomi og politik, sprog og kultur.

Modvækst – omstilling til fremtiden rummer ydmyge, håbefulde, radikale og dybt kontroversielle bud på en fremtid, vi tør se i øjnene. Bogen er udgivet i samarbejde mellem Noah Modvækst og Forlaget Hovedland

HOVEDLAND

ISBN 978-87-7070-242-3

9 788770 702423